

ISSN 0130- 5247

1

КИЇВ-1988

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Підвищення активності трудящих у діяльності Рад Української РСР (1971—1987 рр.)
- Вдосконалення організації праці в сільському господарстві Української РСР у сучасних умовах
- Зародження нового ставлення до праці у залізничників у ході перших соціалістичних перетворень на Україні

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректор Л. В. Реємедіна

Здано до набору 12.11.87. Підп. до друку 28.12.87. БФ 50612. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,28. Тираж 2280 пр. Зам. 0-161. Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 1 (322), янв. 1988. Інститут історії Академії наук Української ССР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежесечно (На українском языке). Главный редактор Ю. Ю. Кондуфор. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (322)

СІЧЕНЬ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

- Панченко П. П., Кравченко В. І. (Запоріжжя). Підвищення активності
трудящих у діяльності Рад Української РСР (1971—1987 рр.) 5
- Кожукало І. П. Вдосконалення організації праці в сільському господарстві
Української РСР у сучасних умовах 17

З історії боротьби трудящих за встановлення і зміцнення Радянської влади

- Гриценко А. П. Зародження нового ставлення до праці у залізничників у хо-
ді перших соціалістичних перетворень на Україні 26

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- ✓ Нерод В. О. Літописи Жовтневої революції 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- Ковальський Г. Й. (ПНР). Допомога органів військової адміністрації Ра-
дянської Армії народній владі на території Сілезько-Домбровського
воєводства (1945—1946 рр.) 47
- ✓ Боечко В. Д. Спільна боротьба трудящих України і Молдавії проти інтервен-
ції військ королівської Румунії в Бессарабію (грудень 1917—лютий 1918 рр.) 54

З історії атеїзму на Україні

- Федорина М. І. Православна церква у боротьбі проти революційного руху
(1861—1890 рр.) 63

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Шаповал Ю. І. Західнонімецький «остфоршунг» про історичний досвід КПРС 70

* * *

- Кокін С. А. Великий Жовтень і формування соціалістичної дисципліни праці
робітничого класу України (друга половина 20-х — перша половина 30-х ро-
ків) 80

Сердюк О. В. (<i>Ворошиловград</i>). Боротьба більшовиків Донбасу і Придніпров'я за введення робітничого контролю (березень — жовтень 1917 р.)	91
Шевчук А. А. Участь польської трудової імміграції у Франції в становленні руху Опору (1940 — початок 1943 р.)	101

Трибуна молодого автора

Куликова Л. Б. (<i>Херсон</i>). Роль масових агітаційно-пропагандистських кампаній в організаційно-політичному зміцненні комсомолу України (1919—1920 рр.)	111
--	-----

На допомогу викладачу історії

Мазур І. Д. (<i>смт Димер Київської обл.</i>). Патріотичне та інтернаціональне виховання учнів на уроках історії при вивченні теми «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії»	117
--	-----

Спогади

Жмаченко Я. Ф. Шляхом Великого Жовтня (Закінчення)	127
Янова Р. М. (<i>Мигиці</i>). Про харківське підпілля (Із спогадів учасниці більшовицького підпілля в 1919 р.)	132

Критика та бібліографія

Хміль І. С., Майборода О. М. Науково-ідеологічна функція досліджень з проблеми інтернаціоналізації радянського способу життя	138
Кучер В. І. Джерела нашої перемоги	140
Корнієвська О. В. Сторінки героїчного літопису	142
Овсієнко О. Г. Перші кроки будівництва нового ладу в республіці	143
Коваль М. В. Животворне джерело дружби народів	146

* * *

Революційна перебудова і оновлення соціалістичного суспільства — продовження традицій Великого Жовтня. Бібліографічний покажчик (Продовження)	148
---	-----

Хроніка та інформація

Божук Г. В. (<i>Ужгород</i>). Форум учених-істориків	154
Забарко Б. М. Республіканська науково-теоретична конференція «Великий Жовтень і революційний процес в країнах Азії, Африки і Латинської Америки»	155
Губа П. І. (<i>Одеса</i>). Наукова конференція в Одесі «Великий Жовтень і стратегія прискорення»	156
Колесник В. П. (<i>Луцьк</i>). Науково-практична конференція в Луцьку «Великий Жовтень і революційна перебудова суспільства»	156
Грицак Я. Й. (<i>Львів</i>). Науковий симпозіум «Руська трійця» і слов'янські культури епохи романтизму»	157
Тарашенко М. С. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з румунським журналістом	158
Сапун М. М. Захист докторської дисертації В. Ю. Мельниченком	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Папченко П. П., Кравченко В. И. (*Запорожье*). Повышение активности трудящихся в деятельности Советов Украинской ССР (1971—1987 гг.) 5
- Кожукало И. П. Совершенствование организации труда в сельском хозяйстве Украинской ССР в современных условиях 17

Из истории борьбы трудящихся за установление и укрепление Советской власти

- Гриценко А. П. Зарождение нового отношения к труду у железнодорожников в ходе первых социалистических преобразований на Украине 26

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Нерод В. А. Летописи Октябрьской революции 38

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

- Ковальский Г. П. (*ПНР*). Помощь органов военной администрации Советской Армии народной власти на территории Силезско-Добровского воеводства (1945—1946 гг.) 47
- Боечко В. Д. Совместная борьба трудящихся Украины и Молдавии против интервенции войск королевской Румынии в Бессарабию (декабрь 1917—февраль 1918 гг.) 54

Из истории атеизма на Украине

- Федорина Н. И. Православная церковь в борьбе против революционного движения (1861—1890 гг.) 63

Против буржуазной фальсификации истории

- Шаповал Ю. И. Западногерманский «остфоршунг» об историческом опыте КПСС 70

* * *

- Кокки С. А. Великий Октябрь и формирование социалистической дисциплины труда рабочего класса Украины (вторая половина 20-х — первая половина 30-х годов) 80
- Сердюк А. В. (*Ворошиловград*). Борьба большевиков Донбасса и Приднепровья за введение рабочего контроля (март — октябрь 1917 г.) 91
- Шевчук А. А. Участие польской трудовой иммиграции во Франции в становлении движения Сопротивления (1940 — начало 1943 г.) 101

Трибуна молодого автора

- Куликова Л. Б. (*Херсон*). Роль массовых агитационно-пропагандистских кампаний в организационно-политическом укреплении комсомола Украины (1919—1920 гг.) 111

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Мазур И. Д. (*пгт Дымер Киевской обл.*). Патриотическое и интернациональное воспитание учеников на уроках истории при изучении темы «Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление диктатуры пролетариата в России» 117

ВОСПОМИНАНИЯ

Жмаченко Я. Ф. Дорогой Великого Октября (Окончание)	127
Янова Р. М. (<i>Мытищи</i>). О харьковском подполье (Из воспоминаний участницы большевистского подполья в 1919 г.)	132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Хмель И. С., Майборода А. Н. Научно-идеологическая функция исследований по проблеме интернационализации советского образа жизни	138
Кучер В. И. Источники нашей победы	140
Корниевская Е. В. Страницы героической летописи	142
Овсиенко Е. Г. Первые шаги строительства нового строя в республике	143
Коваль М. В. Животворный источник дружбы народов	146

* * *

Революционная перестройка и оновление социалистического общества — продолжение традиций Великого Октября. Библиографический указатель (Продолжение)	148
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Божук Г. В. (<i>Ужгород</i>). Форум ученых-историков	154
Забарко Б. М. Республиканская научно-теоретическая конференция «Великий Октябрь и революционный процесс в странах Азии, Африки и Латинской Америки»	155
Губа П. И. (<i>Одесса</i>). Научная конференция в Одессе «Великий Октябрь и стратегия ускорения»	156
Колесник В. П. (<i>Луцк</i>). Научно-практическая конференция в Луцке «Великий Октябрь и революционная перестройка общества»	156
Грицак Я. И. (<i>Львов</i>). Научный симпозиум «Русская троика» и славянские культуры эпохи романтизма»	157
Тараненко Н. С. Встреча в Институте истории АН УССР с румынским журналистом	158
Сапун М. Н. Защита докторской диссертации В. Е. Мельниченко	158

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ), В. І. КРАВЧЕНКО (Запоріжжя)

ПІДВИЩЕННЯ АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ У ДІЯЛЬНОСТІ РАД УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1971—1987 рр.)

В умовах перебудови всіх сторін життя соціалістичного суспільства розв'язання висунутих партією завдань неможливе без істотного зростання соціальної активності найширших мас трудящих, дальшого розвитку соціалістичної демократії. Без цього, вказувалося в політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, «будь-які наші плани повиснуть у повітрі... Повернути суспільство до нових завдань, спрямувати на їх розв'язання творчий потенціал народу, кожного трудового колективу — така найперша умова прискорення соціально-економічного розвитку країни»¹. З особливою силою це було підкреслено на січневому та червневому (1987 р.) пленумах ЦК КПРС, які знаменували новий етап у перебудові суспільства, поклали початок активним практичним діям у цьому напрямі. Завданням масового залучення трудящих до повсякденної дійової участі в управлінні державними і громадськими справами найкращим чином відповідають Ради народних депутатів, що народилися в горнилі революційної боротьби трудящих як найоптимальніша форма народовладдя і являють собою головну ланку соціалістичного самоврядування, політичну основу СРСР.

Певний досвід роботи по поглибленню соціалістичного самоврядування народу нагромадили в роки дев'ятої — одинадцятої та на початку дванадцятої п'ятирічок партійні й радянські органи Української РСР. Розширення участі мас республіки в діяльності Рад у цей період різною мірою аналізується в ряді історичних досліджень². Разом з тим ці питання, особливо стосовно сучасного етапу вдосконалення соціалізму, розкрито радянськими суспільствознавцями далеко не повністю. До того ж практично всі дослідження з даної проблематики не позбавлені певної мажорності у висвітленні процесу формування та функціонування органів державної влади, участі громадян у їх практичній діяльності. Не розкривають вони належною мірою і труднощів, недоліків, суперечностей, які виникали в радянському будівництві. Вра-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 102.

² Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1974.— Т. 2.— 391 с.; Демочкин Н. Н. Власть народа: Формирование, состав и деятельность Советов в условиях развитого социализма.— 1978.— 278 с.; Куликова Г. Б. Демократические основы деятельности местных Советов в развитом социалистическом обществе (1959—1975 гг.).— М., 1978.— 367 с.; Соломко Е. Т. Зростання соціальної активності трудівників села: Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню ролі Рад народних депутатів у дальшому розвитку соціальної активності трудівників села в умовах зрілого соціалізму.— Львів, 1982.— 184 с.; Виноградов Н. Н. КПСС в системе государственных и общественных организаций.— М., 1983.— 222 с.; Коначевич А. П. Деятельность Компартии Украины по дальнейшему развитию социалистической демократии (на материалах парторганизаций Украины).— Киев, 1985.— 160 с.; Хутин А. Ф. Роль местных Советов в реализации социально-экономической политики КПСС.— М., 1985.— 62 с.; Шевченко В. С. Ради народних депутатів Української РСР в умовах перебудови // Укр. іст. журн.— 1987.— № 5.— С. 7—20; та ін.

ховуючи це, а також зважаючи на політичне та науково-практичне значення вказаної проблеми, автори зробили спробу поглибити розкриття ряду її аспектів.

В. І. Ленін надавав особливого значення масовому залученню трудящих до управління державою і суспільством через Ради. Розкриваючи справді демократичну суть Рад як організації «повної свободи народу»³, Володимир Ілліч говорив: «Ради створені самими трудящими, їх революційною енергією й творчістю, і тільки в цьому лежить запорука того, що вони працюють цілком на здійснення інтересів мас»⁴. Радянська влада, підкреслював В. І. Ленін, «це — влада, відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси, прямий і безпосередній орган народної маси і її волі»⁵.

Стратегічний курс на дальше неухильне вдосконалення соціалістичної демократії, поглиблення соціалістичного самоврядування народу, всебічне поліпшення роботи Рад, всемірну активізацію в цьому ролі широких трудящих мас визначено в новій редакції Програми КПРС. «Треба,— записано в ній,— створювати всі умови, щоб суворо додержувалися ленінські вказівки про Ради як органи, що не тільки приймають рішення, але й організують втілення їх у життя і перевірку виконання. У діяльності Рад будь-якого рівня повинні дедалі повніше здійснюватися демократичні принципи роботи: колективне, вільне, ділове обговорення і вирішення питань; гласність; критика й самокритика; регулярна звітність і відповідальність депутатів аж до відкликання тих, хто не виправдав довір'я виборців; контроль за роботою виконавчих та інших органів; широке залучення громадян до участі в управлінні»⁶. Визначені ХХVІІ з'їздом КПРС, новою редакцією партійної Програми магістральні напрями дальшого розвитку радянської державності були конкретизовані у постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення партійного керівництва Радами народних депутатів» та постанові ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ролі і посиленню відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку в світлі рішень ХХVІІ з'їзду КПРС»⁷. Ці документи зобов'язують партійні комітети рішуче позбуватися дріб'язкової опіки, дублювання і підміни Рад, не допускати прийняття рішень у питаннях, які входять до їх компетенції; піднести роль партійних груп у Радах, активно сприяти поліпшенню роботи депутатів, висувати в радянський апарат політично зрілих, компетентних та ініціативних працівників. Кожна Рада відповідно до згаданих постанов має на ділі, по-господарському забезпечувати розвиток економіки та соціально-культурної сфери на підвідомчій їй території. Важливе значення у цій справі матиме дальше зміцнення демократичних засад у діяльності місцевих органів державної влади, вдосконалення стилю й методів їх роботи, поглиблення соціалістичного самоврядування народу.

Виконуючи настанови ЦК КПРС про необхідність якнайширшого залучення трудящих мас до управління державою і суспільством через Ради, парторганізації республіки останнім часом значно посилили увагу до цієї справи. Вони почали рішуче боротися з недоліками в організаторській роботі окремих місцевих Рад, розробляти конкретні заходи щодо їх усунення. У своїй повсякденній практичній діяльності по

³ Див.: Ленін В. І. Промова на засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів разом з фронтовими представниками 4 (17) листопада 1917 р.: Газетний звіт // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 60.

⁴ Ленін В. І. Доповідь про право відкликання на засіданні ВЦВК 21 листопада (4 грудня) 1917 р. // Там же.— С. 106.

⁵ Ленін В. І. До історії питання про диктатуру: (Замітка) // Там же.— Т. 41.— С. 363.

⁶ Матеріали ХХVІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 189.

⁷ Рад. Україна.— 1986.— 31 лип.

керівництву Радами партійні комітети республіки використовували широку систему найрізноманітніших форм і методів, постійно вдосконалюючи їх. Важливе значення в цьому плані мав, зокрема, аналіз діяльності Рад на з'їздах Компартії України, пленумах та засіданнях Політбюро її Центрального Комітету, на партійних конференціях обласних, районних партійних організацій.

Парторганізації України справляли свій політичний вплив на подальше вдосконалення змісту і стилю роботи Рад, їх виконавчих органів за допомогою таких надійних інструментів, як кадрова політика, підвищення відповідальності комуністів-депутатів. Адже вони в досліджуваній період постійно становили близько половини складу місцевих органів державної влади (47% у 1971 р. і 43% в 1987 р.)⁸. Тому розвиткові активності, ініціативи партійних груп у Радах належало важливе місце в роботі парторганізацій по їх керівництву. Значна увага при цьому приділялася всемірній активізації участі мас у діяльності органів народовладдя. Так, Смілянський міськком Компартії України Черкаської області навесні 1984 р. запропонував партійній групі виконкому міськради ґрунтовно зайнятися пошуком резервів підвищення продуктивності праці і збільшення випуску продукції на підприємствах міста. Партійна група залучила до цієї справи 108 депутатів-комуністів. Їхні зусилля дали добрі результати: всі підприємства міста значно поліпшили свої виробничі показники. І в цьому немала заслуга членів партії — депутатів міськради⁹.

На сучасному етапі вдосконалення соціалізму партійні групи Рад республіки дедалі частіше виступають ініціаторами розв'язання кадрових питань, виносячи на обговорення парткомів і виконкомів Рад конкретні пропозиції, все наполегливіше борються проти проявів лібералізму на всіх рівнях державного керівництва. Так, під час виборів до місцевих Рад у 1985 р. з ініціативи і за наполяганням партійних груп не були рекомендовані до обрання колишні заступники голів Запорізького і Хмельницького облвиконкомів, які стали на шлях обману, присок і окомизмування. Звільнено з роботи і притягнуто до суворої партійної відповідальності колишнього голову Миронівського райвиконкому Київської області, який зловживав службовим становищем, дуже хворобливо сприймав справедливую критику на свою адресу¹⁰. В цілому за 1982—1987 рр. в місцевих Радах народних депутатів УРСР було замінено 300 голів виконкомів та їх заступників як таких, що не справилися з роботою або скомпрометували себе¹¹. Значна їх частина звільнена саме за вимогою партійних груп Рад. Це свідчить про посилення впливу зазначених груп на розв'язання кадрових питань, про підвищення їх відповідальності, вимогливості до керівників радянських органів, а також і про недоліки у практиці добору, розстановки та виховання кадрів місцевих Рад Української РСР.

Невтомне піклування партії про створення якнайсприятливіших можливостей для реальної участі мас в діяльності представницьких органів влади особливо наочно виявляється у формуванні їх складу. Загальна кількість місцевих Рад республіки збільшилася з 10 346 в 1971 р. до 10 676 в 1987 р. Аналіз складу їх депутатів у досліджуваній період свідчить про постійне зростання кількості народних обранців, що є необхідною умовою розвитку демократичних принципів організації всієї системи Рад, залучення широких мас трудящих до їх практичної

⁸ Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1971 г.: Стат. сб.— М., 1971.— С. 29 (далі — Итоги выборов... 1971 г.); Известия.— 1987.— 27 июня (підрахунки авторів).

⁹ Суховершко Г. Коммунист в Совете // Правда Украины.— 1984.— 31 мая.

¹⁰ Крючков Г. Политическая культура кадров и стиль работы // Коммунист.— 1985.— № 7.— С. 73; Цыбулько В. Повышаем ответственность, деловитость, инициативу руководящих кадров // Парт. жизнь.— 1985.— № 5.— С. 20.

¹¹ Шевченко В. С. Учитесь искусству управленческого труда // Советы народных депутатов.— 1986.— № 10.— С. 14.

роботи. Загальна кількість депутатів у місцевих Радах України збільшилася з 513 909 в 1971 р. до 527 799 в 1987 р., або майже на 14 тис. чол.¹² Чимало народних обранців з честю виконують нелегкі обов'язки членів уряду, проводять активну громадську роботу, є новаторами та передовиками виробництва. Невтомна праця багатьох з них відзначена високими урядовими нагородами, Державними преміями СРСР та УРСР. Це, зокрема, Т. А. Гаврилова, І. Д. Ганчев, П. М. Гончарук, В. Н. Калиш, П. Д. Лагодіна, Ф. П. Моторний, О. Н. Парубок, Б. Є. Патон, В. В. Смирнов, Г. П. Троян, Б. Ф. Федчун та багато інших. Збільшення чисельності народних обранців у республіці сприяло підтриманню тісніших зв'язків органів державної влади з населенням, повнішому врахуванню його інтересів.

В Українській РСР, як і в усій країні, відбувалося постійне оновлення складу депутатів місцевих Рад. Це повністю відповідає вимозі нової редакції Програми КПРС, у якій, зокрема, підкреслюється: «Для поліпшення роботи Рад і припливу до них нових сил, для того, щоб школу управління державою проходили нові мільйони трудівників, склад депутатів Рад на виборах систематично оновлюватиметься»¹³. В досліджуваній період у республіці до управління державою залучалася значна кількість нових представників трудящих. У 1971 р. в складі місцевих Рад УРСР налічувалося 46,6% народних обранців, які не були депутатами Рад попереднього скликання, а в 1987 р.— 47,2%¹⁴. Це мало велике політичне й практичне значення, оскільки оновлення складу депутатів Рад давало можливість успішніше розв'язувати двоєдине завдання: з одного боку, забезпечувалася послідовна наступність у діяльності органів народовладдя, а з другого,— відбувався приплив у них свіжих сил, акумулювався дедалі ширший досвід мас, зростала роль Рад у розвитку соціальної активності трудящих¹⁵. Школу державного управління проходили нові й нові десятки тисяч трудівників. За нашими підрахунками, на Україні кількість новообраних депутатів за 1971—1987 рр. становила понад 1 млн. 100 тис. чол. Разом з народними обранцями мистецтво управління державними та громадськими справами опановували мільйони активістів Рад. Все це переконливо свідчить про втілення в життя ленінської вказівки про те, «...щоб справді *поголовно* населення вчилася управляти і починало управляти»¹⁶.

Аналіз складу депутатів Рад Української РСР дає можливість простежити одну з найважливіших закономірностей соціалістичного суспільства — послідовне зростання ролі робітничого класу в управлінні державними справами. Наочне уявлення про зростання питомої ваги робітників у складі депутатів місцевих Рад республіки дає таблиця.

Аналіз її даних свідчить, що питома вага депутатів-робітників у складі місцевих Рад зросла протягом досліджуваного періоду на 4,1%. Збільшення кількості цієї категорії народних обранців було характерним для всіх без винятку ланок Рад України. Справді, якщо в міських Радах у 1971 р. робітники становили 64,6%, то в 1985 р.— 66,3%. Аналогічні процеси спостерігалися і в інших ланках Рад. До складу районних у містах Рад народних депутатів у 1971 р. було обрано 65% робітників, а в 1985 р.— 67,6%. В обласних Радах вони в 1985 р. становили 37,7% проти 35,7% в 1971 р., а в районних — відповідно 27,3% і 24,4%. Одночасно зросло представництво робітничого класу в селищних Радах

¹² *Итоги выборов...* 1971 г.— С. 28; *Известия*.— 1987.— 27 июня (підрахунки авторів).

¹³ *Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу*.— С. 189.

¹⁴ *Итоги выборов...* 1971 г.; *Про підсумки виборів до місцевих Рад народних депутатів Української РСР // Рад. Україна*.— 1987.— 25 черв.

¹⁵ Соломко Е. Т. *Назва праця*.— С. 73.

¹⁶ Ленін В. І. *Чергові завдання Радянської влади // Повне зібр. творів*.— Т. 36.— С. 191.

республіки з 55,1% до 57,7%. Досить показовим є значне зростання чисельності робітників-депутатів у складі сільських органів соціалістичного народовладдя — з 18,7% в 1971 р. до 23% у 1985 р. Розширення представництва робітничого класу в усіх ланках місцевих Рад України мало в досліджуваній період стійкий характер, що відповідало його становищу, питомій вазі та ролі провідної сили радянського суспільства.

Соціальний склад місцевих Рад Української РСР в 1971—1987 рр. *

Роки виборів	Робітники		Колгоспники		Службовці та інші верстви населення	
	в абсолютних цифрах	в %	в абсолютних цифрах	в %	в абсолютних цифрах	в %
1971	152 237	29,6	217 576	42,3	144 096	28
1973	158 613	30,6	214 965	41,5	144 875	27,9
1975	165 587	31,8	211 168	40,5	144 646	27,7
1977	172 539	33,0	205 623	39,4	143 859	27,6
1980	176 640	33,7	204 166	38,9	143 411	27,5
1982	179 852	34,2	201 740	38,4	143 920	27,4
1985	180 663	34,3	201 544	38,3	144 063	27,4
1987	177 727	33,7	200 273	37,9	149 799	28,4

* Таблицю складено за даними: *Ітоги виборів... 1971 г.* — С. 35; *Ітоги виборів... 1973 г.* — М., 1973. — С. 40; *Ітоги виборів... 1975 г.* — М., 1975. — С. 38; *Ітоги виборів... 1977 г.* — М., 1977. — С. 40; *Ітоги виборів... 1980 г.* — М., 1980. — С. 40; *Ітоги виборів... 1982 г.* — М., 1982. — С. 40; *Ітоги виборів... 1985 г.* — М., 1985. — С. 42; *Известия.* — 1987. — 25 лютого.

Разом з тим аналіз складу місцевих Рад народних депутатів УРСР дає можливість простежити одну з істотних тенденцій — відносне зменшення в них чисельності і питомої ваги колгоспників. Якщо в 1971 р. вони становили в Радах республіки 42,3%, то в 1987 р. — 37,9% (див. табл.). Це пояснюється головним чином змінами у структурі самого сільського населення. В сільськогосподарському виробництві значно зросла питома вага радгоспів, а обрані депутатами рядові працівники радгоспів належать до категорії робітників¹⁷. Що ж до представництва в місцевих Радах України службовців, то воно залишалося практично беззмінним (див. табл.).

Аналіз соціального складу місцевих Рад УРСР показує, що переважна більшість депутатів була зайнята в галузях матеріального виробництва. За нашими підрахунками, робітники і колгоспники в місцевих органах державної влади республіки становили на кінець досліджуваного періоду близько трьох чвертей усіх депутатів. У Верховній Раді УРСР вони становлять нині 50,6% проти 50,3% у складі цього органу десятого скликання. Наявність більшості у Радах робітників і селян дає змогу встановити, як указував В. І. Ленін, «... міцний зв'язок з найрізноманітнішими професіями, полегшуючи тим найрізноманітніші реформи найглибшого характеру без бюрократії»¹⁸.

Життя дедалі більше підтверджує ту істину, що депутатське звання — не додаток до посади чи почесний привілей, а великий і відповідальний обов'язок. Знати все про виборців свого округу, про їх радощі, запити і проблеми так, як це знають, наприклад, бригадир шахти № 5—6 ім. Г. Димитрова виробничого об'єднання Червоноармійськвугілля К. А. Северинов, токарь заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна (м. Київ) В. П. Щербина, машиніст козлового крану Іллічівського рудоремонтного заводу на Ворошиловградщині Т. В. Жуков, меліоратор з Камінь-Каширського району на Волині В. С. Лазарук, — нелегко. Зате саме таких депутатів трудящі з вдячністю називають справді народними,

¹⁷ Соломко Е. Т. Назв. праця. — С. 74.

¹⁸ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // *Повне зібр. творів.* — Т. 34. — С. 289.

пишуть про них у редакції газет, просять розповісти про їх благородну діяльність усім. І це — найбільша нагорода.

В сучасних умовах набагато розширилося висування на керівні пости в органах державної влади кращих представників робітничого класу і колгоспного селянства. Якщо в 1971 р., наприклад, у складі виконкомів місцевих Рад УРСР налічувалося 14,9% робітників, то в 1985 р. — 15,6%. Найбільше їх було у складі виконавчих комітетів місцевих Рад Донбасу — понад 30%. Представники колгоспного селянства становили на кінець досліджуваного періоду близько 47%, а разом з робітниками — 62% всіх членів виконкомів республіки¹⁹.

На Україні більше половини голів облвиконкомів, 70% голів міських і районних виконавчих комітетів починали свій трудовий шлях робітниками і колгоспниками. Природно, що лише цим класовий підхід у кадровій політиці партії не вичерпується. Головне ж полягає в тому, щоб керівний склад Рад послідовно і неухильно втілював у життя програмні настанови КПРС, невтомно зміцнював зв'язки з масами, був беззавітно відданий справі комуністичного будівництва.

Партійні й радянські органи республіки дедалі більше висували на відповідальні пости жінок. Лише в 70-ті роки кількість жінок — голів виконкомів місцевих Рад зросла в 1,5 раза, а їх заступників і секретарів — збільшилася на третину²⁰. У 1985 р. в республіці серед голів виконавчих комітетів було близько 25% жінок, а серед секретарів — майже 90%, що значно більше, ніж на початку 70-х років. Загальна кількість жінок, що працювали на зазначених посадах, досягла на цей час майже 15 тис.²¹ Головою Президії Верховної Ради Української РСР також є жінка — В. С. Шевченко.

Зросла у складі виконкомів місцевих Рад УРСР питома вага членів ВЛКСМ, хоч і не набагато — протягом досліджуваного періоду лише на 1%. Тим часом, як наголосив на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар Центрального Комітету партії М. С. Горбачов, необхідно ширше висувати на керівну роботу жінок, молодь, безпартійних товаришів, що є важливим напрямом демократизації суспільного життя країни²².

Рельєфним виразом підвищення активності трудящих УРСР в діяльності Рад є їх безпосередня участь в організаційно-масовій роботі органів державної влади. Адже від її рівня безпосередньо залежить ефективність повсякденної практичної діяльності представницьких органів державної влади.

Життя і практика виробили ряд специфічних форм діяльності Рад (сесії, постійні комісії, різнопланова робота депутатів, виконкомів тощо). Комуністична партія приділяє велику увагу вдосконаленню форм і методів організаційно-масової роботи Рад народних депутатів. Це знайшло своє відображення і в документах та матеріалах XXVII з'їзду КПРС. «Значно ефективніше, — відзначалося на ньому, — слід проводити сесії Рад, посилити аналітичну і контрольну діяльність постійних комісій, поліпшити практику депутатських запитів. Рекомендації комісій, пропозиції та зауваження депутатів повинні ретельно розглядатись і враховуватись виконавчими органами»²³.

Основною організаційно-правовою формою колегіальної діяльності обранців народу, колективного керівництва Рад є, як відомо, сесії —

¹⁹ Итоги выборов... 1971 г.— С. 201; Итоги выборов... 1985 г.— С. 217; Держ. арх. Ворошиловград. обл. ф. Р-1779, оп. 2, спр. 3081, арк. 6 зв.; спр. 3259, арк. 5 зв.; Держ. арх. Донец. обл. ф. Р-2794, оп. 2, спр. 1339, арк. 2; спр. 1856, арк. 241 зв.

²⁰ Виноградов Н. Н. Партийное руководство Советами в условиях развитого социализма.— М., 1980.— С. 162.

²¹ Итоги выборов... 1985 г.— С. 218, 220, 222.

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 36—37.

²³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 67.

повноважні зібрання депутатів, на яких розглядаються «найважливіші питання, віднесені до відання відповідних Рад народних депутатів»²⁴.

Дбаючи про поліпшення підготовки і проведення сесій Рад, партійні комітети добиваються, щоб до цієї важливої справи залучалися широкі маси трудящих, підвищувалася активність на них депутатів, неухильно дотримувалися строки скликання сесій та розширювалося коло питань, що виносяться на їх розгляд. Завдяки такому вимогливому підходу з кінця 60-х років 99,95% місцевих Рад Української РСР проводили сесії у встановлені строки²⁵. Це сприяло активізації мас у сесійній діяльності місцевих Рад, оскільки, знаючи точно визначену дату сесії, трудящі мають можливість заздалегідь підготуватися до неї і внести на розгляд депутатів свої пропозиції.

Важливою формою залучення трудящих до безпосередньої роботи Рад стало обговорення проектів їх рішень у трудових колективах, на зборах і сільських сходах громадян за місцем проживання. Влітку 1984 р., наприклад, відбулася чергова сесія Черкаської обласної Ради народних депутатів, яка розглянула завдання дальшого поліпшення соціально-культурного обслуговування сільського населення. Її підготовка була ґрунтовною і добре продуманою. Доповідна записка про стан справ в області у цій сфері та проект рішення сесії були заздалегідь надіслані в райвиконкоми, селищні та сільські Ради, обговорені більш як на 500 сходах громадян і зборах трудових колективів. Це дало очікувані результати. Лише в місцевій пресі було висловлено понад 130 критичних зауважень і пропозицій з питань соціально-культурного обслуговування на селі. Всі вони були взяті на контроль. Частина наведених фактів була використана в доповіді на сесії. Прийняте нею рішення відбило колективну думку не лише депутатів, а й виборців²⁶. Подібна практика характерна й для багатьох інших місцевих Рад УРСР, зокрема, м. Києва та Київської області, а також Житомирської, Львівської, Закарпатської та Донецької областей.

Водночас у республіці ще не склалася чітка система, згідно з якою кожний виборець, що взяв участь в обговоренні того чи іншого питання, міг би одержати вичерпну відповідь, роз'яснення, ділову пораду. А ці упущення ослаблюють зв'язки місцевої Ради з виборцями, негативно позначаються на соціальній активності громадян²⁷.

Помітне місце в посиленні впливу мас на діяльність органів народовладдя належить наказам виборців, які в нашому суспільстві є яскравим виявом соціалістичного самоврядування народу, високої політичної і громадянської активності радянських людей, їх турботи про державні та громадські справи. У своїй переважній більшості вони відіграють важливу роль у формуванні програми діяльності кожної Ради, кожного депутата. В досліджуваній період поступово урізноманітнювалася практика роботи представницьких органів по реалізації наказів виборців. У Ворошиловградській, Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській та інших областях республіки питання, пов'язані з розробкою та затвердженням відповідних заходів, а також з ходом виконання цих наказів, обговорювалися на сесіях місцевих Рад²⁸. Протягом 1984 р., наприклад, з 220 тис. питань, розглянутих сесіями місцевих Рад Української РСР, кожне п'яте стосувалося виконання планів економічного й соціального розвитку регіонів, складених

²⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977.— Ст. 91.— С. 32.

²⁵ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 4553, оп. 7, спр. 388, арк. 197—201 (далі—ЦДАЖР УРСР).

²⁶ Правда України.— 1984.— 29 июля.

²⁷ Там же.— 1986.— 30 сент.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5304, арк. 14—85; Держ. арх. Ворошиловград. обл., ф. Р-1779, оп. 2, спр. 2412, арк. 138; Держ. арх. Запоріж. обл., ф. Р-1335, оп. 20, спр. 1, арк. 11; Держ. арх. Чернівець. обл., ф. Р-3, оп. 5, спр. 859, арк. 123—127.

на основі наказів виборців²⁹. Про масштаби цієї роботи свідчить хоча б така цифра: тільки на реалізацію наказів, даних депутатам Верховної Ради УРСР десятого та одинадцятого скликань, було направлено більш як 1 млрд. 750 млн. крб.³⁰

Завдяки постійному вдосконаленню організаторської діяльності Рад по виконанню наказів виборців, діловому використанню в цій роботі їх критичних зауважень і конструктивних пропозицій в республіці з 75,1 тис. наказів, прийнятих депутатами місцевих Рад вісімнадцятого скликання, 72 тис. були реалізовані на початок 1985 р.³¹ Там, де ця робота йде успішно, зростає авторитет депутатів, міцніє довір'я трудящих до органів соціалістичного народовладдя.

Посилюється й активність безпосередніх представників усіх верств населення в Радах, що особливо помітно під час роботи їх сесій. Так, у 1984 р. в обговоренні питань, винесених на розгляд сесій місцевих Рад Української РСР, взяли участь 77,3% народних обранців, тимчасом як у 1980 р.— 63,8%³². При цьому дедалі більшу активність виявляли депутати-виробничники. У своїх принципових, конструктивних виступах на сесіях вони глибоко і ґрунтовно аналізували власний досвід, гостро, по-діловому критикували наявні недоліки, колективно і вміло вели пошук резервів поліпшення депутатської роботи, вносили конкретні пропозиції з питань, що обговорювалися.

Могутній імпульс зростанню активності депутатів дав XXVII з'їзд КПРС. На сесіях місцевих Рад республіки, які розглядали питання реалізації завдань, що випливають з його рішень, виступили 98 тис. чол.; було внесено 7,5 тис. депутатських запитів, висловлено понад 60 тис. пропозицій і критичних зауважень³³. Так, депутат Миколаївської районної Ради народних депутатів Миколаївської області А. А. Гоцуляк, яка працює майстром машинного доїння радгоспу ім. С. М. Кірова, підкреслила, що основним у своїй депутатській діяльності вона вважає роботу серед виборців, і внесла ряд пропозицій, спрямованих на краще забезпечення гласності в роботі Ради, розвиток широкої громадської ініціативи³⁴.

Однак творча, конструктивна атмосфера стала нормою життя й діяльності далеко не всіх місцевих Рад республіки. Розвиток активності народних обранців, зокрема на сесіях, стримується тим, що не скрізь вони широко залучаються до підготовки тих чи інших питань. Виконкомн попередньо не забезпечують їх відповідними довідковими матеріалами, не ознайомлюють завчасно з проектами рішень. Не досить чітко налагоджено на місцях контроль за розглядом і реалізацією висловлених депутатами пропозицій та критичних зауважень. В результаті якість проведення сесій в ряді обласних, районних, міських, селищних і сільських Рад залишає бажати кращого. Нерідко глибокий об'єктивний аналіз стану справ, підкреслила в доповіді на четвертій сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання В. С. Шевченко, підміняється на сесіях шаблонними звітами, обговорення питань проходить в обстановці благодушності і самозаспокоєності. У проведенні сесій місцевих Рад не усунуті ще елементи формалізму, парадності та заорганізованості³⁵.

Про дальше підвищення активності депутатів на сесіях Рад, особливо після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, переконливо свід-

²⁹ Хоменко Н. Г. Высокое призвание Советов // Коммунист Украины.— 1985.— № 9.— С. 28.

³⁰ Ватченко А. Ф. Годы творческого труда // Известия.— 1980.— 21 окт.; Пятителка в житейском аспекте // Там же.— 1986.— 15 февр. (Підрахунки авторів).

³¹ Кирненко В. І. Наше радянське народовладдя // Рад. право.— 1985.— № 3.— С. 6.

³² Там же.— С. 5.

³³ Правда Украины.— 1986.— 30 мая.

³⁴ Там же.— 1986.— 2 апр.

³⁵ Там же.— 1986.— 29 нояб.

чить збільшення на них кількості виступів, що містять критику й самокритику. Наприклад, на сесіях Запорізької обласної Ради народних депутатів вісімнадцятого скликання висловлювалося в середньому 14—17 критичних зауважень, а нині — більш як 40³⁶.

Разом з тим належна атмосфера для розгортання критики й самокритики створена ще не скрізь. Так, на шести сесіях Вінницької обласної Ради, що відбулися в 1984—1985 рр., депутати не висловили жодного критичного зауваження, яке б стосувалося безпосередньо керівників виконкомів обласної та нижчестоящих Рад. Подібні недоліки мали місце й на сесіях місцевих Рад Ворошиловградської та деяких інших областей³⁷. Тому Верховна Рада республіки у постанові «Про завдання Рад народних депутатів Української РСР по виконанню постанови ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо дальшого підвищення ролі і посилення відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС», прийнятій у листопаді 1986 р., зобов'язала радянські органи республіки забезпечувати обговорення та більш критичну оцінку роботи органів управління, комітетів народного контролю та їх керівників, стан справ у різних галузях господарства³⁸.

Помітна роль у дальшому підвищенні активності народних обранців належить виробничим і територіальним депутатським групам. У 1985 р. на Україні діяло 31 118 таких груп, які об'єднували 207 144, або більше третини, всіх депутатів³⁹. Багато з них активно включились у боротьбу за перебудову суспільства: виявляють глибоку заінтересованість в успішному виконанні соціалістичних зобов'язань, показують зразки ударної праці, є застрільниками цінних починань. Так, депутатська група Олександрійської швейної фабрики на Кіровоградщині виступила з ініціативою достроково виконати завдання дванадцятої п'ятирічки. Народні обранці цього підприємства запропонували організувати змагання депутатів-виробничників під девізом «Особисту п'ятирічку депутата — до 120-ї річниці з дня народження В. І. Леніна». Цей почин підхоплено й на інших підприємствах⁴⁰.

Разом з тим ще непоодинокі й факти пасивності депутатів, коли їх діяльність в органі народовладдя зводиться лише до голосування за ті чи інші рішення. Деякі з них слабо проводять організаторську роботу в трудових колективах, виборчих округах⁴¹. Помітно обмежують, на наш погляд, можливості свого впливу на активність депутатів і самі виборці, коли мало цікавляться роботою повноважних представників, задовольняються лише їхніми формальними звітами, внаслідок чого участь мас у діяльності Рад значно збіднюється.

Дійовим засобом посилення впливу народних обранців на стан справ у народному господарстві, соціальній сфері є депутатський запит на сесіях, який допомагає повніше здійснювати контрольні функції Рад, розвивати демократичні засади в їх роботі. У Радах України лише в 1984 р. було внесено 36,2 тис. депутатських запитів — на 9,2 тис. більше, ніж у 1981 р., і на 20 тис. більше, ніж у 1968 р.⁴² В середньому один запит припадає на 16—17 депутатів⁴³.

³⁶ Поточ. арх. Запоріж. облвиконкому. Матеріали оргмасової роботи. 1987.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 4503, арк. 143—146; Держ. арх. Ворошиловград. обл., ф. Р-1779, оп. 2, спр. 2471, арк. 20—23.

³⁸ Рад. Україна.— 1986.— 30 листоп.

³⁹ Хоменко Н. Г. Высокое призвание Советов // Коммунист Украины.— 1985.— № 9.— С. 31.

⁴⁰ Желиба В. Депутатов все касается // Правда Украины.— 1986.— 5 сент.

⁴¹ Шевченко В. С. Доповідь на четвертій сесії Верховної Ради УРСР одиннадцятого скликання // Рад. Україна.— 1986.— 29 листоп.

⁴² Хоменко Н. Г. Указ. статья.— С. 32.

⁴³ Известия.— 1986.— 24 мая.

В той же час на Дніпропетровщині та Кіровоградщині депутатські запити мало розглядалися на сесіях сільських і селищних Рад, а в Житомирській, Запорізькій і Харківській областях вони практикувалися менш як на половині сесій місцевих Рад (в середньому по республіці цей показник становить 66,3% сесій)⁴⁴.

Помітно підвищилися також і, так би мовити, якісні характеристики запитів, їх актуальність, гострота, ефективність заходів, спрямованих на усунення недоліків. Наприклад, за запитами, внесеними депутатами місцевих Рад Херсонської області, було прискорено будівництво двох дошкільних закладів, 33 магазинів, 17 об'єктів комунально-побутового призначення. На реалізацію заходів, які вживалися по запитах депутатів, в області використано 13 млн. крб., а на сесіях місцевих Рад заслухано більш як 600 доповідей та інформацій про їх виконання⁴⁵. Однак подібну ефективність депутатські запити мають ще не скрізь. Чимало з них недостатньо продумані, не повною мірою враховують інтереси і думку трудящих, ґрунтуються на поверховому вивченні стану справ, причин тих чи інших недоліків, іноді адресуються особам, звернення до яких законом не передбачено⁴⁶. Це вимагає постійного вдосконалення практики застосування депутатських запитів.

В умовах прискореного соціально-економічного розвитку суспільства ефективна організаційно-масова робота Рад неможлива без активізації діяльності їх постійних комісій. Останніх у республіці налічується 72 тис. Вони об'єднують більш як 80% депутатів⁴⁷. Об'єктивним показником посилення активності постійних комісій є їх участь у підготовці питань, що виносяться на обговорення сесій і засідань виконкомів. Якщо в 1965 р. за безпосередньою участю постійних комісій для розгляду на сесіях і засіданнях виконкомів Рад Української РСР було підготовлено 102 тис. питань, то в 1981 р.— більш як 411 тис., що становить майже 90% усіх обговорюваних питань⁴⁸. Розширення участі мас у діяльності постійних комісій Рад УРСР добре видно на прикладі діяльності постійної комісії по сільському господарству Верховної Ради УРСР десятого скликання. Тільки в 1983 р. в її роботі брали безпосередню участь більш як 300 депутатів та понад 500 спеціалістів⁴⁹.

Однак аналітична й контрольна діяльність значної частини постійних комісій місцевих Рад іноді не досить ефективна. Тому на четвертій сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання наголошувалося на необхідності посилити їх вплив на поліпшення роботи підприємств і організацій, ще ширше залучати до підготовки питань на сесії та засідання виконкомів Рад. Постійні комісії Верховної Ради республіки мають глибше аналізувати і принциповіше оцінювати роботу міністерств і відомств, комплексно підходити до питань розвитку економіки, рішуче боротися з відомчістю і місництвом⁵⁰.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС позитивні зміни відбуваються і в діяльності виконавчих комітетів Рад, їх структурних підрозділів. Зокрема, більше ініціативи й діловитості у розв'язанні питань перебудови почали виявляти виконкоми Київської, Полтавської міських, Ровенської, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської обласних та інших Рад народних депутатів Української РСР⁵¹. До по-

⁴⁴ Поточ. арх. Дніпропетр. облвиконкому. Матеріали оргмасової роботи та інформації. 1986.

⁴⁵ Держ. арх. Херсон. обл., ф. Р-274, оп. 2, спр. 10, арк. 207.

⁴⁶ Известия.— 1986.— 25 июля.

⁴⁷ Итоги выборов...— 1985.— С. 226.

⁴⁸ Соломко Е. Т. Назв. праця.— С. 120—121; Праздник советского народовластия // Коммунист Украины.— 1982.— № 6.— С. 14; Стадник В. І. Выбори місцевих Рад і народних судів // Рад. право.— 1982.— № 6.— С. 5.

⁴⁹ Желоба В. И. Ответственный участок работы Советов // Коммунист Украины.— 1984.— № 12.— С. 45—46.

⁵⁰ Рад. Україна.— 1986.— 29, 30 листоп.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5306, арк. 134; Поточ. арх. Дніпропетр. облвиконкому; Вукович В. Искали миллион // Известия.— 1986.— 3 мая; Федо-

рядку денного засідань виконкомів включаються дедалі актуальніші, злободенніші питання соціально-економічного розвитку регіонів, задоволення потреб громадян. Їх виконання бралось під суворий контроль. Зокрема, в порядку контролю за реалізацією прийнятих рішень виконком Дніпропетровської обласної Ради народних депутатів розглянув 23% питань від їх загальної кількості⁵².

Одним з основоположних принципів діяльності виконавчих комітетів місцевих Рад є їх глибокий демократизм. Найбільш яскраво виявляється він у розгляді та реалізації звернень трудящих, у широкому врахуванні громадської думки, що, безумовно, сприяє зміцненню зв'язків Рад з масами, служить більш ефективному впливу виборців на роботу виконавчо-розпорядчих установ.

Дедалі більше поширення у виконкомах Рад республіки і всієї країни дістає така ефективна форма спілкування з населенням, як розгляд звернень безпосередньо в трудових колективах і за місцем проживання громадян. Активніше стали використовуватися такі демократичні форми роботи, як служба громадської думки, дні відкритого прийому та відкритого листа, громадські приймальні на великих підприємствах та ін.

Посилила боротьбу за викоренення фактів формалізму та тяганини Президія Верховної Ради УРСР, яка неодноразово обговорювала стан розгляду звернень громадян у Радах народних депутатів. На своєму засіданні 21 серпня 1986 р., наприклад, вона зажадала від виконавчого комітету Запорізької обласної Ради народних депутатів вжити рішучих заходів до усунення наявних недоліків, повсюдного запровадження в діяльності місцевих Рад, інших державних, господарських і громадських організацій найбільш дійових, демократичних форм та сучасного стилю роботи із зверненнями громадян, більш предметного аналізу пропозицій і зауважень трудящих та врахування їх у планах соціально-економічного розвитку⁵³.

Виконуючи ці постанови, місцеві Ради Запорізької області обговорили питання про організацію роботи із зверненнями громадян на 180 сесіях і 110 засіданнях виконкомів, що дало змогу певною мірою поліпшити її. На великих промислових підприємствах області створено 45 громадських приймалень. Протягом 1986 р. проведено 70 днів відкритого листа і відкритого прийому⁵⁴.

Разом з тим у Запорізькій, як і в інших областях республіки, є ще виконкоми, в роботі яких непоодинокі факти безвідповідальності, формалізму та бюрократизму. Гострій критиці були піддані на згадуваній уже четвертій сесії Верховної Ради УРСР керівники Городнянського райвиконкому Чернігівської області, Львівського облвиконкому за канцелярсько-бюрократичний стиль керівництва, ігнорування справедливих вимог трудящих⁵⁵. Цьому слід протиставити широку гласність у роботі радянського апарату, посилити контроль за діяльністю виконавчо-розпорядчих установ Рад, особливо знизу. Необхідно «... ще з більшою активністю і послідовністю проводити лінію на демократизацію радянського суспільства, розглядаючи це як головну умову безпосереднього включення в перебудову широких мас трудящих, гарантію необоротності процесу оновлення», — наголошується у постанові червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС⁵⁶. На жаль, в Українській РСР, як відзначала 27 березня 1987 р. газета «Правда України», звіти депутатів, керівників виконкомів місцевих Рад перед трудовими колективами

р о в В. Головний дом села // Правда України.— 1986.— 1 февр.; Я н к о Ю. Избиратели дали наказ // Там же.— 1986.— 25 марта.

⁵² Поточ. арх. Дніпропетр. облвиконкому. Питання оргмасової роботи. 1987.

⁵³ Рад. Україна.— 1986.— 22 серп.

⁵⁴ Поточ. арх. Запоріж. облвиконкому. Документи оргмасової роботи. 1986.

⁵⁵ Рад. Україна.— 1986.— 29 листоп.

⁵⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— К., 1987.— С. 75.

та громадськими організаціями не скрізь ще стали регулярними. Так, у 1986 р. голова Ворошиловградського облвиконкому не зустрівся з жодним трудовим колективом, ні разу не виступив із звітом перед виборцями. Рідко бувають у своїх округах депутати Верховної Ради республіки нинішнього, одинадцятого скликання В. І. Делікатний, В. А. Лисицин, В. К. Шамборський та ін. Все це істотно обмежує можливості трудящих проконтролювати їхню діяльність.

Організаційно-масова робота місцевих Рад передбачає залучення широких мас трудящих до розв'язання найрізноманітніших завдань удосконалення соціалізму через самодіяльні організації, що об'єднуються навколо Рад,— народні дружини, громадські ради мікрорайонів, сільські й селищні, вуличні, домові та батьківські комітети, товариські суди, жіночі ради. Чисельність радянського активу в Українській РСР на кінець досліджуваного періоду становила 5,5 млн. чол., а кількість громадських формувань перевищувала 450 тис.⁵⁷ Ці дані переконливо підтверджують справедливість слів М. І. Калініна про те, що немає жодної державної і громадської організації, яка б могла конкурувати з Радами в галузі охоплення мас⁵⁸.

Багатий досвід залучення трудящих до управління державними справами через численні організації громадської самодіяльності нагромадили місцеві Ради Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Херсонської, Чернігівської, Запорізької та деяких інших областей республіки. Тут громадські формування трудящих спільно з постійними комісіями, депутатськими групами і постами організували населення на проведення благоустрою, озеленення і зразкове утримання дворів, вулиць, площ, парків, скверів, активно сприяли радянським і громадським органам у поліпшенні експлуатації житлового фонду, проводили цілеспрямовану виховну роботу, рішуче боролися з порушниками трудової дисципліни, створювали обстановку нетерпимості та осуду навколо тих, хто нехтував принципами соціалістичного співжиття, допускав аморальні вчинки⁵⁹.

В той же час у багатьох самодіяльних організаціях республіки нерідко по-справжньому працює тільки 3—4 чол., а решта — числиться лише на папері. Дальша демократизація соціалістичного суспільства вимагає від місцевих Рад, і насамперед від їх виконкомів, систематичної змістовної роботи з активом. Розглянувши практику роботи Рад народних депутатів Ровенської області по керівництву самодіяльними організаціями, Президія Верховної Ради Української РСР запропонувала виконкомам усіх обласних Рад уважно проаналізувати діяльність кожної категорії органів громадської самодіяльності населення, налагодити навчання активістів, постійно узагальнювати і поширювати кращий досвід у цій справі, зміцнювати зв'язки радянських і громадських організацій з самодіяльними формуваннями населення⁶⁰.

Таким чином, в Українській РСР у розглядувані роки неухильно здійснювався курс КПРС на дальше вдосконалення соціалістичної демократії, розвиток соціалістичного самоврядування. Найважливішою ланкою цього процесу виступають Ради народних депутатів, у практичній діяльності яких дедалі активнішу участь беруть трудящі республіки. Значно розширилося представництво робітничого класу та колгоспного селянства в місцевих Радах УРСР, де воно становило близько трьох чвертей усіх депутатів. Помітного поширення в досліджуваній період набуло обговорення проектів рішень Рад у тру-

⁵⁷ Рад. Україна.— 1986.— 29 листоп.

⁵⁸ Див.: Калінін М. І. Вопросы советского строительства.— М., 1958.— С. 201.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 1550, арк. 13—15; Хоменко Н. Г. Высокое призвание Советов // Коммунист Украины.— 1985.— № 9.— С. 3; Правда Украины.— 1985.— 30 мая.

⁶⁰ Хоменко Н. Г. На основе самоуправления // Известия.— 1986.— 20 мая; Актив Совета // Правда Украины.— 1986.— 1 нояб.

дових колективах, на зборах і сільських сходах громадян за місцем проживання, що сприяло залученню широких мас у діяльність органів державної влади, поглибленню соціалістичного самоврядування. Ефективними формами роботи народних обранців були постійні комісії та депутатські групи, які відігравали дедалі важливішу роль у суспільно-політичному житті Української РСР.

Однак нові завдання, висунуті всім ходом перебудови життя нашого суспільства, вимагають новаторського підходу до організаційно-масової роботи Рад. Насамперед це стосується дальшого розвитку в їх діяльності демократичних засад, критичного осмислення зробленого, оперативного розв'язання питань, що їх висуває саме життя. Як підкреслював на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, «такий підхід ще більше зміцнить у масах авторитет органів народної влади»⁶¹.

П. П. Панченко, В. И. Кравченко

ПОВЫШЕНИЕ АКТИВНОСТИ ТРУДЯЩИХСЯ
В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВЕТОВ УКРАИНСКОЙ ССР

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы дальнейшего развития социалистической демократии, углубления социалистического самоуправления народа в свете решений XXVII съезда партии, январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС, раскрываются положительные стороны, а также трудности, недостатки и противоречия в деятельности Советов на примере такого крупного региона, каким является Украинская ССР.

⁶¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 32.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ
В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Найважливішим фактором перебудови, що йде в країні, є широке впровадження економічних методів господарювання. Це стосується як агропромислового комплексу в цілому, так і головної його ланки — сільського господарства. Успішне розв'язання проблем підвищення їх ефективності, посилення матеріальної зацікавленості сільських трудівників у кінцевому результаті своєї діяльності великою мірою залежить від рівня управління і організації праці, вміння використовувати господарським розрахунком стимули.

У сучасних умовах боротьби за всемірну інтенсифікацію виробництва надзвичайно актуальними є ленінські ідеї про господарський розрахунок. «Не на ентузіазмі безпосередньо, — писав він, — а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій зацікавленості, на господарському розрахунку потрудіться збудувати спочатку міцні містки, які ведуть ... до соціалізму; інакше ви не підійдете до комунізму, інакше ви не підведете десятки й десятки мільйонів людей до комунізму»¹.

У дусі цих ленінських настанов партія ставить і творчо вирішує завдання вдосконалення організації праці в умовах перебудови, при-

¹ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції. — Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 143.

скорення соціально-економічного розвитку країни. Йде наступ на бюрократизм. Поступово долаються адміністративно-натискні методи управління. На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, який належним чином оцінив політичні процеси, які нині відбуваються в економіці, йшлося про зміни у ставленні людей до праці, виконання своїх безпосередніх обов'язків. «Багато в чому це визначається тим,— підкреслювалося у доповіді М. С. Горбачова,— що трудящі ділом підтримують лінію на перебудову, на прискорення соціально-економічного розвитку. Це по-перше.

По-друге, це пов'язано з переходом багатьох галузей економіки на нові методи господарювання, на повний господарський розрахунок, самофінансування з одночасним розвитком прогресивних форм організації праці, й насамперед колективного підряду»².

Певний досвід застосування розрахунку, нових форм праці у сільськогосподарському виробництві нагромаджений в господарствах України. Вже в роки одинадцяті п'ятирічки, особливо після травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, окремі виробничі підрозділи колгоспів і радгоспів, деякі господарства творчо використовували принципи госпрозрахунку, добиваючись при цьому високих економічних результатів, успішно розв'язували соціальні проблеми. Його переваги полягають насамперед у тому, що він спонукає людей творчо працювати сміливо впроваджувати все прогресивне, поліпшувати якість продукції, вести суворий облік матеріальних і трудових ресурсів, виховувати дбайливого господаря. Наприклад, у Волноваському районі Донецької області всі колгоспи й радгоспи на початку 1985 р. освоїли господарський розрахунок. Унаслідок цього обсяг виробництва валової продукції на одного працівника в 1985 р., порівнюючи з 1981 р., зріс на 20, а заробітна плата — на 10%. Помітно збільшилися врожайність зерна, виробництво тваринницької продукції, підвищилася рентабельність виробництва³.

Ефективно застосовується цей принцип у колгоспі ім. Кірова Білозерського району Херсонської області, яким керує двічі Герой Соціалістичної Праці, член ЦК КПРС Д. К. Моторний. За будь-яких погодних умов там добиваються високих результатів. Так, у 1986 р. вироблено різноманітної продукції на суму 11 млн. крб. Зібрано по 56 ц зерна з га, по 591 ц овочів, 2191 ц кормових буряків. Від кожної корови надоєно по 4820 кг молока. Рентабельність досягла 85%.

Це стало можливим тому, що в усіх 52 підрозділах впроваджений повний госпрозрахунок, який дозволив по-господарському використовувати фонди, резерви, інтенсивно розвивати рослинництво й тваринництво. Колгосп працює на самоокупності й самофінансуванні. Партийна та громадські організації, правління багато зробили для того, щоб сформувати стабільний трудовий колектив. Уже діють органи самоуправління — ради господарських підрозділів, які вирішують питання праці, побуту, відпочинку, матеріального й морального заохочення⁴.

У зв'язку із здійсненням рішень XXVII з'їзду КПРС про перехід на нові, економічні методи господарювання значно підвищується роль господарського розрахунку. «Хотілось би особливо підкреслити,— відзначав на нараді в ЦК КПРС у квітні 1986 р. член Політбюро, секретар ЦК КПРС Є. К. Лигачов,— що вдосконалення господарського механізму в аграрному секторі планується цілком у напрямку зміцнення і розвитку госпрозрахункових відносин, причому не уявного, а справжнього, не часткового, а повного госпрозрахунку, переведення всіх ланок агропромислового комплексу, насамперед колгоспів і радгоспів, на самоокупність, самофінансування. Господарський розрахунок — стовбо-

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС // 25—26 червня 1987 року.— К., 1987.— С. 8.

³ Внедряют интенсивные методы хозяйствования.— Правда Украины.— 1986.— 14 февр.

⁴ Моторный Д. Внесем свой вклад.— Сель. жизнь.— 1987.— 28 июня.

вий шлях розвитку агропрому»⁵. На необхідності його повсюдного впровадження в АПК наголошувалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Партія поставила завдання: справжній госпрозрахунок повинен стати нормою для всіх ланок агропрому, насамперед колгоспів і радгоспів. Це означає розширене відтворення й успішне розв'язання соціальних проблем переважно за рахунок власних коштів. Такий метод господарювання дає змогу значно розширити самостійність та ініціативу трудових колективів, посилити їх відповідальність за кінцеві результати роботи, стати на перешкоді утриманству й безгосподарності.

Націлюючи господарства на його впровадження, партійні, радянські та господарські органи постійно вишукують нові форми управління й організації праці у сільськогосподарському виробництві, які б дозволили оперативно і компетентно вирішувати виробничі й соціальні завдання, залучати до управління ним спеціалістів, трудівників села. Таким вимогам найбільшою мірою відповідає організація праці за колективним підрядом, який ґрунтується на принципах соціалістичного госпрозрахунку. Ця прогресивна форма є результатом творчості самих трудящих. Вона виступає важливим інструментом економічних методів управління, розвитку принципів самоуправління в первинних виробничих підрозділах. Утвердження колективних форм стимулювання праці — явище важливе не тільки в економічному, а й у соціально-політичному плані. В бригадах, ланках та інших колективах високими темпами зростає продуктивність останньої, створюються сприятливі умови для дальшого поліпшення організаторської і політико-виховної роботи, утвердження духу справжнього колективізму. Особливе значення для їх успішного використання мають принципи госпрозрахунку з оплатою за кінцевим результатом, враховуючи коефіцієнт трудової участі.

На Україні вже на початку 70-х років такий метод прижився в окремих господарствах Кримської, Донецької й Херсонської областей. У Миколаївській ініціаторами його впровадження виступили механізатори Баштанського району. Діяльність партійних організацій у цьому напрямі в 1974 р. була схвалена ЦК Компартії України⁶. Про перевагу бригадного підряду свідчить той факт, що до переходу на нові рейки — в 1970 р. — усю ниву там обробляли 1303 механізатори, а в 1984 р., об'єднані в загони, — лише 863 чол. Та й результати стали вагомими.

Партійні, радянські й сільськогосподарські органи Миколаївщини провели цілеспрямовану роботу по вдосконаленню й поширенню колективного підряду в області. Бюро обкому Компартії України ухвалило постанову про впровадження прогресивних форм організації й оплати праці. На базі передових господарств діяли семінари, в яких узяли участь перші секретарі райкомів партії, секретарі парторганізацій колгоспів і радгоспів. Певні заходи були здійснені й в інших областях республіки. Все це сприяло тому, що в цілому по УРСР у 1982 р. за новими принципами працювали 3,3 тис. бригад і ланок⁷.

Однак потрібно сказати, що до 1982 р. колективний підряд на селі не одержав значного поширення. Подекуди занадто довго приглядалися до нього, дехто впроваджував його поспіхом, без належної підготовки. Це спричинялося до провалів у роботі. Про саму форму говорили, як про «неефективну». У багатьох господарствах госпрозрахунок діяв нечітко. Не всі глибоко засвоїли основні принципи організації праці в нових умовах. Організаторська й роз'яснювальна робота серед трудівників села велася не активно.

Важливим етапом у процесі переходу до прогресивних форм організації й оплати праці став травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС.

⁵ В Центральном Комитете КПСС.— Там же.— 1986.— 6 апр.

⁶ Захарченко О. Г. Почуття господаря.— Рад. Україна.— 1984.— 17 квіт.

⁷ Мозговий І. О. Важливе завдання партії і народу.— Комуніст України.— 1984.— № 9.— С. 23.

у рішеннях якого передбачене широке застосування їх у сільськогосподарському виробництві. Дані проблеми були в центрі уваги ЦК нашої партії. На початку березня 1983 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС було обговорене питання про посилення організаторської роботи по впровадженню колективного підряду в колгоспне й радгоспне виробництво⁸. Воно розглядалося 18—19 березня 1983 р. на Всесоюзній нараді в Белгороді. У квітні того ж року в ЦК КПРС відбулася нарада перших секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів партії. У доповіді М. С. Горбачова, виступах її учасників йшлося про необхідність рішуче поліпшити всю економічну роботу на селі, активніше застосовувати прогресивні форми організації праці⁹.

Надзвичайне значення в цій справі відіграли рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXVII з'їзду партії, вироблення стратегічного курсу партії на прискорення соціально-економічного розвитку країни. «Справжній госпрозрахунок, залежність доходів підприємств від кінцевих результатів,— говориться у Політичній доповіді ЦК КПРС з'їзду,— повинні стати нормою для всіх ланок агропромислового комплексу, і насамперед колгоспів і радгоспів. Великого поширення набувають підряд і акордна система на рівні бригади, ланки, сім'ї із закріпленням за ними на договірний строк засобів виробництва, включаючи землю»¹⁰. Відповідно до рішень з'їзду Політбюро ЦК КПРС на своєму засіданні 20 березня 1986 р. визнало за необхідне в дванадцятій п'ятирічці всі виробничі підрозділи колгоспів і радгоспів, переробних та інших підприємств Держагропрому СРСР перевести на умови підряду і господарського розрахунку¹¹.

Обкоми і райкоми партії, радянські та сільськогосподарські органи зробили чимало для впровадження колективного підряду у колгоспне й радгоспне виробництво. ЦК Компартії України розробив конкретні заходи щодо масового поширення цієї прогресивної форми організації праці. Значну увагу цим питанням приділяли обласні комітети партії. Черкаський обком Компартії України, наприклад, провів семінарські заняття з першими секретарями райкомів партії, керівниками обласних сільгоспорганів. Вони також вивчалися в обласній школі партійно-господарського активу. В колгоспі ім. Щорса Чорнобаївського району щокварталу збиралися на навчання керівники й головні спеціалісти базових колгоспів і радгоспів. Подібна робота велася й в інших областях республіки¹².

Все це сприяло тому, що передова практика організації та оплати праці дедалі ширше застосовувалася у багатьох господарствах. За період з 1982 по 1986 рр. кількість бригад, ферм і ланок, що працюють по-новому, збільшилася в УРСР до 50 тис. Ними тільки за 1985 р. вироблено більше половини всієї валової продукції сільського господарства. За підрядними колективами наприкінці 1985—початку 1986 рр. було закріплено понад 70% ріллі, третину поголів'я великої рогатої худоби та свиней, дві третини — овець і птиці¹³. Ще більших успіхів досягли окремі області. У Хмельницькій області в 1986 р. вісім з десяти виробничих підрозділів працювали за принципами колективного підряду. Вони обробляли 95% ріллі¹⁴. Врожайність основних сільськогосподарських культур у них у 1985 р. була вищою, ніж в інших підроз-

⁸ В Політбюро ЦК КПСС.— Правда.— 1983.— 11 марта.

⁹ В Центральном Комитете КПСС.— Правда.— 1983.— 19 апр.

¹⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 38.

¹¹ В Політбюро ЦК КПСС.— Правда.— 1986.— 21 марта.

¹² Мозговий І. О. Колективному підряду на селі — широку дорогу.— Сіль. вісті.— 1983.— 3 груд.

¹³ Агропрому — ускоренное развитие.— Сель. жизнь.— 1986.— 15 февр.

¹⁴ Дикусаров В. Г. Речь на пятой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва 18 июня 1986 г.— Известия.— 1986.— 20 июня.

ділах колгоспів і радгоспів: по картоплі — на 20, овочах — 0,3%; середньорічний надій молока від однієї корови — на 8%¹⁵.

Робота партійних організацій республіки по впровадженню колективних форм організації праці одержала позитивну оцінку на XXVII з'їзді Компартії України, який відзначив, що в період одинадцятої п'ятирічки в республіці «вдосконалювались організація і оплата праці, госпрозрахункові відносини»¹⁶. На березневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України йшлося про те, що в УРСР ставиться завдання «перевести в поточному році всі підрозділи в сільському господарстві на колективний підряд»¹⁷.

В цілому після травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і Всесоюзної наради в Белгороді у 1983 р. почалося масове поширення колективного підряду на основі госпрозрахунку в аграрному секторі країни. Якщо в 1982 р. за цим методом працювали трохи більше 1 млн., в 1984 — уже 4,4 млн., 1985 — 7 млн., то в 1986 р. — понад 11 млн. чол. За ними закріплено три чверті всієї ниви, понад 60% продуктивної худоби¹⁸.

Практичні результати роботи багатьох колгоспів і радгоспів переконливо свідчать про те, що колективний підряд і госпрозрахунок в органічній єдності з усіма іншими перевагами соціалістичної системи господарювання забезпечують швидке й значне зростання продуктивності праці, рентабельності виробництва, успішне розв'язання соціальних завдань. Уміло поєднуючи їх з інтенсивними технологіями, передовики й новатори виготовляють продукції на 100—130 тис. крб. (на кожну людину), тоді як в середньому по країні цей показник становить тільки 7 тис. крб.¹⁹

Ці дані наочно вказують на резерви, зв'язані з удосконаленням виробництва, активізацією людського фактора.

Звичайно, тут слід сказати й про бригади й ферми на принципах колективного підряду, наскрізний підряд у господарстві, сімейний та індивідуальний і т. ін. І хоча за формою вони різні, але зміст спільний. Їх реальне втілення необхідно шукати у з'єднанні працівників із засобами виробництва, у єдності техніки, організації і економіки, в колективній оплаті праці з урахуванням конкретного вкладу кожного. За таких умов активізація людського фактора знаходить свій вияв у підвищенні відповідальності трудівників за доручену справу, порядку й дисципліни.

Особливо важливою формою є наскрізний підряд, при якому оплата праці не тільки безпосередніх виробників, а й спеціалістів та керівників прямо залежить від кінцевих результатів. Отже, і керівники активно включаються в цю роботу, зростає їх зацікавленість і відповідальність за високі загальні показники. У колгоспі «Дружба народів» Великомихайлівського району Одеської області, який очолює делегат XXVII з'їзду КПРС Т. С. Мардар, колективний підряд почав впроваджуватися ще в 1977 р., внаслідок чого поліпшилися господарські показники, рентабельність, зміцніла дисципліна тощо. Водночас збільшалося конфліктів з адміністрацією, управлінським апаратом, який одержував зарплату незалежно від виробленої в колгоспі продукції. Тому після травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС увесь адміністративний апарат колгоспу — від обліковця до голови — вирішили перевести на оплату праці, яка залежала від кількості та якості продукції.

¹⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году // Стат. ежегодник.— Киев, 1986.— С. 194.

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 20.

¹⁷ Енергійно здійснювати перебудову, працювати по-новому.— Рад. Україна.— 1987.— 27 берез.

¹⁸ Никонов В. Полнее задействовать потенциал агропромышленного комплекса.— Коммунист.— 1987.— № 5.— С. 21.

¹⁹ Там же.

Це мало свій ефект. Досвід господарства «Дружба народів» перейняли всі господарства району²⁰.

Практика показує, що працюючі за такими принципами невеликі за чисельністю ланки й бригади інтенсивної праці, за якими на договірній основі на тривалий строк закріплюються земля, техніка та інші засоби виробництва, виявили себе з найкращого боку. Вони в 1986 р. на кожну людину у середньому одержали по 700—800 т зерна, виробили продукції на 70—100 тис. крб. і більше²¹. Проте таких колективів ще мало.

Однією з форм організації сільськогосподарської праці, різноманітною колективного підряду є сімейний і індивідуальний підряд, який нині здобув законну прописку. В ньому ховаються величезні резерви зростання її ефективності, підвищення добробуту трудящих. Під ним розуміють різні методи використання (за договірною системою) трудових ресурсів сімей та окремих трудівників в інтересах суспільного виробництва. У 1986 р. на основі договорів з колгоспами й радгоспами на право вирощування овочів, соняшника та інших технічних культур, а також виготовлення продукції тваринництва в країні працювали 1,3 млн. родин²².

На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС було схвалено досвід діяльності партійних, радянських і господарських органів Тернопільської області по організації сімейного підряду на вирощування овочів. У 1987 р. у трьох колгоспах Заліщицького району — ім. Богдана Хмельницького, «Золотий колос», «Комуніст» — на присадибних ділянках збиралося 15 тис. т помідорів, у тому числі 5 тис. т ранніх сортів (замість 1,5 тис. т, реалізованих ними в 1986 р.). Аналогічна картина спостерігається і в райцентрі.

Колгоспи виділили багатьом сім'ям розсаду, плівку, добрива, засоби для захисту рослин, тару та ін. Займаючи під ранні помідори по 15—20 соток, люди збирають їх по 7—8 кг з кв. м²³.

У Кременецькому районі 600 родин, що проживають у кількох селах, уклали з місцевим колгоспом «Дружба» договори на право вирощування й постачання йому плодів і ягід, насамперед полуниць. Правління господарства зобов'язалося забезпечити такі підрядні колективи перспективними сортами, добривами, хімікатами і транспортом. Спеціалісти колгоспу ознайомили трудівників з новими технологіями, подали й нині подають допомогу в боротьбі із шкідниками і хворобами рослин. Щоб підвищити зацікавленість у результатах своєї праці, їм продають зерно, за кожний центнер полуниць нараховують по 1,2 людинно-днів, які враховуватимуться при визначенні пенсій.

У свою чергу, мешканці сіл мають своєчасно, у передбаченій цими документами кількості, постачати ягоди колгоспу. Якщо ж згадати про те, що більшість із 600 сімей відвели під них на своїх ділянках по 0,15—0,2 га, то загальний обсяг зібраної цінної продукції за сезон становить близько 1,5 тис. т — значно більше, ніж у минулі роки. «Вирощувати ягоди на сімейному підряді дуже вигідно і колгоспникам, і господарству», — розповідає голова колгоспу О. Івасечко. — Адже кожна сім'я заробляє додатково 2—3 тис. крб. Щодо колгоспу, то витрати його також добре окупаються». Завдяки цьому у 1987 р. у господарстві одержано понад 200 тис. крб. прибутку, а близько 100 тис. — від перероблення продукції у власному плодо-ягідному цеху. Всього ж в області

²⁰ За що платят председателю.— Известия.— 1986.— 11 декаб.

²¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС // 25—26 червня 1987 року.— С. 23.

²² Никонов В. Полнее задействовать потенциал агропромышленного комплекса.— Коммунист.— 1987.— № 5.— С. 22.

²³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС // 25—26 червня 1987 року.— С. 26.

у 1987 р. договори на вирощування овочів, технічних культур, відгодівлю тварин уклали близько 25 тис. родин²⁴.

Економічне й соціальне значення сімейного підряду важко переоцінити. У зв'язку з тим, що в особистих господарствах використовуються власні харчові відходи, «сімейні ферми» витрачають менше кормів, звільняючи їх для громадського поголів'я. Крім цього скорочуються й витрати на утримання управлінського апарату та обслуговуючого персоналу, обладнання приміщень і т. ін. Підряд дає змогу залучити до виробництва ті категорії населення, які або частково, або взагалі не беруть участі в громадському господарстві. Це насамперед домогосподарки, пенсіонери, інваліди (причому мешканці не тільки сіл, а й міст).

Сімейний підряд прижився у багатьох колгоспах та радгоспах України, допоміг їм розв'язати проблеми, пов'язані з використанням трудових ресурсів. У працюючих з'явилася можливість поповнити свій бюджет, прилучити до праці і своїх дітей. Ця форма відзначається стабільністю, оскільки базується на міцних сімейних зв'язках її учасників, взаємодопомозі.

Сімейний і індивідуальний підряд раціонально поєднують загальнонародні, колективні й особисті інтереси. Засоби виробництва залишаються громадським надбанням, колгоспники продовжують бути членами трудових колективів. Виробництво ведеться на основі плану, який конкретизується у договорі між господарствами та учасниками підряду. Розподіл виробленої продукції здійснюється згідно із соціалістичними принципами.

Як бачимо, підряд має чимало позитивного. І все ж не можна не визнати, що він поширюється поки що повільно. Труднощі зв'язані, як правило, з тим, що деякі керівники й спеціалісти, підписавши з сім'єю договір, вважають на цьому свої обов'язки щодо підрядного колективу вичерпаними.

Іноколи їх лякають великі заробітки працюючих на підряді, і вони намагаються переглянути раніше погоджені умови. Проте такі побоювання безпідставні, адже в основі цих заробітків відповідне збільшення кількості та якості продукції.

На початку 1987 р. на Україні народилась така форма організації виробництва, як вахтовий або міжгосподарський підряд. У лютому 1987 р. в «Известиях» надруковано статтю голови колгоспу ім. Жданова Новоселицького району Чернівецької області С. Глігора. Він писав про готовність господарства взяти на стороні солідну ділянку землі і на взаємовигідних умовах вирощувати врожай. Першим відгукнулося на цю пропозицію керівництво радгоспу «Схід» Нижньосірогозького району Херсонської області, в якому налічується 11,5 тис. га ріллі. Чернівецькі землероби взяли на підряд понад 2 тис. га. Було укладено договір (до 1990 р.) між двома колективами. Господарство-підрядчик при забезпеченні середнього за місцевими умовами рівня виробництва 5% валового її обсягу одержувало безкоштовно, а при досягненні планової врожайності — 10%. В його розпорядження надходило 30% надпланових продуктів. Щоб мати додаткову продукцію, воно було зацікавлене ефективно використовувати не тільки місцеві, а й власні добрива, високоякісне насіння, інші ресурси. У квітні 1987 р. в Нижньосірогозькому районі працювали вахтові бригади механізаторів колгоспів «Жовтень», «Радянський прикордонник», ім. 60-річчя Великого Жовтня Новоселицького району, які підтримали почин колгоспу ім. Жданова²⁵.

²⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС // 25—26 червня 1987 року.— С. 26; По договору с колхозом.— Сель. жизнь.— 1987.— 3 июля.

²⁵ В у к о в и ч В. На полях вахтовий подряд.— Известия.— 1987.— 10 апр.; Т р о я н С. В степи под Херсоном.— Там же.— 28 апр.; Г о р о б е ц А. Степная вахта буковинцев.— Правда Украины.— 1987.— 29 апр.

Наголосимо на такій деталі: в західних областях України (як і в деяких інших регіонах країни) є лишки робочої сили, а ось у господарствах Херсонської, Миколаївської, Запорізької та в ряді інших областей їх не вистачає. Тому саме міжгосподарський, вахтовий підряд дозволяє раціонально використовувати трудові ресурси, ефективно розв'язувати економічні й соціальні завдання. Не виключено, що в майбутньому окремі члени вищезгаданих бригад назавжди залишаться жити й працювати в областях, де відчувається їх дефіцит.

Масовий перехід на умови підряду і госпрозрахунку вимагали змін у структурі управління господарствами. Ситуація, при якій 30—40 спеціалістів, що були в колгоспі чи радгоспі, виступали як радники й контролери, виявила свою неефективність. Як довів досвід роботи кращих колективів, найбільш ефективною є така структура: «господарство — цех — госпрозрахунковий підрозділ», де кожний підрозділ очолили компетентні фахівці. Таким чином, було взято курс на впровадження цехової галузевої структури.

Одними з перших у країні її застосували у колгоспі ім. Калініна Бердянського району Запорізької області (голова — заслужений працівник сільського господарства УРСР В. Бутенко). Партиійний комітет і правління подбали про те, щоб спеціалісти, всі колгоспники взяли більш активну, ніж раніше, участь в управлінні виробництвом. Почався пошук нових методів господарювання. Були збільшені тваринницькі ферми, замість шести багатогалузевих бригад створили цехи — рільництва, тваринництва, механізації, а пізніше — реалізації й обслуговування. В першому з них, наприклад, створено п'ять механізованих загонів, за кожним з яких закріплено сівозміну й необхідну техніку. Стабільні колективи 36 госпрозрахункових підрозділів організовано на добровільних засадах. Вони мають повне право самостійно вирішувати оперативно-виробничі питання, обирати керівників і спеціалістів. На третину скорочено управлінський персонал. Усе це сприяло значному підвищенню продуктивності праці та рентабельності виробництва.

Одночасно з удосконаленням системи управління було здійснено відповідну перебудову партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Створено парторганізації з галузевою структурою (у рільництві, тваринництві і т. п.), що зміцнило їх роль, усіх комуністів у розвитку тієї чи іншої галузі. У підрозділах, де налічувалося менше трьох членів КПРС, виникли партійно-комсомольські групи. Парторганізації почали розв'язувати різні виробничі проблеми не на рівні бригад чи відділення, а у масштабах цілого господарства²⁶. Така цехова структура впроваджувалася й в інших колгоспах та радгоспах республіки.

Ефективність колективного підряду й госпрозрахунку великою мірою залежить від освоєння останніми чекової системи витрат. Вона зміцнює не тільки фінансову, а й технологічну і виконавську дисципліну, сприяє вихованню у людей ощадливості. Як свідчить досвід, ця система на 20—25 днів випереджає бухгалтерський облік, є засобом оперативного контролю та впливу на виконання планів і своєчасне усунення виявлених недоліків. У колективах, що працюють на госпрозрахунковому підряді з чековою формою визначення затрат, йде процес самоконтролю й самовиховання. Саме це і формує у працівників почуття господаря, відповідальності за доручену справу, бережливе ставлення до коштів і матеріальних ресурсів. Про ефективність цієї системи свідчить такий приклад. За п'ять років застосування чекових книжок у колгоспі ім. Чапаєва Золочівського району Львівської області рентабельність виробництва збільшилася з 1,8 до 50%²⁷. Проте слід сказати, що,

²⁶ Бутенко В. Сдружил хозрасчет.— Сел. жизнь.— 1987.— 1 февр.; *Учиться прогрессивным методам.*— Там же.— 1986.— 7 февр.

²⁷ Городиловская Г. Чеки в системе хозрасчета.— Сел. жизнь.— 1987.— 13 марта.

хоча її переваги безсумнівні, вона поки що важко пробиває собі шлях до практики.

Досягнення й переваги госпрозрахунку, нових форм організації й оплати праці значні. Як свідчать статистичні дані, продуктивність останньої у бригадах і ланках, що діють по-новому, вища, ніж в інших підрозділах: у рослинництві — у 2,5, тваринництві — у 1,8 раза²⁸. Проте не можна не бачити реальних суперечностей і труднощів на шляху освоєння госпрозрахунку й колективного підряду. В багатьох господарствах формально ставляться до створення таких колективів, впровадження госпрозрахунку, орієнтуючись тільки на кількісні показники. Інколи нове значиться лише на папері, а в дійсності оплата праці (як і раніше) не узгоджується з кінцевими результатами, з коефіцієнтом трудової участі. Після 1982 р. кількість підрозділів АПК, що працюють в умовах колективного підряду, збільшилася в 7 разів, а продуктивність праці у сільському господарстві — тільки на 18%²⁹.

Одна з основних причин низької ефективності цих методів полягає в тому, що окремі керівники господарств не знають усіх особливостей формування й діяльності підрядних колективів. Даються взнаки також недоліки у плануванні, відсутність чіткого обліку, чекової та інших форм контролю за витратами матеріальних коштів, без чого госпрозрахунок неможливий.

На їх дієвості негативним чином відбивається також несвоечасне й неповне виконання договірних зобов'язань, ухвалених адміністрацією та підрядними бригадами. Йдеться про їх незадовільне матеріально-технічне постачання, відволікання на інші роботи, невиплату зароблених працівниками грошей. Окремі бригади й ланки не мають необхідної у таких випадках самостійності при вирішенні виробничих і соціальних завдань.

Серед причин, що гальмують освоєння нових форм організації й оплати праці, можна назвати слабку організаторську й роз'яснювальну роботу по масовому поширенню передового досвіду. Про те, що колективний підряд і госпрозрахунок не завжди «спрацьовують», свідчать підсумки господарської діяльності багатьох господарств. Зокрема, на Україні майже 500 колгоспів і радгоспів закінчили 1986 р. із збитками³⁰.

Отже, незважаючи на недоліки й упущення, прогресивні форми дедалі активніше завойовують передові позиції. Вони дають змогу сільським трудівникам мобілізувати наявні резерви й можливості, створювати умови для підвищення продуктивності праці, рентабельності виробництва, зниження собівартості продукції, виявити творчі здібності, органічно поєднувати особисті інтереси із завданнями, що стоять перед конкретним господарством, а в кінцевому підсумку — радянським суспільством у цілому.

Червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив, що розкріпачена ініціатива людини, відмова від заорганізованості, зацентралізованості дають можливість з тими ж ресурсами забезпечити прорив у справі нарощування продовольчих ресурсів. Було поставлене завдання: нагромаджений у сільському господарстві величезний потенціал використати за рахунок поєднання можливостей великого громадського господарства з можливостями колективного й сімейного підряду³¹.

²⁸ Сельское хозяйство СССР. Цифры и факты.— Полит. самообразование.— 1986.— № 4.— С. 107.

²⁹ Лигачев Е. К. Человеческий фактор и перестройка в агропромышленном комплексе.— Коммунист.— 1987.— № 4.— С. 35.

³⁰ Завдання партійних організацій республіки по поглибленню перебудови, поліпшенню роботи з кадрами відповідно до рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС // Доповідь, з якою виступив В. В. Щербиський на Пленумі ЦК Компартії України 24 березня 1987 року.— Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.

³¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС // 25—26 червня 1987 року.— С. 27.

Передовий досвід роботи переконливо свідчить про те, що там, де колективи працюють в умовах госпрозрахунку і вміло застосовують прогресивні форми організації та оплати праці, успішно вирішуються і соціальні питання. Госпрозрахунок і колективний підряд впливають на активізацію людського фактора, зміцнення дисципліни, підвищення відповідальності кожного члена трудового колективу. Вони виховують у людей більшу самостійність, ініціативу, діловитість, дозволяють їм брати реальну участь в управлінні сільськогосподарським виробництвом.

И. П. Кожукало

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА
В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УКРАИНСКОЙ ССР В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В статье рассматриваются меры, которые партия приняла для внедрения экономических методов хозяйствования в сельском хозяйстве, прежде всего, хозрасчета. Автор рассказывает о массовом распространении коллективного, семейного подряда, других прогрессивных форм организации производства и труда, оценивает их экономическую и социальную значимость.

* * *

**З історії боротьби трудящих
за встановлення і зміцнення Радянської влади**

**ЗАРОДЖЕННЯ НОВОГО СТАВЛЕННЯ
ДО ПРАЦІ У ЗАЛІЗНИЧНИКІВ У ХОДІ ПЕРШИХ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА УКРАЇНІ**

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, завоювання пролетаріатом політичної влади в ході експропріації експропріаторів та придушення їхнього опору, коли на перший план неминуче виходило творення нових економічних відносин, формування соціалістичного суспільного укладу, В. І. Ленін надавав величезної ваги усвідомленню робітничим класом своєї нової ролі й становища. В грудні 1917 р. в доповіді на засіданні Петроградської Ради він так визначав завдання робітничого класу: «Пролетаріат повинен стати пануючим класом...»¹. Розпочинаючи соціалістичне будівництво, треба було якнайшвидше навчитися поєднувати мітинговий демократизм трудящих із залізною дисципліною в праці, будь-що перемогти стихію дрібнобуржуазної анархії, дрібновласницької психології. Особливо наголо-

¹ Ленін В. І. Доповідь про економічне становище робітників Петрограда і завдання робітничого класу на засіданні робітничої секції Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 4 (17) грудня 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 141.

шував В. І. Ленін на тому, що Радянська влада насамперед має поставити перед народом у повному обсязі завдання вчитися працювати².

Уже з перших днів Радянської влади В. І. Ленін закликав до вивчення та узагальнення практичного досвіду творчої діяльності мас. Адже, як зазначається у Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу» у зв'язку з підготовкою до 70-річчя Великого Жовтня, «революція стала безприкладним злетом історичної творчості мас, зоряним часом перемігшого народу, який скинув ярмо капіталістичної і поміщицької експлуатації»³.

Надійним шляхом залучення якнайширших трудящих мас до роботи, в якій вони мали змогу сповна виявити свої здібності, здатність до творчості, В. І. Ленін вважав розгортання соціалістичного змагання. Він виходив з того, що тільки після переходу політичної влади до рук пролетаріату, після експропріації експропріаторів «...сила прикладу вперше дістає можливість справити свій масовий вплив»⁴. Головна увага Комуністичної партії зосереджувалася на виробленні нового, свідомого ставлення робітників, усіх трудящих до праці, боротьбі за зразкову дисципліну й порядок, високу продуктивність, дбайливе ставлення до народного добра. Прищеплення трудящим цих якостей стало важливою передумовою збереження, закріплення та розвитку найкращих моральних традицій робітничого класу. І нині ці «традиції, спадкоємність — жива реальна справа,— писала «Правда» у 117-ту річницю з дня народження В. І. Леніна.— Зберігати вірність ленінізму — значить перебувати в постійному творчому шуканні, по-новаторськи підходити до непростих питань теорії й практики соціалізму»⁵.

Зародження цього процесу яскраво простежується на прикладі героїчної праці трудящих залізниць України в ході відбудови і налагодження їх діяльності у 1920 р. в надзвичайно складних умовах триваючої громадянської війни та боротьби проти нової хвилі імперіалістичної інтервенції. Адже Комуністична партія, Радянський уряд, завоювавши наприкінці 1919 — на початку 1920 р. мирний перепочинок, вважали, що першим з невідкладних заходів по відродженню народного господарства має стати саме «...негайна, що б то не стало, з революційною енергією проваджена, з воєнною рішучістю, згуртованістю, швидкістю, самовідданістю здійснювана *відбудова транспорту*»⁶.

Протягом останніх десятиліть ряд дослідників зосереджували зусилля на вивченні місця і ролі залізничників, у тому числі й більш як 200-тисячного їх загону на Україні, в боротьбі за встановлення та зміцнення влади Рад. Переважна більшість праць присвячена подіям 1917 — початку 1918 рр. (І. М. Пушкарьової, П. Ф. Метелькова, Ф. Ф. Волошинова, А. М. Лисецького, Є. М. Бадіяна та ін.). Період громадянської війни знайшов відображення в узагальнюючих колективних працях⁷, а також частково — в ряді видань з історії окремих залізниць. Отже, в літературі можна знайти досить багато конкретних прикладів героїчної праці залізничників республіки, як у тилу, так і на фронті, але ніде в цілому не висвітлюється питання про шляхи та методи виховання в їхній масі нової соціалістичної дисципліни, не аналізується різноманітність форм зародження нового, комуністичного

² Див.: Ленін В. І. Чергові завдання радянської влади // Там же.— Т. 36.— С. 178.

³ Рад. Україна.— 1987, 14 берез.

⁴ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 180.

⁵ Правда.— 1987.— 22 апр.

⁶ Ленін В. І. Коли війна, то по-воєнному // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 120.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр.— К., 1970.— Т. 3.— 463 с.; История Украинской ССР.— Киев, 1984.— Т. 6.— 655 с.

ставлення до праці, на які був такий багатий саме 1920 р. Цей аспект проблеми й передбачається висвітлити в даному повідомленні на основі використання широкого кола літератури, друкованих та архівних джерел.

Виходячи з важливості й невідкладності відбудови транспорту, 19 лютого 1920 р. ЦК РКП(б) розіслав усім парторганізаціям роз'яснення, що створений у липні 1919 р. при НКШС Головополітшлях працює під його безпосереднім наглядом⁸. За вказівкою ЦК Головополітшлях особливу увагу приділяв зміцненню партійних кадрів на залізницях України. 28 лютого 1920 р. В. І. Ленін спеціально телеграфував Реввійськраді Південно-Західного фронту: «Перекидання працівників з армій на залізницю Цека вважає найголовнішою гарантією врятування транспорту... Кількість і посади відкомандированих телеграфуйте»⁹.

Велику роль у налагодженні роботи транспорту відіграла IV конференція КП(б)У, що відкрилася в Харкові 17 березня 1920 р. і розглянула питання про взаємовідносини з РСФРР. Обґрунтувавши необхідність дальшого об'єднання сил братніх республік — їх військових органів та ряду наркоматів, у тому числі й Народних комісаріатів шляхів сполучення, конференція завдала нищівного удару як по українських націоналістах, так і по великоруських шовіністах¹⁰. У рішеннях IX з'їзду РКП(б), що працював у Москві з 29 березня по 5 квітня 1920 р., підкреслювалося, що в єдиному плані відродження господарства країни в першу чергу передбачається забезпечити поліпшення стану транспорту¹¹.

В зв'язку з надзвичайною важливістю активізації політичної роботи на магістралях України, де умови триваючої збройної боротьби проти сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції вимагали будь-що налагодити регулярний рух, Головополітшлях 28 липня 1920 р. ухвалив відкрити в республіці своє відділення — Південполітшлях. Місцем його перебування став Харків. Цей орган своєю діяльністю охоплював Південну, Північно-Донецьку, Південно-Західну та Катерининську залізницю¹².

Завдяки величезній роботі, проведеній організаціями КП(б)У, Головополітшляхом та Південполітшляхом, на Україні згуртувався численний загін комуністів-залізничників. Їх лави із 10 тис. чол. у березні цього року зросли тут до осені більш як у п'ять разів¹³. На Північно-Донецькій залізниці у червні діяло 34 осередки партії, до складу яких входило 927 її членів і 183 кандидати. На 19 найбільших станціях залізниці влітку 1920 р. вже діяли комсомольські організації¹⁴.

Інформаційно-інструкторський відділ дорполіту Південної залізниці 15 червня 1920 р. повідомив про створення більш як 20 комуністичних осередків на великих станціях і в депо, в тому числі у Кременчуці, Люботині, Ворожбі, Бахмачі, Прилуках, Конотопі, Чернігові¹⁵.

Складнішими були справи на Південно-Західній залізниці, лінії якої протягом тривалого часу перебували в безпосередній близькості від фронту, багато разів переходили з рук в руки, зазнавали постійних руйнувань під час нападів куркульських націоналістичних банд. Через

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 73 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁹ Ленін В. І. Телеграма Й. В. Сталіну, 28 лют. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 51.— С. 149.

¹⁰ Українська РСР в період громадянської війни.— Т. 3.— С. 63—65.

¹¹ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 146.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 70, арк. 158.

¹³ Отчет о деятельности Главполитпути и Цектрана (К 5-й Всероссийской конференции профсоюзов).— М., 1920.— С. 5.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 76.

¹⁵ Там же, арк. 42.

ці обставини на червень 1920 р. тут працювало лише 4 комосередки з 59 членами та 43 кандидатами КП(б)У в їх складі. Дальше розширення політико-масової роботи влітку цього року забезпечило зростання лав партії: в липні 26 організацій (235 членів і 243 кандидати), а у вересні — 57 організацій (528 членів і 504 кандидати). Кількість комсомольських організацій за цей час зросла з 1, до якої входило 60 членів, до 10 з 381 членом¹⁶.

На Південній залізниці в серпні діяло 45 осередків КП(б)У з 1430 членами, а на жовтень того ж року — 66, хоч кількість членів партії через обставини воєнного часу, насамперед в результаті масових мобілізацій на фронт, скоротилася до 1290. Працювало також 6 осередків комсомолу¹⁷.

На Катерининській залізниці у жовтні 1920 р. налічувалося 1245 комуністів, але після партмобілізації на 1 листопада тут залишилося 859 членів і 118 кандидатів партії у 23 осередках¹⁸.

В забезпеченні якнайефективнішого використання партійних кадрів у налагодженні діяльності транспорту велику роль відіграла видана в 1920 р. за підписом Секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора «Інструкція залізничним комуністичним осередкам». Місцеві комосередки повинні були підтримувати зв'язок з вищими партійними органами та політвідділами залізниць, вести широку агітацію й пропаганду в масах, забезпечувати їх участь в усіх заходах Радянської влади, сприяти політвідділам у проведенні їхніх представників до складу місцевих Рад тощо. Разом з тим, партійним комітетам залізниць заборонялося втручатись у дії адміністрації¹⁹. Щоб запобігти відособленості комуністів-залізничників від справ територіальних партійних організацій, робилося все необхідне для збереження між ними тісних зв'язків. Місцеві парткоми мали право затверджувати або розпускати залізничні осередки, здійснювати облік комуністів на дорогах, скликати конференції, але поширювати мобілізації на комуністів-залізничників вони могли лише з дозволу дорожніх, районних або дільничних політвідділів. Потребувала узгодження і вся партійно-організаторська та агітаційна діяльність²⁰.

У 1920 р. на Україні в процесі розв'язання невідкладних народно-господарських завдань під керівництвом зміцнених організацій КП(б)У набували дальшого розвитку паростки нового ставлення до праці, в тому числі й ті, що з'явилися в попередній період. У лютому — березні на всій території республіки поширився рух за проведення суботників. Причому вивчення їх досвіду на Україні свідчить, що в 1920 р. вони найчастіше були пов'язані з налагодженням діяльності залізничного транспорту, забезпеченням військових перевезень, виконанням військових замовлень тощо. Ініціаторами суботників виступили комуністи Харкова. В першому суботнику 11 січня 1920 р. тут взяло участь 3 тис. членів партії та безпартійних. Вони навантажили 73 вагони, розчистили колії, виконали на залізничному вузлі інші роботи. В лютому — березні 1920 р. в масових суботниках взяли участь Голова ВУЦВК Г. І. Петровський та Голова ВЦВК М. І. Калінін, що прибув сюди з агітаційним поїздом «Жовтнева революція». Вони працювали разом з робітниками Харківського паровозобудівного заводу й на Дошці пошани серед кращих були і їхні імена. Токарний верстат, на якому працював Всеросійський староста М. І. Калінін, протягом багатьох

¹⁶ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 3, арк. 174; спр. 4, арк. 25, (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹⁷ Там же, спр. 2, арк. 6—8, 109.

¹⁸ Там же, спр. 6, арк. 26, 43—44; Изв. Центр. Комитет Российской Коммунистической партии (большевиков) — 1920. — № 23. — 23 сент. — С. 4.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 5, арк. 38—41.

²⁰ Там же, спр. 336, арк. 15, 17.

років зберігався на заводі як реліквія революційних років²¹. Протягом березня 1920 р. в суботниках та недільниках на Південній залізниці взяло участь 15 тис. чол. «Почин залізничних комуністичних груп,— повідомляв дорполіт цієї магістралі у ЦК КП(б)У,— поклав добрий початок, підніс свідомість революційного обов'язку і тому недільники стають жвавішими й проходять з великим ентузіазмом»²².

Водночас партосередки Південної залізниці виступили з ініціативою, гаряче підтриманою, зокрема, загальними зборами робітників і службовців Харківських вагонних майстерень, подовжити робочий день без додаткової оплати на дві години. Причому службовці в цей час мали працювати не в конторі, як звичайно, а на виробництві, допомагаючи робітникам. І саме в ці години було обладнано ряд маршрутних поїздів, які курсували між Харковом та Донбасом, перевозили вугілля для залізниць і промисловості²³.

Самовіддану працю залізничників спрямовували комуністичні осередки та політвідділи. Орган Катеринославського губкому КП(б)У «Звезда», визначаючи завдання залізничників, 3 березня 1920 р. в передовій статті, автором якої був Д. З. Лебідь, зазначав, що для відбудови транспорту треба «закликати до самодіяльності всіх, починаючи від рядового робітника депо і майстерень, стрілочника станції й закінчуючи спеціалістами в справі транспорту... Запровадити революційну товариську дисципліну в усі категорії праці... Правильно нормувати заробітну плату...» Отже, Комуністична партія, Радянська держава розуміли значення стимулів, які б сприяли найбільшому виявленню робітниками їхніх здібностей, уміння плідно працювати. Врешті-решт, уже в роки громадянської війни, незважаючи на складні внутрішні й зовнішньополітичні умови, партія вважала необхідним бачити в центрі економічної політики й господарської практики людину з її реальними потребами. Червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС підтвердив, що й тепер у забезпеченні найефективнішого використання виробничих ресурсів особливу роль партія відводить саме уважному ставленню до людського фактора.

В напруженій праці минав на залізницях України квітень 1920 р. На початку місяця в республіці розгорнувся рух за подовження робочого дня на дві години. А дорполіти Південної та Північно-Донецької залізниць, готуючись до проведення «Місяця праці й чистоти», ухвалили працювати понаднормово три години, тобто збільшити тривалість робочого дня для робітників до 11, а для службовців — до 9 годин. Вироблялися спеціальні інструкції щодо проведення суботників і недільників. Після затвердження цих документів ЦК КП(б)У їх було розіслано на лінії залізниць²⁴.

У квітні розгорнулася кампанія проведення «Тижня трудового фронту і транспорту», яку палко вітали учасники численних масових робітничих зборів. Колектив Харківських залізничних паровозних майстерень на мітингу 20 квітня ухвалив докласти всіх зусиль до відбудови транспорту, подолання розрухи та продовольчих труднощів і вирішив надіслати вітання В. І. Леніну²⁵. Учасники мітингу у вагонних майстернях 21 квітня підтримали ідею проведення такого «тижня». Мітинг трудівників депо та станції Харків-Пасажирський 23 квітня ухвалив подовжити робочий день до 10 годин і суворо засуджувати

²¹ Зозуля І. А., Суровий А. Ф. Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні в період громадянської війни.— К., 1979.— С. 114—115; Первые коммунистические субботники на Харьковщине // Сб. воспоминаний.— Харьков, 1962.— С. 51—53.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 337, арк. 4.

²³ Наріжний І. Н. Нас вдохновляла Коммунистическая партия // Первые коммунистические субботники на Харьковщине.— С. 11—14.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 77.

²⁵ Там же, спр. 337, арк. 12.

тих, хто відмовлятиметься від виконання цього рішення²⁶. Для допомоги в реалізації прийнятих постанов були мобілізовані всі політпрацівники залізниць, велику допомогу подали представники ЦК КП(б)У, місцевих губернських і повітових партійних організацій. Працівники служб тяги та путі мали працювати на своїх робочих місцях, здійснювати ремонт рухомого складу, колій, мостів, станційних споруд. На продовольчі загопи покладалося забезпечення працюючих двофунтовими хлібними пайками. Кошти, зароблені в понаднормові години, йшли у фонд забезпечення харчуванням дітей залізничників та на культуросвітні потреби (будівництво клубів, бібліотек, читалень тощо)²⁷.

Героїчних зусиль довелося докласти залізничникам у 1920 р. для забезпечення транспорту паливом. Тут замало було налагодити перевезення донецького вугілля, якого постійно не вистачало. Велика увага приділялася також розгортанню лісозаготівель, для чого ще в 1919 р. були створені спеціальні лісові комітети (ліскоми). Але через гостру нестачу робочих рук вони зі своїми завданнями не справлялися. І тому заготівля дров для транспорту значною мірою лягала на плечі залізничників.

На Одеській дільниці Південно-Західної залізниці у квітні 1920 р. на деякий час було навіть припинено діяльність майстерень, бо всі робітники виїхали на лісозаготівлі. Але з прибуттям до міста перших маршрутних поїздів з дровами 14 квітня майстерні знову ожили й робітники з ентузіазмом взялися за виконання невідкладних завдань: виготовлення для санітарного управління Червоної Армії пересувних лазень, обладнання майстерень для ремонту вагонів по шляху слідування. У фонд Червоної Армії перерахувалася половина коштів, зароблених протягом «Тижня трудового фронту і транспорту». Селяни навколишніх сіл підвозили в розпорядження комісії по проведенню «тижня» продовольство й фураж для армії²⁸.

В Одесі разом із залізничниками працювало й 3 тис. робітників інших галузей. Загалом було відремонтовано 9 паровозів, розпочато ремонт ще 4, введено в дію 16 поладжених вагонів, для ведення польових робіт в Одеському повіті відновили кілька тракторів. Спеціальну робітничу дружину в складі 500 чол. направили в район заготівлі дров. Прибувши на місце, робітники насамперед поладнали вагонетки й розгорнули будівництво вузькоколійки від вирубок до залізничних колій, підняли скинуті білогвардійцями з рейок вагони і платформи. Значна частина добутого палива призначалася для військових ешелонів²⁹. Для прискорення транспортування дров у залізничних майстернях обладнали два так звані тракторні каравани (трактор, три причепа для вантажу по 500 пудів кожний, дві цистерни з водою). З їх прибуттям у район лісозаготівель вивезення дров значно прискорилося.

Встановити більш-менш сталий рух поїздів уже в середині червня 1920 р. вдалося після завершення відбудови 12 залізничних мостів, у тому числі великого моста в районі станції Веселинове³⁰.

Завершуючим акордом проведених навесні 1920 р. масових кампаній по відродженню народного господарства стали Першотравневі суботники, що проводилися за рішенням IX з'їзду РКП(б). 20 квітня у «Правді» з'явилася інструкція НКШС комісарам залізниць та завідуючим політвідділами, в якій говорилося, що для виконання постанови ВЦВК «Про перетворення свята 1-го Травня на всеросійський суботник» «...залізниці повинні виявити надзвичайну енергію й напруження в цей

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, арк. 1--2.

²⁸ Красн. железнодорожник.— 1920.— 17 апр.

²⁹ Там же.— 9 апр.

³⁰ Одеськ. обл. держ. арх., ф. Р-4852, оп. 1, спр. 6, арк. 341.

день у зв'язку з тяжким становищем транспорту»³¹. До участі в суботниках залучалися всі робітники та службовці, вільні від ремонту і забезпечення руху поїздів.

Під час Першотравневих суботників залізничники України працювали з великим піднесенням і продемонстрували особливо високу продуктивність праці. На Південній залізниці Харківський районний політвідділ зареєстрував 5813 учасників, які відпрацювали майже 25 тис. годин; Конопотський — 3,6 тис., Кременчуцький — понад 3,3 тис. і майже 30 тис. годин тощо. Всього було виконано робіт майже на 450 тис. крб.³² Робітники Харківського паровозобудівного заводу в цей день подарували республіці три нових паровози, назвавши їх — «Паровози 1 Травня 1920 р.». Учасники суботника — комуністи розчистили колії для них, прибрали заводську територію, виконали інші роботи³³.

На Північно-Донецькій залізниці дорполіт поділив членів комосередків на бригади або десятки з постійними бригадирами для участі в суботнику. Крім святкового, тут регулярно відбувалися суботники та недільники раз на два тижні, а великі партійні організації мали проводити їх двома партіями щотижнево³⁴.

На Одеському вузлі в Першотравневому суботнику взяло участь понад 5,1 тис. чол. Поруч із залізничниками працювали й робітники інших підприємств міста. Роботи велися не лише в головних майстернях, а й на всіх станціях вузла. Тільки головні майстерні випустили з ремонту 19 паровозів, 50 товарних вагонів, 10 теплушок, а в депо станції Застава — 8 паровозів і т. п. Прискореними темпами обладнувалися поїзди-лазні, бронепоїзди, автомобілі для Червоної Армії³⁵. Одеські залізничники не знижували темпу робіт і в наступні тижні, ухваливши запровадити в депо цілодобову роботу в три зміни³⁶. В рапорті Урядові Радянської України 22 червня 1920 р. повідомлялося, що Одеські головні залізничні майстерні у травні випустили із спеціального ремонту 2 бронепоїзди, з поточного — 1, полагодили та обладнали 19 пасажирських вагонів, 2 бронеплощадки, 7 цистерн, 5 бронепаровозів, 73 паровози. А за червень випустили ще 4 бронепоїзди із спеціального ремонту, 1 — з поточного, обладнали 14 бронеплощадок³⁷.

Завдяки героїчним зусиллям робітників Катеринославських паровозних, Нижньодніпровських вагонних майстерень, Брянського заводу, а також червоноармійців та бійців залізничного дивізіону, енергійній роботі технічного керівництва 5 травня 1920 р., на 10 днів раніше встановленого строку, було відбудовано зруйнований білогвардійцями та махновцями Катеринославський залізничний міст через Дніпро в районі Кічкасу і відкрито рух поїздів³⁸.

У зв'язку з закінченням мирного перепочинку й розгортанням нової хвилі воєнних дій наприкінці квітня 1920 р. перед залізничниками України постали додаткові серйозні завдання — забезпечення військових перевезень, неоднаразових евакуацій та реевакуацій матеріальних цінностей і населення.

Особливо складною була обстановка на Київському вузлі Південно-Західної залізниці. В ході підготовки до евакуації під тиском переважаючих сил буржуазно-поміщицької Польщі дорполіт провів велику політико-виховну роботу. Комуністи-залізничники були взяті на облік і закріплені за певними дільницями чи службами. Частина з них до ручалася охорона залізничних споруд, бо ворожі елементи, руйнуючи

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 21.

³² Там же, спр. 337, арк. 17; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 1, арк. 253.

³³ Железнодорожник.— 1920.— 5 мая.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 14.

³⁵ Красн. железнодорожник.— 1920.— 6, 9, 16 мая.

³⁶ Там же, 20 мая.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

³⁸ Красн. железнодорожник.— 1920.— 23 мая.

поворотні круги на станціях, залізничні мости тощо, намагалися перешкодити евакуації. Для виконання термінових робіт утворювалися запасні бригади. Підтримувався постійний зв'язок небезпечних районів залізниці з центром. Справжнім масовим організатором і агітатором стала газета дорполіту «Красный железнодорожник»³⁹.

Вжиті заходи сприяли успішній евакуації з цього району: 1 травня відійшли перші управлінські ешелони, а 4 травня з Дарниці на Бахмач і Знамянку — останній ешелон, з яким виїхали члени дорполіту. З 9 травня розпочало діяльність Польове управління Південно-Західної залізниці безпосередньо в районі бойових дій. В умовах, коли іноді, тільки-но закінчивши реевакуацію, треба було готуватися до нової евакуації або — навпаки, залізничники виявляли безприкладний героїзм, витримку, творчу насагу. І в суворих військових умовах не припинявся процес формування самовідданого ставлення до праці, зміцнювалася трудова дисципліна. Так, улітку 1920 р. в Київських головних залізничних майстернях при наявності загалом 1500 робітників на роботу виходило щодня в середньому 1115 чол., що для того часу було дуже високим показником. Приклад киян наслідували Бобринські та Одеські майстерні⁴⁰. Нехтуючи безпекою, чітко виконували свої обов'язки члени паровозних бригад на передовій лінії фронту. Героїчна праця залізничників Катерининської залізниці в липні забезпечила виконання планових завдань, незважаючи на припинення діяльності через близькість фронту найбільших Олександрівських залізничних майстерень та депо станції Пологи. Три паровози були навіть випущені з ремонту понад норму. На деяких станціях перевиконання плану сягало 200%. Дедалі більшого поширення набував почин залізничників Пензи: виконання норм усім без винятку колективом на 100%⁴¹. І все це — при гострій нестачі продовольства й усього найнеобхіднішого для життя і праці. А вже у липні 1920 р. залізничники одержали від своїх продорганів лише по 4 фунти хліба на кожного працюючого, а на 23 серпня в рахунок цього місяця взагалі не було видано жодного фунта⁴². І все ж, виконуючи настанови Комуністичної партії та Радянської влади, залізничники Південно-Західної залізниці виконали план, визначений наказом НКШС, у липні на 133%, серпні — на 205%, вересні — на 266%, а в жовтні — на 510%⁴³.

У надзвичайно складній обстановці перевиконували планові завдання й трудящі Північно-Донецької залізниці. У зв'язку з активністю націоналістичних банд у районі станцій Ізюм, Лиман, Сватове, Куп'янськ, Попасна та інших, комуністи-залізничники вдень працювали на робочих місцях, а вночі із зброєю в руках охороняли народне добро⁴⁴. Термінові роботи на лініях вели дві бригади по 75 чол., які виїздили з ремонтними поїздами на найнебезпечніші дільниці залізниці⁴⁵.

Великого поширення на Україні набрав почин пензенських залізничників, які направили В. І. Леніну листа із зобов'язаннями сприяти достроковому — за чотири з половиною роки — виконанню п'ятирічного плану відродження залізничного транспорту. Для реалізації цих намірів вони запропонували додатково і безкоштовно ремонтувати паровози в понаднормовий час. Пізніше, 12 грудня 1920 р., підсумовуючи перші результати масового піднесення трудівників транспорту, газета «Крас-

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 4, арк. 17—18.

⁴⁰ Центр. держ. арх. нар. госп-ва СРСР, ф. 1884, оп. 3, спр. 160, арк. 24—25.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 3, спр. 9, арк. 8.

⁴² Там же.

⁴³ Там же, спр. 3, арк. 129; Красн. путь.— 1920.— 17 окт.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 3, спр. 9, арк. 8; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 338, арк. 3.

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 81—83.

ний путь» писала: «Якщо наслідувати приклад пензенців, цю роботу можна зробити за 3 роки. Вперед, товариші, за роботу!» І справді, у 1920 р. на Україні зросли як продуктивність праці, так і загальний обсяг перевезень на залізницях (408 686 вагонів замість 236 762 за планом)⁴⁶.

Щоб хоч приблизно уявити величезний обсяг робіт, які протягом 1920 р. довелося виконати на Україні частинами залізничних військ Червоної Армії, досить навести такі дані: під час боротьби проти білополяків (з травня по вересень) виявилися зруйнованими 159 мостів, а вже у вересні 110 з них після відбудови увійшли до складу діючих; на 1 листопада стали до дії майже всі 47 мостів, зруйнованих у вересні — жовтні. Особливо вагомим був вклад у цю справу команд пересувних ремонтних поїздів, що діяли на передовій лінії фронту (№№ 9, 16, 19, 21, 37, 39, 47, 48 та ін.), в межах Південно-Західної залізниці⁴⁷.

Серед залізничників республіки на кінець громадянської війни з'явилося багато справжніх героїв праці⁴⁸. На кінець 1920 р. багато з них за трудові та бойові подвиги були представлені до урядових нагород⁴⁹.

Зміцнення паростків нового ставлення до праці відкривало додаткові можливості піднесення її продуктивності. Зокрема, величезного розмаху набувала творча самодіяльність мас. У листі до трудящих залізниць, опублікованому 31 жовтня 1920 р. в газеті «Красный путь», комітет спілки залізничників Південно-Західної магістралі відзначав величезний розмах ініціативи й творчої думки серед робітників і звертався до них із закликом «вишукувати серед товаришів талановитих працівників, пробуджувати в них живий інтерес до своєї творчої роботи», стежити, щоб здібності кожного робітника сповна використовувалися в інтересах загальнонародної справи — піднесення транспорту. ЦК спілки залізничників запропонував відділам організації виробництва вжити заходів до збирання відомостей серед залізничників про винаходи й конструювання нових машин, верстатів, інструментів тощо⁵⁰. І вже невдовзі стали відомі нові імена ентузіастів. Наростання трудового піднесення серед залізничників у вересні — жовтні 1920 р. викликало появу нових форм ударної праці. Так, трудівники станції Козятин виступили ініціаторами руху за створення рухомих пам'ятників революції — паровозів, відремонтованих у неробочий час в пам'ять товаришів, які загинули в боротьбі проти військ буржуазно-поміщицької Польщі. Розпочали з ремонту одного паровоза, потім на його основі обладнали цілий агітпоїзд. 23 вересня 1920 р. він прибув до Одеси і його команда відіграла помітну роль у проведенні в місті «Тижня Червоного добровольця та Червоної кінноти»⁵¹.

Робітники та майстри станції Вапнярка у вересні в понаднормовий час відремонтували на честь залізничників-добровольців, що пішли на врангелівський фронт, взятий із залізничного кладовища паровоз. Додатково обладнали спеціальні вагони й організували агітпоїзд, який спочатку був направлений у Київ, а потім на фронт⁵². 5 жовтня за прикладом козятинців приступили до ремонту в неробочий час паровоза в пам'ять товаришів, які загинули на фронті, робітники Гайворонських майстерень. Щодня вони додатково, без оплати, працювали по дві години⁵³. 7 комуністів і 15 безпартійних робітників станції Яв-

⁴⁶ Стат. ежегодник 1918—1920 гг.— М., 1921.— Вып. 1.— С. 24—25.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 3, арк. 134, 135, 137 та ін.

⁴⁸ Там же, спр. 358, арк. 3—4; спр. 311, арк. 16, 17, 21, 27, 28, 32 та ін.

⁴⁹ Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 15632, оп. 2, спр. 73, арк. 15—20. (далі — ЦДАРА).

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 1, арк. 149.

⁵¹ Красн. железнодорожник.— 1920.— 25 сент.

⁵² Там же.

⁵³ Красн. путь.— 1920.— 17 окт.

кіне, відремонтувавши зіпсований білополями паровоз, направили його в Миколаїв. Вони звернулися до товаришів-залізничників із закликом наслідувати їхній приклад, активно включатись у відбудову транспорту⁵⁴.

В третю річницю Великого Жовтня на залізницях республіки відбулися «Тижні жовтневих днів»⁵⁵. Нового розмаху набрав рух за проведення комуністичних суботників, чому значною мірою сприяло надання їм політичного забарвлення — присвячення найважливішим громадським кампаніям. 16 листопада 1920 р. загальні збори безпартійних робітників Московської дільниці Рязано-Уральської залізниці ухвалили резолюцію про обов'язкову для всіх участь у кожному суботнику. Про це повідомили й на місця. 16 грудня було вирішено постачати учасників суботників продовольством за нормами робітників вищої категорії фізичної праці. Для морального заохочення запроваджувалися Червоні дошки. У виробленому ЦК РКП(б) «Положенні про суботники» підкреслювалося, що вони є однією з форм пропаганди ідей трудового обов'язку й самоорганізації робітничого класу і повинні стати лабораторіями комуністичної праці. Їх слід було використовувати для особливо термінових робіт, а учасників суботників закликати перевищувати існуючі норми. Керівництво покладалося на місцеві парткоми⁵⁶. Тільки в другому півріччі 1920 р. на залізницях України відбулося 1179 суботників і недільників. Понад 210 тис. їх учасників виконали робіт на суму майже в 18,6 млн. крб.⁵⁷

Виявом нових соціально-політичних процесів, які спостерігалися в ході становлення нового, соціалістичного суспільства, була активна участь у суботниках жінок-робітниць та дружин робітників. Центральне бюро робітниць за дорученням ЦК КП(б)У очолювала Ю. Я. Жукова, жіноче бюро Південної залізниці — тов. Окушко, Північно-Донецької — тов. Лаврентьева, Катерининської — тов. Марченко. Безпосередньо на підприємствах працювали жінорганізатори. На залізницях представниці жіноцтва входили до складу четвірок, що керували суботниками. Разом з робітниками-чоловіками жінки-робітниці працювали на вантажні та розвантажувальні вагонів, заготівлі палива, очищенні станцій тощо. Крім того, вони виконували величезний обсяг суто жіночих робіт — шили обмундирування для червоноармійців, лагодили білизну для госпіталів, дитячих будинків, чергували біля хворих та поранених⁵⁸.

Нову хвилю трудового піднесення викликала перемога Червоної Армії над білогвардійцями в Криму. Газета Політвідділу Південно-Західної залізниці «Красный путь» 18 листопада 1920 р. повідомила про те, що на честь цієї події скрізь відбулися 15-хвилинні мітинги «Крим—Радянський!», на яких приймалися рішення відпрацювати понад норму 50 годин, по годині щодня, починаючи з 20 листопада, в подарунок Червоній Армії⁵⁹. Закликаючи залізничників до самовідданої праці, «Красный путь» 17 листопада писав: «Заслужений відпочинок червоноармійцеві — ні хвилини затримки роботи тилу... Завойоване червоним мечем збережемо й зміцнимо серпом і молотом». У відповідь на цей заклик чотири найбільші залізничні майстерні Південно-Західної магістралі — Київські, Бобринські, Одеські, Гайворонські — виконали планові завдання на 125—200%⁶⁰. На 2-му делегатському з'їзді спілки залізничників Київського району в листопаді 1920 р. особливо

⁵⁴ Там же.— 29 окт.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 2, арк. 123.

⁵⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 145, арк. 5—7.

⁵⁷ Українська РСР в період громадянської війни.— Т. 3.— С. 223; История СССР.— 1962.— № 5.— С. 149.

⁵⁸ Жукова Ю. Я. Железнодорожницы — активные участники коммунистических субботников // Первые субботники на Харьковщине.— Сб. воспоминаний.— С. 101—102.

⁵⁹ Красн. путь.— 1920.— 18, 19 нояб.

⁶⁰ Там же.— 24 нояб.

відзначалася героїчна праця робітників депо станції Фастів, які після вигнання білополяків у найкоротший строк домоглися скорочення простою паровозів і відбудували зруйновані окупантами залізничні споруди. Запорукою їхнього успіху стали зміцнення свідомої дисципліни, зменшення невиходів на роботу на 5%. Депо забезпечувало ремонт транзитних паровозів, а протягом останнього місяця, як повідомляв 25 листопада 1920 р. «Красный путь», випустило з ремонту 432 паровози й близько 800 вагонів. Усього ж майстерні та депо Південно-Західної залізниці в листопаді забезпечили капітальний ремонт 3 паровозів, середній — 21, випадковий — 91, поточний (по ходу слідування) — 2540. Пасажирських вагонів полагодили 315, товарних — 8089⁶¹.

25 листопада 1920 р. питання про організацію виробництва розглянуло засідання членів Політбюро залізничників та Головополітшляху. Південбюро Цектрану запропонувало пленумові ЦК спілки, який мав зібратися найближчим часом, обговорити такі питання: здійснення точного обліку технічних сил залізниць; з'ясування стану обліку та розподілу робочої сили — кваліфікованої й фізичної праці; формування ударних груп з досвідчених робітників для використання в найважливіших пунктах виробництва; налагодження постачання робітників продовольством та одягом і запровадження ударних пайків; організація низових безпартійних осередків для вирішення завдань виробництва; вжиття заходів для підготовки кваліфікованих кадрів; утворення інституту постійних приймальників продукції майстерень; поліпшення методів експлуатації залізниць; організація лекцій про вдосконалення виробництва тощо. Це була перша група невідкладних питань, вирішення яких було необхідне для відродження транспорту. В другу чергу передбачалося здійснити облік обладнання, наявних матеріалів, запасних частин і, найголовніше, «сколихнути творчі винахідницькі сили мас». Для керівництва ними планувалося утворити при Південбюро ЦК спілки залізничників особливе бюро, яке займалося б розглядом технічних питань, проектів, пропозицій. Депо та майстерні мали перетворитися на зразкові підприємства з ударними групами, для постачання яких продовольством встановлювалися зв'язки з Наркомпродом та продорганами. Величезна увага приділялась організації соціалістичного змагання й запровадженню в життя начатків нової організації праці⁶².

Ці ідеї зустріли одностайне схвалення залізничників України. Вже у грудні 1920 р. на адресу економічного відділу дорожнього комітету спілки залізничників Південно-Західної залізниці почали надходити проекти різних винаходів. У середині грудня спеціальна технічна комісія при управлінні начальника військових сполучень Південно-Західного фронту розглянула проект електровоза, схвалила його і прийняла рішення сприяти його здійсненню⁶³.

Розгромивши внутрішню контрреволюцію та іноземних інтервентів, трудящі Країни Рад негайно приступили до мирної праці, прагнучи якнайскоріше загоїти рани, завдані народному господарству двома війнами — імперіалістичною та громадянською. Трудящі Радянської України також активно включалися в розгортання соціалістичного будівництва, одним з невідкладних завдань якого була відбудова залізничного транспорту. Неабияку роль у цьому відіграла Всеросійська нарада його працівників, яка відкрилася 2 грудня 1920 р. в Москві. На неї прибули 158 представників усіх залізниць країни — від Південбюро, Кавбюро, Сиббюро, Туркбюро, обласних, районних та дорожніх комітетів спілки залізничників. У центрі уваги наради були питання про справи на

⁶¹ Там же. — 19 нояб.

⁶² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2767, оп. 1, спр. 7, арк. 71—72.

⁶³ Красн. путь. — 1920. — 15 дек.

транспорті, шляхи налагодження його діяльності та поліпшення становища трудящих⁶⁴.

Констатуючи успіхи у виконанні настанов ЦК РКП(б) про відродження діяльності залізниць, В. І. Ленін у доповіді на VIII Всеросійському з'їзді Рад 22 грудня 1920 р. зміг констатувати «безперечне поліпшення роботи транспорту»⁶⁵.

В складних умовах завершального етапу громадянської війни Комуністична партія, Радянський уряд РСФРР надавали великого значення залізницям України, бо саме на її території в цей час розгорталися вирішальні битви проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Успішне забезпечення залізницями республіки невідкладних потреб фронту й тилу у 1920 р. стало можливим завдяки героїчній самовідданій праці залізничників, зародженню в їхньому середовищі нового ставлення до праці, виникненню цілого ряду патріотичних починів.

⁶⁴ Там же.— 10, 12 дек.

⁶⁵ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 груд. 1920 р.: Доп. Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику, 22 груд. // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 146.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» В 1988 Р. ВИЙДЕ В СВІТ КНИГА:

Альберт Ю. В. СПИСКИ ЛИТЕРАТУРЫ В НАУЧНЫХ ИЗДАНИЯХ: сост. и оформ. — 11 л. — 70 к.

Даны рекомендации по составлению и редакционно-техническому оформлению прикнижных и пристатейных списков литературы в научных изданиях; приведены примеры библиографического описания различных видов документов в списках литературы и наиболее распространенные варианты их построения, сокращения названий отечественных издательств, принятые в библиографическом описании, другие справочные сведения. Имеется предметный указатель.

Попередні замовлення на цю книгу приймають всі магазини книготоргів, «Книга-поштою» і «Академкнига», а також магазини — опорні пункти видавництва:

«Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4),

«Книжковий світ» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2),

«Технічна книга» (270001 Одеса 1, вул. Леніна, 17),

№ 200 (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147а),

№ 19 (290006 Львов 6, пл. Ринок, 10).

Магазини у Києві та Львові висилають книги іногороднім замовникам післяплатою).

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ЛІТОПИСИ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Новий етап у розвитку радянського суспільства об'єктивно збігається з новим етапом у вивченні його історії¹. Комуністична партія спрямовує істориків на новому теоретичному рівні осмислювати та аналізувати пройдений нашою країною героїчний шлях у всій його діалектичній суперечливості.

Як відомо, нагромадження і вивчення фактів і явищ допомагає виявленню історичних закономірностей. Правдиво ж відобразити історичний час, його специфіку можна лише через систему фактів. Оскільки розвиток будь-якого людського суспільства ніколи не відбувається прямолінійно, а завжди зигзагоподібно, в процесі історичного дослідження вченим, які складають хроніки, «... необхідне всебічне вивчення усіх фактів без винятку, в тому числі й таких, які здавалося б, суперечать історичним закономірностям, бо це дає можливість або настати на слід нових закономірностей, або навіть відкрити такі»². При цьому, зрозуміло, необхідна класова, партійна оцінка подій минулого. Як відзначав академік І. І. Мінц, «... ми повинні подивитися на історію Великого Жовтня очима нашого сучасника, побачити в ній такі грані і риси, які, можливо, не бачилися раніше і які повністю усвідомлюються, так би мовити, «працюють» на благо соціалізму саме сьогодні, нині»³.

Поряд з багатотомними історичними дослідженнями, монографіями, збірниками документів, науково-популярними книгами і брошурами, присвяченими Великому Жовтню, мемуарами активних учасників цих подій важливе місце в комплексі літератури про соціалістичну революцію займають хроніки, без яких важко відтворити картину історичного минулого у всій його багатогранності. Як справедливо відзначив А. В. Санцевич, «хроніки про Великий Жовтень, як правило, дуже докладні, оскільки вони охоплюють, хоч порівняно і невеликий, але надзвичайно важливий за своїм змістом, політичною значимістю історичний період»⁴.

Вивчення досвіду складання таких хронік є важливим і актуальним завданням радянських істориків, зокрема джерелознавців, адже Велика Жовтнева соціалістична революція постійно знаходиться в центрі уваги багатьох поколінь дослідників. Свідчення цьому — численні хроніки подій, які щороку поповнюють історіографію Великого Жовтня. Вони певною мірою є показниками рівня загальноісторичних джерелознавчих знань і підготовляють реальний ґрунт для створення більш цінних книг з історії Жовтневої революції⁵.

Збиранню різноманітних матеріалів з історії революційного минулого важливого значення надавав В. І. Ленін. Зокрема, в листі до В. В. Адоратського від 6 квітня 1920 р. Володимир Ілліч запитував:

¹ Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 5.— С. 118.

² Спирин Л. М. Теория, методология и методика исследований по истории КПСС.— М., 1982.— С. 58.

³ Вопр. истории.— 1987.— № 4.— С. 3.

⁴ Санцевич А. В. Значения и принципы складания хроник з історії // Укр. іст. журн.— 1977.— № 5.— С. 84.

⁵ Фарсоби В. В. Из опыта работы над источниками при составлении хроник исторических событий Великой Октябрьской социалистической революции // Малоисследованные источники по истории СССР XIX—XX вв.: Источниковедческий анализ.— М., 1964.— С. 54.

«...Чи можете зібрати матеріали для історії громадянської війни і історії Радянської республіки? Чи можна взагалі зібрати в Казані ці матеріали?»⁶ У 1921 р., розмовляючи з ним і М. М. Покровським, В. І. Ленін підкреслював необхідність документально зафіксувати у вигляді книги масу фактів, що супроводжували виникнення Радянської влади, перші кроки її установ і т. д. Така книга, на його думку, була б важливим довідковим посібником, особливо для молодого покоління⁷.

Перша хроніка подій Великого Жовтня, складена під керівництвом Істпарту — Комісії по вивченню історії Жовтневої революції і РКП(б), — вийшла у 1923 р.⁸ У цій книзі стисло описувались основні революційні події (переважно в Петрограді і Москві) в січні — грудні 1917 р. Незважаючи на обмежену джерельну базу, ця хроніка не втратила свого значення і нині, хоч і має окремі недоліки (відсутність науково-довідкового апарату та ін.).

У резолюції XIII з'їзду РКП(б) наголошувалося на необхідності створення праць з історії партії і Жовтневої революції, посилення інтенсивності роботи по збиранню і обробці матеріалів та складання хронік революційних подій і хрестоматій⁹. В період 1923—1930 рр. Істпарт видав шеститомну хроніку подій Жовтневої буржуазно-демократичної і Жовтневої соціалістичної революцій¹⁰. Її упорядники (М. Авдеев, В. Владимірова, К. Рябинський, І. Любимов) виконали значний обсяг роботи по виявленню, відбору, систематизації й аналізу джерел з історії двох революцій, у тому числі знаменитого документа «Наказ № 2» Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Створення хронік, які укладали в основному безпосередні учасники революційних подій, почало набувати в 20-х роках більш широкого розмаху. До 10-річчя Великого Жовтня місцевими філіалами Істпарту були видані хроніки в Іваново-Вознесенську, Тамбові, Владимирі, Баку, Києві, Самарі, Воронежі та інших містах. Щоправда, як відзначалося в листі завідуючого Істпартом ЦК ВКП(б) М. Савельєва, адресованому місцевим істпартам, видана література у переважній більшості «не була науково оброблена». Зокрема, матеріали мемуарного характеру не перевірялися документально і тому містили чимало спірних фактів, не завжди аналізувалися умови революційної боротьби та причини, які привели до перемоги Жовтня, слабо відображалася роль Комуністичної партії в цих подіях. У листі підкреслювалося, що «в наукових матеріалах повинні бути досліджені об'єктивні моменти, які зумовили розвиток революції, — економіка району, співвідношення сил, що боролися, роль партії». Ставилася завдання вивчити внутріпартійну боротьбу і те, як вона позначалася на політичній і тактичній ліній певних організацій¹¹.

У спеціальній інструкції Істпарту ЦК ВКП(б) вказувалося, що події у хроніках повинні розглядатися у марксистсько-ленінському дусі. Особливо наголошувалося на необхідності виявлення керівної і організаторської ролі Комуністичної партії в Жовтневій революції і громадянській війні. Інструкція вимагала спиратися в основному на офіційні документи, а також на партійну і радянську періодичну пресу, в якій публікувалися найважливіші постанови партійних організацій, Рад і профспілок. Діяльність угодовських партій і груп, як і контрреволюційних урядів і організацій, пропонувалося висвітлювати лише з

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 51. — С. 176.

⁷ Пролетарская революция. — 1930. — № 7—8. — С. 138.

⁸ Максаков В., Нелидов Н. Хроника революции. — М.; Пг., 1923. Вып. 1. — 143 с.

⁹ Тринадцатый съезд РКП(б), май 1924 года: Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 665.

¹⁰ Революция 1917 г.: Хроника событий. — Т. 1—4. — М.; Л., 1923—1930.

¹¹ Пролетарская революция. — 1929. — № 2 (73). — С. 206.

метою найбільш повного розкриття характеру і форм боротьби більшовицької партії, робітничого класу і селянства з контрреволюцією. Для цього, крім партійних і радянських видань, рекомендувалося використовувати (з винятковою обережністю і ретельною перевіркою) офіційні матеріали і документи білогвардійських урядів та їх органів, матеріали і газети буржуазних і дрібнобуржуазних партій. В інструкції містилися конкретні методичні вказівки місцевим істпартам про техніку складання хронік¹².

У наступні роки до написання хронік історичних подій Жовтневої революції і громадянської війни залучалися додаткові кола матеріалів: архівні документи (протоколи обласних, губернських, повітових, міських і районних конференцій і пленумів партійних комітетів; різні протоколи засідань партійних бюро, більшовицьких фракцій Рад і профспілок; матеріали партійних газет і журналів, брошури, листівки, особисті архіви і листи активних членів партії, організаторів, учасників і очевидців історичних подій, протоколи Рад, ревкомів, профспілок, законодавчі акти уряду, статистичні звіти тощо). Однак і в той період у складанні хронік не було зроблено істотного кроку вперед. Упорядникам не вдалося уникнути недоліків, зумовлених переважно тим, що радянська історична наука перебувала ще в процесі свого становлення. Згадані хроніки, як і згодом — у 40-і роки¹³, містили ряд фактичних помилок, що було пов'язане з культом особи, відступами від історичної правди. У хроніках також здебільшого не наводився належний науково-довідковий апарат. Більш детальний аналіз згаданих вище видань дано у змістовній статті В. В. Фарсобіна¹⁴. На темпах і масштабах підготовки і видання хронік позначилося також і припинення діяльності істпартів.

Рішення XX з'їзду КПРС, який викрив серйозні недоліки в ідеологічній роботі партії, зокрема в суспільних науках, націлило істориків на рішуче подолання наслідків культу особи, на створення праць, які правдиво висвітлюють історичну дійсність. Відкрилися можливості для розширення джерелознавчої бази дослідної роботи. До 40-річчя Великого Жовтня республіканські та обласні архіви в усіх союзних республіках підготували і видали збірники документів про боротьбу за встановлення і зміцнення Радянської влади. Було введено до наукового обігу тисячі нових документів. Лише в Європейській частині РРФСР, не рахуючи Москви та Ленінграда, було видано 29 збірників. В УРСР до ювілею їх було опубліковано понад 20¹⁵. Все це помітно активізувало роботу по складанню хронік революційних подій Жовтневої революції. Цінність цих праць, виданих у другій половині 50-х років, полягає в широкому використанні найрізноманітніших місцевих джерел. Це дало можливість відтворити правдиву картину діяльності партії по здійсненню стратегії і тактики Жовтневої революції, по керівництву революційною боротьбою народних мас за більшовизацію Рад, створення Червоної гвардії, зміцнення бойового союзу робітничого класу і безземельного селянства тощо.

Хроніка «Большевики Петрограда в 1917 году» була другим виданням книги «Большевики в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Хроника событий в Петрограде» (Л., 1947). Упорядники нового видання керувалися відомим

¹² Там же.— С. 208—212.

¹³ Летопись Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. А. М. Панкратовой и Г. Д. Костомарова.— М.; Л., 1942.— 148 с.; Большевики в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Хроника событий в Петрограде.— Л., 1947.— Т. 1.— 520 с.; Алма-Ата в период Октября и в годы гражданской войны (1917—1920 гг.) Летопись событий.— Алма-Ата, 1949.— 412 с. та ін.

¹⁴ Фарсобин В. В. О хрониках исторических событий Великой Октябрьской социалистической революции // История СССР.— 1959.— № 2.— С. 188—195.

¹⁵ Исторический архив.— 1958.— № 5.— С. 184, 194.

листом В. І. Леніна в ЦК РСДРП(б) «Марксизм і повстання», де він підкреслював, що вирішення питання лежить «в робітничих кварталах Пітера і Москви»¹⁶. У книзі значно ширше, ніж у першому виданні, висвітлена роль Володимира Ілліча як вождя революції, показана його безпосередня участь в роботі Петроградського комітету РСДРП(б). Був також уточнений науково-довідковий апарат, а текстовий матеріал значно доповнений фактами про діяльність Центрального і Петроградського комітетів РСДРП(б), районних і фабрично-заводських первинних парторганізацій, роботу більшовиків у Петроградському гарнізоні, про Ради, земляцтва і спілки молоді, про економічне становище Петрограда в період лютого-жовтня 1917 р. До книги включені також матеріали про ряд подій періоду Лютневої буржуазно-демократичної революції, без яких важко було б зрозуміти даліше розгортання революційного руху в 1917 р. Багато нових матеріалів упорядники почерпнули у численних архівних фондах.

Питання керівної ролі більшовицької партії знайшли відображення також у хроніках, створених на матеріалах революційного руху в Молдавії, на Південному Уралі і Заураллі, в Білорусії, Казахстані та інших регіонах країни. До числа найкращих належать хроніки революційних подій у Вологодській губернії і в Одесі¹⁷. Загалом радянськими істориками до 40-річного ювілею було підготовлено понад 50 хронік Жовтневої революції. Матеріали цього характеру друкувалися в ті роки також у журналах, наукових збірниках, що є свідченням великого інтересу громадськості до найважливішого періоду в історії нашої Батьківщини.

Отже, в ті роки виникли передумови для того, щоб приступити до підготовки і видання багатотомної хроніки історичних подій Великого Жовтня¹⁸. Це фундаментальне видання (обсяг кожного тому — 45 — 47 друкованих аркушів) вигідно відрізняється великою кількістю використаних джерел, особливо архівних документів, матеріалів періодичної преси, монографій, мемуарної літератури. В ньому не тільки зведено величезний конкретно-історичний матеріал, що містився у раніше виданих місцевих хроніках (з них взято найбільш істотні факти, першоджерела яких не виявлені), а й залучено нові пласти джерел. Наприклад, в т. 4 хроніки широко були використані невідомі раніше матеріали профспілок, фабзавкомів та інших масових організацій трудящих.

Упорядникам хроніки вдалося глибоко висвітлити роль В. І. Леніна як керівника партії і революції, відобразити найважливіші сторони його життя і діяльності, а також розкрити зміст його праць, опублікованих у досліджуваній період. Залучені протоколи ЦК РСДРП(б) допомогли всебічно розкрити величезну організаторську роботу більшовицької партії у справах державної влади, війни і миру, відносин з партіями меншовиків і есерів. Для збагачення документальної бази велике значення мало використання центральних більшовицьких газет, які часто були єдиним джерелом (в роки революції загинуло багато архівних фондів у центрі і на місцях) для висвітлення багатьох найважливіших історичних подій, як, наприклад, перших засідань Радянського уряду, роботи різноманітних громадських і державних організацій. Адже тексти багатьох декретів Радянського уряду, в тому числі «Про землю» і «Про мир», як і документи про II і III Всеросійські з'їз-

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 232.

¹⁷ Дружинина Л. И., Пластинина А. М. Хроника революционных событий в Вологодской губернии (1917—1919 гг.).— Вологда, 1957.— 71 с.; Першина З. В., Раковський М. Ю. Хроника революционных подій в Одесі: Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 р.— січень 1918 р.).— Одеса, 1958.— 181 с.

¹⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий: В 4-х т.— М., 1957.— Т. 1.— 741 с.; Т. 2.— М., 1959.— 687 с.; Т. 3.— М., 1960.— 590 с.; Т. 4.— М., 1961.— 671 с.

ди Рад, дійшли до нас, як відомо, тільки завдяки періодичній пресі тих років¹⁹.

Конкретні факти, наведені в багатотомній хроніці «Великая Октябрьская социалистическая революция», дають уявлення про надзвичайно складну картину політичного життя країни, роботу РСДРП(б) по завоюванню більшості у Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів, наростання робітничого і селянського руху, революційного бродіння в армії і на флоті. До хроніки включено документально підкріплені відомості, що розкривають антинародну внутрішню і зовнішню політику Тимчасового уряду. Однак упорядникам не вдалося уникнути помилок, пов'язаних з окремими неточностями в протоколах засідань Ради Народних Комісарів за 1917—1918 рр., які не були раніше опубліковані і не аналізувалися з джерелознавчого боку, а також у визначенні партійності тієї чи іншої особи²⁰. Слабке відображення в хроніці знайшла антирадянська діяльність контрреволюційних партій, що збіднювало картину гострої класової боротьби в ті роки. Не досить повно була висвітлена пролетарська солідарність трудящих країн Заходу з революційним народом Росії. Автори хроніки припустилися фактичних неточностей у розповіді про події Жовтневої революції в Середній Азії²¹. Чимала кількість згаданих недоліків пояснюється тим, зокрема, що упорядники не в повному обсязі використали матеріали більшовицьких газет, що виходили в різних регіонах країни²².

Текстовий матеріал книги «Великая Октябрьская социалистическая революция», який складається з коротких записів історичних фактів, розташований в строго хронологічному порядку — по місяцях і днях, з вказівкою на джерела інформації. Хроніка помітно відрізняється від попередніх видань змістовним науково-довідковим апаратом, який дає можливість читачеві вільно орієнтуватися в тексті.

У процесі підготовки хроніки її упорядники по-новому підійшли до датування декретів Радянського уряду, довівши необхідність керуватися датою не їх публікації, а затвердження²³. Авторам довелося розв'язувати й ряд інших складних питань. Так, під час укладення т. 1 було уточнено дату виходу знаменитого маніфесту ЦК РСДРП(б) «До всіх громадян Росії», який раніше датувався 26—28 лютого 1917 р. Аналіз змісту цього документа, а також спогади безпосередніх учасників революції допомогли точно встановити день, коли було видано маніфест — 27 лютого 1917 р.²⁴

Логічним продовженням величезної роботи співробітників Інституту історії АН СРСР був наступний (п'ятий) том названого видання — хроніка боротьби за встановлення і зміцнення в країні Радянської влади²⁵, що охоплювала період від II до III Всеросійського з'їзду Рад. Керуючись виробленими раніше прийомами і методами роботи, упорядники хроніки особливу увагу приділили особливостям становлення Радянської влади на місцях, творчій ініціативі трудящих мас у створенні радянських органів влади. Поряд з вже опублікованими матеріалами в цьому випуску хроніки були використані також праці, підготовлені до видання Сектором публікацій Інституту історії АН СРСР.

Вихід у світ багатотомної хроніки «Великая Октябрьская социалистическая революция» (М., 1957—1961), поява багатьох збірників до-

¹⁹ Источниковедение истории советского общества.— М., 1964.— Вып. 1.— С. 104—106.

²⁰ См.: Вопр. истории КПСС.— 1963.— № 11.— С. 117, 119.

²¹ См.: История СССР.— 1964.— № 4.— С. 229—231.

²² Вопр. истории.— 1959.— № 7.— С. 143—145.

²³ См.: Малонисследованные источники по истории СССР XIX—XX в.: Источниковедческий анализ.— С. 42.

²⁴ Вопр. История КПСС.— 1963.— № 11.— С. 112.

²⁵ Борьба за установление и упрочение Советской власти: Хроника событий. 26 октября 1917 г.— 10 января 1918 г.— М., 1962.— 697 с.

кументів і матеріалів позитивно позначилися на публікації хронік про революційні події на місцях²⁶.

70-і і початок 80-х років були ознаменовані виходом у світ надзвичайно важливого історико-партійного видання «Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870—1924»²⁷. Біохроніка вождя пролетарської революції стала важливою джерелознавчою основою для дослідження окремих періодів, проблем і питань історії нашої країни, КПРС, міжнародного робітничого і комуністичного руху. В цьому фундаментальному виданні, підготовленому Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, детально, скрупульозно простежений весь життєвий шлях Ілліча. Роль В. І. Леніна як вождя і засновника РКП(б) розкрито головним чином через відомості про його безпосередню участь в роботі партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, його Політбюро та Оргбюро, у розробці і редагуванні величезної кількості партійних і державних документів. У Біохроніці використано всі відомі нині історичні джерела (опубліковані та архівні). Події, пов'язані з Великою Жовтневою соціалістичною революцією, знайшли відображення в т. 4 (березень — жовтень 1917.— М., 1973) і т. 5 (жовтень 1917 — липень 1918.— М., 1974). В процесі підготовки цих томів до видання була проведена величезна робота по уточненню багатьох фактів з життя і діяльності вождя. Так, працюючи над 4 томом, в якому вміщено понад 2 тис. фактів, упорядники виявили велику кількість нових ленинських документів (листів, записок, заміток, телеграм і т. д.). Важливе значення мали також ленинські помітки на берегах книг, журналів, газет та інших друкованих видань. До 5 тому, що відкривається історичною датою 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., увійшло понад 3700 фактів біографії Ілліча, більш як 300 раніше невідомих ленинських документів. Кожний факт, наведений у Біохроніці, має посилання на найбільш вірогідні архівні та опубліковані матеріали. Ретельно складені покажчики прізвищ, географічних найменувань, назв організацій, підприємств підвищують величезну наукову цінність цього унікального видання.

Досвід підготовки Біографічної хроніки В. І. Леніна було широко використано в роботі по складанню хронік по історії КПРС та її республіканських організацій²⁸. Особливе місце серед них займає цикл хронік В. В. Анікієва про діяльність ЦК більшовицької партії в 1917—1919 рр. В основу цього видання, поряд з працями В. І. Леніна, документами з'їздів партії, покладено протоколи засідань Центрального Комітету, листування Секретаріата ЦК з місцевими партійними організаціями, фінансові звіти ЦК, що зберігаються в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а також

²⁶ Хроника событий Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане. Февраль — ноябрь 1917 г.— Ташкент, 1962.— 285 с.; Аликберов Г. А. Революция и гражданская война в Дагестане: Хроника важнейших событий (1917—1921 гг.).— Махачкала, 1962.— 216 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане: Летопись событий. 27 февраля 1917 г.— 30 июня 1918 г.— Алма-Ата, 1967.— 455 с.; За власть Советов: Хроника революционных событий в Костромской губернии. Февраль 1917 г.— март 1918 г.— Ярославль, 1967.— 189 с.; Хроника революционных событий в Саратовском Поволжье. 1917—1918 гг.— Саратов, 1968.— 419 с.; Хроника революционных событий в Крыму. 1917—1920 гг.— Симферополь, 1969.— 190 с.; За власть Советов! Хроника революционных событий в Молдавии (Март 1917 — январь 1918 гг.).— Кишинев, 1969.— 270 с.

²⁷ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника 1870—1924 г.— Т. 1.— 12.— М., 1970—1982.

²⁸ Аникийев В. В. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 г.: Хроника событий.— М., 1969.— 485 с.; Аникийев В. В. Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 гг.: Хроника событий. 1917 октябрь — 1918 октябрь.— М., 1974.— 557 с.; Аникийев В. В. Деятельность ЦК РКП(б) в 1918—1919 гг.: Хроника событий 1918 г., ноябрь — декабрь, 1919 г., январь — июль.— М., 1976.— 582 с.; Летопись важнейших событий истории Коммунистической партии Молдавии.— Кишинев, 1976.— 679 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших историко-партійных и революционных событий: В 2-х частях.— Ч. 1.— Киев, 1977.— 711 с.; Ч. 2.— Киев, 1982.— 959 с.

матеріали різних партійних друкованих видань. Велику кількість фактів уведено до наукового обігу вперше.

По архівних документах упоряднику хроніки вдалося простежити зв'язки ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями, Радами, робітниками і селянами 75 губерній Росії. У журналі вихідних документів ЦК РСДРП(б) за 1917 р., зокрема, були виявлені відомості, що стосуються направлення в периферійні партійні організації праць В. І. Леніна, рішень VII (Квітневої) Всеросійської конференції і VI з'їзду РСДРП(б), постанов, резолюцій і циркулярних листів ЦК партії²⁹. У дні Жовтня представники ЦК, Московського обласного бюро РСДРП(б), як свідчать матеріали хроніки, були оперативно направлені на місця для з'ясування ходу підготовки збройного повстання і керівництва ним.

Розглядуване видання відбиває не лише величезну діяльність ЦК більшовицької партії, а й містить численні факти з історії місцевих партійних організацій, відображають їх багатогранну діяльність по втіленню у життя ленінських настанов. Велику цінність становлять короткі біографічні довідки про більш як 1500 видних партійних і державних діячів понад 750 республіканських, губернських, повітових, міських організацій і осередків партії. Отже, в цьому виданні вдало поєднуються хроніка і довідник.

Тривалий час історики Української РСР не мали ґрунтовної хроніки про події Великого Жовтня на території всієї республіки, що було серйозною перешкодою на шляху розгортання широких наукових досліджень періоду Великого Жовтня в республіці. Цю прогалину було заповнено в 1977—1982 рр., коли співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України на високому науковому і теоретичному рівні підготували 2-томну хроніку найважливіших історико-партійних і революційних подій на Україні (лютий 1917 р.—лютий 1918 р.). До цього видання включено велику кількість важливих і маловідомих фактів. Систематизацію документальних матеріалів проведено у хроніці на основі наукових критеріїв. Висвітлюючи щоденні події, упорядники на першому місці розташували матеріали, що розкривають ідейне і організаційне керівництво В. І. Леніним, ЦК РСДРП(б) діяльністю місцевих більшовицьких партійних організацій; далі такі, що розповідають про події в губерніях, про революційний рух в армії і т. д. До праці увійшли чисельні факти про розповсюдження на Україні творів Володимира Ілліча, публікації декретів Радянської влади в партійній і радянській пресі. У хроніці розкривається процес згуртування навколо більшовиків широких верств робітників, солдатів, найбідніших селян України, викривається підступна, антинародна політика українських буржуазних націоналістів. Коли це необхідно, факти супроводжуються змістовними коментарями (як, наприклад, у матеріалах про схвалення IV Харківським обласним з'їздом Рад у січні 1918 р. помилкового рішення щодо створення Донецько-Криворізької республіки). У коментарі (Ч. 2, с. 826) роз'яснюється, що прийняте з'їздом рішення «...суперечило ленінським принципам радянського національно-державного будівництва і практичним крокам В. І. Леніна, спрямованим на зміцнення Української Радянської республіки». (Див. це видання: с. 636, 648, 676, 693, 737, 765, 766, 780, 796, 841, 885, 886, 901). Це, звичайно, підвищує цінність праці, дає можливість читачеві вірно орієнтуватися в складному перебігу подій минулого.

Вихід у світ Біохроніки В. І. Леніна та хронік з історії КНР позитивно позначився на підготовці багатьох видань з громадянської історії³⁰. Особливий інтерес викликає хроніка, присвячена найважливішим

²⁹ Источниковедение истории советского общества.— М., 1968.— Вып. 2.— С. 79—81.

³⁰ Летопись героических дней: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий в Москве и Московской губернии.— М., 1973.— 592 с.; Хроника

подіям Великого Жовтня в Москві і Московській губернії. Вона значно доповнила видану в 1934 р. коротку хроніку «1917 год в Москве. Хроника революции». Книга цінна тим, що в ній широко використано партійні документи і місцеву пресу («Социал-демократ», «Известия Московского Совета рабочих депутатов», «Деревенская беднота», «Известия Московского военно-революционного комитета» та ін.). Упорядники хроніки приділили велику увагу діяльності Партійного центру — політичного органу московських більшовиків, а також більшовицькому складу Московського військово-революційного комітету, діяльності комісарів ВРК. Матеріали хроніки правдиво висвітлюють основні події ранку 25 жовтня, коли силами 35 тис. червоногвардійців і спеціальними загонами революційних солдатів влада у Москві перейшла до рук більшовиків. Належним чином відображено боротьбу трудящих проти 8-денного контрреволюційного заколоту в місті. Однак, на жаль, у книзі чомусь не наведені факти щодо діяльності 25 жовтня більшовицької фракції Московської Ради, не враховані окремі документи Московського ВРК та ряду інших органів за цей день³¹.

Хроніка героїчних подій боротьби за встановлення Радянської влади в Донбасі охоплює найбільші центри власне басейну, а також Харківську та Катеринославську губернії. З виявлених упорядниками 1800 документів і матеріалів до книги було включено близько 800 найважливіших. Звертає на себе увагу й публікація в «Українському історичному журналі» в 1977—1978 рр. змістовної хроніки подій «Більшовики України в Жовтневій революції», яка була використана під час складання 2-томної хроніки «Великая Октябрьская революция и победа Советской власти на Украине».

Останнє десятиріччя характеризується посиленою розробкою історії обласних партійних організацій. В цей час з'явилося багато хронік, що охоплюють великі історичні періоди. Однак події Великого Жовтня відображені в них не з однаковою докладністю, що пов'язано з історичними особливостями окремих регіонів країни. Якщо, наприклад, у хроніці Тульської організації КПРС революційним подіям 1917 р. приділено 172 факти, то Камчатської — всього 6 (за 1918 р.— 12)³². Безсумнівна цінність хронікальних видань, присвячених історії республіканських і обласних партійних організацій, полягає в багатому фактичному матеріалі, наведеному в них, що дає можливість показати повну картину діяльності більшовиків. Дуже важливого значення для істориків Жовтневої революції набуває істотне розширення джерельної бази, зокрема використання документів Архівного фонду КПРС. Дослідники, на жаль, ще мало звертаються до документів первинних партійних організацій, що містять матеріал величезної цінності³³. Багато подій, особливо періоду перших років становлення нашої держави, ряд революціонерів і борців за Радянську владу свого часу були невинно забуті. Повернути їх імена історії Великого Жовтня — прямий обов'язок істориків. У ході вивчення історичних подій періоду Жовтневої революції і громадянської війни слід сміливіше залучати додаткові

событий Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане. Ноябрь 1917 г.— июнь 1918 г.— Ташкент, 1975.— 295 с.; Першак Д. А. Хроника великих дней: Важнейшие события из истории борьбы за победу Великого Октября, установление и укрепление Советской власти в Донбассе (февраль 1917 г.— январь 1918 г.)— Донецк, 1977.— 254 с.; Хроника важнейших событий в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции в Подмоскovie.— М., 1978.— 51 с.

³¹ См.: Новый мир.— 1973.— № 1.— С. 274—276.

³² Путь борьбы и побед: Хроника Тульской организации КПСС, 1883—1978: В 2-х кн.— Тула, 1978.— Кн. 1 (1883—1937).— С. 132—165; Хроника Камчатской обласной партийной организации КПСС. 1917—1981.— Петропавловск-Камчатский, 1982.— 182 с.

³³ См.: Некоторые итоги и насущные проблемы развития историко-партийной науки // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 7.— С. 49.

матеріали, в тому числі й такі, які допоможуть краще зрозуміти світогляд і контрреволюційну діяльність наших колишніх ворогів³⁴.

Інтенсивна робота по дальшому дослідженню буремних революційних подій у центрі і на місцях, усунення «білих плям» у цій справі, без сумніву, позитивно позначаться і на якості хронікальних видань. Відповідальні завдання покладені нині на загін українських радянських істориків. Адже й досі в республіці ще не створені докладні хроніки періоду громадянської війни та іноземної інтервенції. Нові літописи Жовтневої революції стануть істотним внеском у дальший розвиток радянської історичної науки, новим кроком в її вдосконаленні.

В. О. НЕРОД (Київ)

³⁴ См.: Аргументы и факты.—1987.—№ 11.—21—27 марта; № 17.—2—8 мая.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» У 1988 Р. ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:

Стрижак О. С. ЕТНОНІМІЯ ГЕРОДОТОВОЇ СКИФІЇ. — 15 арк. — 2 крб. 60 к.

Монографія, яка охоплює період VI—V ст. до н. е. — початок XIII ст. н. е., присвячена вивченню найголовніших етнічних назв Північного Причорномор'я, Степу й Лісостепу в межах Української РСР. В ній дається детальний етимологічний аналіз відповідних утворень, формуються основні теоретичні положення сучасної етніміки. Етнімічні процеси вивчаються на фоні етногенетичної та етноміграційної динаміки Східної Європи в їхніх зв'язках з аналогічними явищами середньоазійського, кавказько-іберійського, карпатського й сусідніх регіонів.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

ДОПОМОГА ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ НАРОДНІЙ ВЛАДІ НА ТЕРИТОРІЇ
СІЛЕЗЬКО-ДОМБРОВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
(1945—1946 рр.)

Г. Й. КОВАЛЬСЬКИЙ (ПНР)

Військові комендатури Червоної Армії як органи влади були на території Польщі вперше створені на прифронтових територіях, а потім і на решті визволених польських земель наприкінці липня 1944 р. Їх діяльність регулювалася підписаною 26 липня 1944 р. угодою між першим народним урядом країни — Польським комітетом національного визволення і Радянським урядом. У центрі та південно-східній частині Польщі вони існували недовго, а на західних її землях, які напередодні другої світової війни перебували під владою Німеччини і тому мали свою специфіку, — до кінця 1946 р.

В даній статті мова піде насамперед про територію Опольської Сілезії. Організовані тут військові комендатури, які були фактичними представниками Радянського уряду, подавали створюваним органам народної влади Польщі та її оперативним групам* всебічну підтримку у початковий, найскладніший період їх діяльності. Події 1944—1946 рр. у сілезько-домбровському регіоні висвітлювалися в ряді наукових праць польських дослідників Й. Голембевського, Н. Коломейчика, А. Хребенди, Б. Сиздека, Й. Кантики, Ф. Серафима та інших, присвячених різним аспектам становлення народної влади. Однак питання про співробітництво її органів, польського населення воеводства з Червоною Армією, яка визволила ці території і згодом передала їх польській адміністрації, вивчено недостатньо. У польській історіографії проблеми взаємодії органів народної влади з військовими комендатурами Червоної Армії (як в цілому, так і в регіональному аспекті) глибоко не досліджувалися**. Недостатньо уваги цій проблематиці приділено і в працях радянських учених***. Все це зумовлює актуальність її вивчення.

Насамперед слід зазначити, що взаємні контакти між військовими комендатурами Червоної Армії і цивільною польською владою на

* Оперативні групи — специфічні органи тимчасового народного уряду Польщі, головне завдання яких полягало в організації на західних землях країни польської адміністрації та налагодженні тут суспільного й економічного життя. Існували територіальні оперативні групи, а також галузеві, підпорядковані безпосередньо окремим міністерствам. Вони взаємодіяли між собою та співробітничали з радянськими військовими комендатурами і окремими частинами Червоної Армії.

** Певний інтерес у цьому плані становлять хіба що праці М. Вілька.

*** Тільки деякі радянські історики (в основному київські) приділили цій проблематиці певну увагу. Окремі її аспекти порушувалися, зокрема, у статтях П. М. Калениченка, І. Д. Кундюби та І. Ф. Евсеева. Серед джерелознавчих праць, важливих для висвітлення досліджуваної проблеми, слід назвати книгу «Освободительная миссия Советских Вооруженных сил в Европе во второй мировой войне. Документы и материалы» (М., 1985), частина документів у якій збігається з тими, які свого часу були вміщені у 8-у томі «Документов и материалов по истории советско-польских отношений» (М., 1974).

території Сілезько-Домбровського воєводства були багатограними. Вони завжди відзначалися взаєморозумінням та діловитістю і будувалися на принципах взаємодопомоги.

Це, зокрема, дістало свій вияв у поступовій передачі польській адміністрації управління тими промисловими підприємствами та сільськогосподарськими маєтками, які перебували у тимчасовому віданні військових комендатур. При цьому частини Червоної Армії продовжували й надалі надавати допомогу в роботі цих народногосподарських об'єктів. Добрі стосунки встановилися між військовими комендатурами та окремими радянськими частинами з місцевим населенням, яке допомагало Червоній Армії в її героїчній боротьбі проти фашистів.

Продукція промислових підприємств Верхньої Сілезії та Домбровського басейну, що відбудовувалися зусиллями робітничого класу та органів народної влади, надходила й для Червоної Армії, війська якої були віддалені від свого промислового тилу на сотні кілометрів. Виступаючи наприкінці квітня 1945 р. на I з'їзді працівників вугільної промисловості в Катовіце, радянський представник на ньому так охарактеризував значення цієї допомоги: «Ваше вугілля забезпечило доставку бойового спорядження, гармат, танків, пального, мастила і харчування для чотирьох фронтів Червоної Армії. Завдяки вашому вугіллю війська маршала Василевського змогли закінчити розгром німців під Кенігсбергом. Військам маршала Рокоссовського ваше вугілля допомогло взяти Помор'я, а військам маршала Конєва — дійти до Берліна... У цій великій справі є й ваша частка, польські шахтарі, які дали вугілля для фронтів залізниць»¹.

Трудовники Сілезько-Домбровського воєводства допомагали бійцям Червоної Армії і в ремонті бойового спорядження, у виготовленні окремих частин для ручної зброї, доставці сільськогосподарських продуктів тощо. Звичайно, вся ця допомога була досить скромною, що пояснювалося значними масштабами збитків, завданих економіці регіону під час бойових дій. Зважаючи на це, радянські військові комендатури, не рахуючись з власними труднощами, активно сприяли місцевому населенню та новостворюваній польській адміністрації у відродженні зруйнованого господарства. Певну допомогу одержували від них і поляки, що прибували сюди з інших районів країни у зв'язку з процесом переселення, розпочатим відразу після визволення західних польських земель.

Як зазначалося вище, на час утвердження народної влади військові комендатури були на цій території тимчасовими органами. Їх представники виступали перед місцевим населенням на різних зборах, брали участь у засіданнях народних рад, цікавилися станом справ в окремих галузях, подаючи по можливості різнобічну допомогу в налагодженні нормального мирного життя². В Опольській Сілезії, як і на всіх польських західних землях, роль радянських військових комендатур була особливо великою. Вони постійно дбали про безпеку на основних комунікаціях, організовували боротьбу проти актів диверсії і саботажу, створювали умови для безперебійного постачання військ продовольством і транспортом. Якщо на даній конкретній території вже існувала цивільна адміністрація, військовий комендант погоджував з нею свої дії. При цьому, зважаючи на воєнний стан, вирішальний голос належав представникам Червоної Армії³.

Найбільше військових комендатур було створено у містах, де залишалося багато німецького населення та іноземців. Діяли також повітові комендатури. Практично комендант повітового міста виконував

¹ Dziennik Zachodni.— 1945.— № 76.— 30 kwiet.

² Wolność (газета Червоної Армії, що видавалася польською мовою).— 1945.— 14 sierp.

³ Wilk M. Pomoc i współpraca: (Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze w l. 1944—1945).— Warszawa.— 1976.— S. 130.

і обов'язки коменданта всього повіту. Оскільки комендатурам у цей час нерідко доводилося займатися справами, пов'язаними із створенням цивільної адміністрації, вони організували допоміжний апарат, що мав певні риси місцевого самоврядування. Такі органи були, зокрема, створені там, де зосереджувалося німецьке населення.

Зусилля військових комендатур концентрувалися навколо таких основних проблем: забезпечення порядку та безпеки на підпорядкованій їм території, налагодження тут політичного життя та введення в дію уцілілих промислових підприємств. Реалізація цих завдань ускладнювалася цілим рядом факторів. Одним з них була згадувана вже міграція населення — процес, у який потрібно було внести елементи організованості й порядку. Нормалізації життя на польських західних землях перешкождали й дії залишків гітлерівських банд, які нападали на радянських солдатів і офіцерів, чинили вбивства і грабежі. Крім того, наприкінці 1945 р. і особливо в 1946 р. на ці райони з центральної та Східної Польщі поширило свою терористичну діяльність реакційне підпілля. Не бажаючи визнати внутрішні революційні зміни в країні та союз Польщі з СРСР, озброєні банди (насамперед з організації «Wolność i niezawisłość») розгорнули шалену боротьбу проти народної влади. Вони вбивали передових діячів, в основному членів Польської робітничої партії, нападали на державні адміністративні установи, всіляко перешкождали налагодженню громадсько-політичного життя.

Реакція розраховувала при цьому на підтримку легальної опозиції в особі так званого Польського народного угруповання. Керівництво цієї консервативної партії одержувало допомогу з боку провідних західних держав, політика яких дедалі більше набувала антирадянської спрямованості. Все це підштовхувало підпілля до проведення диверсій безпосередньо проти Червоної Армії (були випадки вбивств радянських солдатів і офіцерів).

Послідовний і принциповий курс народної влади привів невдовзі до обмеження політичного впливу на польське суспільство реакційного підпілля, яке переродилося в звичайні банди карних злочинців. Це знаменувало початок його краху, хоч ще й у 1947 р. підпілля продовжувало зберігати свою активність. Остаточна ліквідація головних його сил припала на 1948 р.

Незважаючи на всю складність умов, радянські військові комендатури багато зробили для швидкого введення в дію промислових підприємств, які потім було передано в розпорядження польських властей. Ця велика і складна робота проводилася у цілковитій відповідності з необхідністю розмежування воєнних трофеїв і народного майна, що підлягало охороні і передачі польським властям^{3а}.

В Опольській Сілезії внаслідок втечі частини німецького населення, евакуації або знищення гітлерівцями підприємств організованого господарського життя фактично не існувало. Паралізованою виявилася не лише велика, а й середня промисловість, не працювали навіть дрібні ремісничі підприємства. Пошкоджені були електростанції, водопроводи, інші об'єкти комунального господарства. Потребувала якнайшвидшого налагодження робота підприємств харчової промисловості для задоволення потреб місцевого населення та військ, необхідно було відкрити магазини.

Оскільки німецький апарат розподілу був повністю ліквідований, а певні запаси продовольства ще залишалися, виникла необхідність запровадження карткової системи. Однак у зв'язку з катастрофічним становищем господарства регіону це було пов'язано з величезними

^{3а} Zbiniewicz F. Pomoc Armii Radzieckiej dla Polski w swietle dokumentow z lat 1944—1945 // Wojskowy Przegląd Historyczny.— 1968.— № 1.— S. 358.

труднощами. У Верхній Сілезії та Домбровському басейні, де така система вже функціонувала, справа полегшувалася відносною стабільністю господарства (тут Червона Армія врятувала від знищення більшість промислових підприємств) та швидким створенням цивільної адміністрації, яка активно співпрацювала з військовими комендатурами. В Опольській Сілезії ж ситуація була зовсім іншою, бо польської адміністрації на цій території взагалі не існувало. Лише завдяки зусиллям військових комендатур тут з допомогою радянських солдатів були приведені в дію водопроводи, газопроводи, міський транспорт, а насамперед — електростанції. За участю військових спеціалістів було, наприклад, пущено електростанцію в Ополі. Той факт, що ці важливі підприємства тимчасово перебували у віданні військових комендатур, сприяв успішнішому вирішенню питань, пов'язаних з постачанням їх вугіллям, дав можливість швидко налагодити виробництво електроенергії. Уповноважений уряду в справах енергетики в Опольській Сілезії інженер Т. Ейсмонт, перебуваючи в Козлі, так писав своєму керівництву про стан підвідомчої йому галузі у цьому місті: «Електростанцією розпоряджається комендант, але ми маємо до неї доступ. Це для нас дуже вигідно, оскільки мали місце труднощі в доставці вугілля, а тепер комендант власними силами доставляє вугілля з барж на Одері на електростанцію»⁴.

Технічні частини Червоної Армії допомогли привести в дію водопроводи в Ополі та інших містах регіону. Особливо значною була участь радянських військ у відбудові комунікацій на визволених у 1945 р. землях, у тому числі і в Опольській Сілезії. Негайне відновлення шляхів, мостів, залізниць, річкових портів на Одрі (вони, до речі, також перебували у тимчасовому розпорядженні військових комендатур) було вкрай необхідним для наступаючих частин Червоної Армії, але після закінчення воєнних дій усі відбудовані об'єкти надійно служили інтересам польської економіки.

Велике значення для розв'язання транспортної проблеми в країні мала передача Державним Комітетом Оборони СРСР Тимчасовому польському урядові більш як 2 тис. трофейних автомобілів. Їх розподілом займалися командуючі окремими фронтами Червоної Армії. Зокрема, 1-й Український фронт передав для Сілезько-Домбровського воеводства понад 400 автомашин⁵. Значна їх частина була направлена в Опольську Сілезію.

Дуже важливим для налагодження в краї мирного життя було повне розмінування місцевості. Зокрема, в Нижній та Опольській Сілезії радянські сапери знешкодили більш як 15 тис. мін⁶.

Значну увагу приділяли військові комендатури питанню освоєння в Опольській Сілезії, як і на всіх західних землях, орних площ, нерідко занедбаних і пошкоджених у ході воєнних дій. При дуже незначних запасах продовольства це мало неабияке значення для організації харчування як військ, що проходили через цю територію, так і місцевого населення. Важливу роль у вирішенні цього завдання відіграли підпорядковані радянським комендатурам сільськогосподарські маєтки — добре налагоджені господарства, які були згодом передані представникам народної влади.

Бійці Червоної Армії подавали місцевому населенню значну допомогу в проведенні таких кампаній, як жнива, сівба зернових тощо. Йому дозволялося користуватися зосередженими у згаданих маєтках реманентом та худобою. Все це допомогло жителям регіону легше перенести труднощі тих літ. Велике значення мала також допомога радянських солдатів у боротьбі з епідеміями, що поширилися серед

⁴ Арх. нових документів у Варшаві (далі — АНД). Оперативні групи економічного комітету Ради Міністрів (далі — Оп. гр. ЕКРМ).

⁵ Wilk M. Op. cit.— S. 146.

⁶ АНД. Оп. гр. ЕКРМ, індекс 373.

населення, для якого військові комендатури виділяли сироватку та інші медикаменти⁷.

Після прибуття в Опольську Сілезію представників польської цивільної влади радянські військові комендатури розширили свою допомогу і в ряді інших сфер суспільного життя, зокрема в галузі освіти й культури. Так, місцевим властям була подана значна підтримка у забезпеченні польських шкіл необхідним обладнанням⁸.

У відносинах між військовою адміністрацією та цивільною владою виникали моменти, що вимагали такту і взаємних поступок, однак завжди при цьому панували атмосфера дружби, бажання допомогти, розуміння складності ситуації, в якій відроджувалася польська державність. Принципове значення для нормального співробітництва двох сторін мало розв'язання питання про передачу військовими комендатурами управлінських функцій польській цивільній адміністрації. На території Сілезько-Домбровського воєводства, насамперед у Верхній Сілезії, Домбровському басейні та Чешинській Сілезії, цей процес пройшов в основному нормально. Справа дещо ускладнилася в Опольській Сілезії. Як складова частина західних земель вона була територією, на якій передача управління місцевим властям здійснювалася не лише на основі договору між радянським і польським урядами, а й договору між сілезько-домбровським воєводою та командуючим 1-м Українським фронтом.

Дуже важливим моментом у цій справі було прийняття від радянської сторони всього рухомого й нерухомого майна. Його передача здійснювалася через комісії представників радянської сторони і польських уповноважених у протокольній формі, що було складною і тривалою справою. Якщо на землях колишнього (в кордонах 1939 р.) Сілезького воєводства і Домбровського басейну цей процес відносно швидко закінчився, то в Опольській Сілезії через військові дії, що відбувалися тут, він тривав довше.

Акція передачі-прийняття господарських об'єктів уповільнювалася в Опольській Сілезії й тим, що в перші місяці після визволення під безпосереднім управлінням радянського командування перебувала певна частина орендованих ним підприємств. Головним чинном це були колишні німецькі підприємства харчової, текстильної та шкіряної промисловості, необхідні для задоволення потреб особового складу частин Червоної Армії, що знаходилися на території Польщі⁹. Оренда цих народногосподарських об'єктів здійснювалася на основі угоди між польським Тимчасовим урядом національної єдності і командуванням Північної групи радянських військ, підписаної 14 вересня 1945 р.¹⁰ Згодом усі вони були передані польським властям.

Однак і на території Опольської Сілезії процес передачі Польщі її національних надбавок проходив не скрізь однаково. Наприклад, в Опольському повіті ця складна робота просувалася досить швидко. Так, 16 березня 1945 р. у повітовому центрі від радянських представників було прийнято водогін, газові станції та міську електростанцію. До 7 квітня 1945 р. (тобто за неповних два місяці після визволення Опольської Сілезії Червоною Армією) органи військової адміністрації передали представникам народної влади 32 великі фабрики. З квітня до середини червня 1945 р. від військових комендатур в Опольському повіті було прийнято 249 промислових підприємств та 13 великих майстерень¹¹. Вже 17 квітня 1945 р. уповноважений оператив-

⁷ Wilk M. Op. cit.—S. 146.

⁸ Арх. воєводського комітету ПОРП у Катовіце (далі — АВК), індекс I/VII/153; Przejazdy.—1947.—№ 1.—S. 48.

⁹ АНД. Міністерство промисловості і торгівлі, індекс 4342.

¹⁰ Там же.

¹¹ АНД. Оп. гр. ЕКРМ, індекс 559.

ної групи Опольської Сілезії в Ополі та Опольському повіті повідомляв своєму керівництву: «Початковий етап прийняття промисловості у східній частині повіту, тобто праворуч від Одера закінчено. Прийнято більшість промислових підприємств, переданих радянськими властями»¹².

Одночасно проходила передача земельних угідь, сільськогосподарського реманенту та худоби, зосереджених насамперед у колишніх маєтках німецьких поміщиків. Так, війська 1-го Українського фронту влітку 1945 р. передали для польського населення близько 200 тис. голів худоби, більшість якої було розподілено військовими комендатурами, що діяли в Опольській Сілезії¹³. У цьому регіоні із загальної кількості 260 тис. одиниць сільськогосподарського реманенту лише 20 тис. тимчасово залишалося в розпорядженні військових властей¹⁴.

Важливою сферою взаємовідносин між радянськими військовими комендатурами і польськими цивільними властями було вироблення загальної лінії дій, спрямованих на усунення загрози для місцевого населення, а також особового складу Збройних Сил СРСР з боку ворожих елементів, які робили все, щоб зірвати процес стабілізації на визволених Червоною Армією землях. Так, у березні 1945 р. в Опольській Сілезії посилюлися дії німецьких диверсантів з підпільної організації «Вервольф», які нерідко одягалися у радянську військову форму¹⁵. Для наведення порядку, своєчасного виявлення і знищення банд створювалися спільні радянсько-польські патрулі¹⁶. До їх складу входили солдати й офіцери Червоної Армії, представники цивільної міліції та управління громадської безпеки. Це дало змогу до липня 1945 р. очистити територію Опольської Сілезії від решток гітлерівських банд. Контакти військових комендатур з польською цивільною владою сприяли швидкій стабілізації політичної обстановки в цьому регіоні¹⁷.

Дальше зміцнення співробітництва між представниками військової та цивільної адміністрації пов'язане з підписанням 8 лютого 1946 р. у Варшаві договору між польським і радянським урядами про поставку Польщі зерна¹⁸. Значну його частину було передано для розподілу військовими комендатурами серед населення Опольської Сілезії. 6 серпня 1946 р. радянське командування передало польській адміністрації функції управління водним шляхом по Одера. До неї перейшов повний контроль над усіма портовими об'єктами і верф'ями, шлюзами та гідроелектростанціями, лініями телефонного зв'язку. Польській стороні передавалися також баржі та інші плавзасоби, в тому числі частково затоплені під час воєнних дій. Невдовзі цивільній адміністрації було надано право розпоряджатися Щецінським портом. Для Польщі ця подія мала не тільки господарське, а й важливе політичне значення. Вона збіглася з галасливою кампанією за перегляд західних польських кордонів, розв'язаною правлячими кола-

¹² Wilk M. Op. cit.— S. 130.

¹³ АНД. Оп. гр. ЕКРМ, індекс 576.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Misztal J. Działalność podziemia pohitlerowskiego na Śląsku Opolskim w latach 1945—1947 // Zeszyty Gliwickie.— 1977.— S. 183; por. Trybuna Robotnicza.— 1945.— 26 sierp.

¹⁶ Воевод. держ. арх. у Катовіце (далі — ВДА). Відділ суспільно-політ. воевод. управління, індекс 27/1.

¹⁷ Див.; наприклад: Kowalski H. J. Przyczynek do dziejów Zabrze w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu // Kroniki miasta Zabrze.— Zabrze.— 1976.— S. 35—98.

¹⁸ Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР: (Летопись важнейших событий сов-польск. отношений 1944—1974 гг.).— Киев, 1974.— С. 25. У 1944—1946 рр. між польськими народними урядами (Польським комітетом національного визволення, Тимчасовим урядом, Тимчасовим урядом національної єдності) і Радянським урядом було підписано 15 економічних угод, вигідних для Польщі. Серед них найважливіше значення мав підписаний ще під час війни (12 квітня 1945 р.) історичний Договір про дружбу і післявоєнне співробітництво між двома нашими країнами.

ми деяких імперіалістичних держав¹⁹. Провокаційні заяви їхніх політиків сприяли активізації на західних землях, у тому числі в Опольській Сілезії, антипольських елементів. У звіті сілезько-домбровського воєводи центральним властям за серпень 1946 р. зазначалося, що ворожі дії реакційної німецької пропаганди спрямовані на те, щоб викликати серед місцевих німців відповідні настрої, а серед поляків, особливо переселенців, — посилити занепокоєння²⁰. Зокрема, серед німецького населення Опольської Сілезії поширювалися чутки, що, мовляв, західні кордони Польщі остаточно не визначені і що питання про приєднання до Німеччини територій за Одером «дістало під впливом міжнародної обстановки позитивне розв'язання»²¹.

Використовуючи незгоди між урядами держав антигітлерівської коаліції, ворожі елементи, що добивалися перегляду західних польських кордонів, залучали на свій бік більшість німецького населення Опольської Сілезії. Підривні акції проти народної влади розгорнуло майже все німецьке католицьке духовенство. Тому боротьба проти ревізії історичних рішень Потсдамської конференції в питанні про західні кордони Польщі стала одним з найважливіших завдань молоді народної держави. Надійного союзника в цій боротьбі вона знайшла в особі СРСР, який рішуче виступив на захист законних національних інтересів польського народу. Активну підтримку в цьому важливому питанні цивільні власті ПНР діставали на західних землях з боку радянських військових комендатур. У статті «Польські кордони лежали і будуть лежати по Одеру і Ниссі» друкований орган Червоної Армії газета «Вольность», що видавалася на західних землях польською мовою, писала 20 серпня 1946 р.: «Не для того в жорстоких боях із спільним ворогом — гітлеризмом — щедро текла російська кров, щоб дозволити німецькому імперіалізму підняти голову... Річка, хвилі якої були рясно зрошені кров'ю солдатів Червоної Армії і Війська Польського, ця річка назавжди перейшла до рук своїх справжніх господарів. Кордони Польщі, які лежать по Одеру і Ниссі, ні на сантиметр не будуть пересунуті на схід, незважаючи на всі зусилля панів Шумахерів та їх шефів з Лондона і Вашингтона».

Радянські військові комендатури завершили свою діяльність в Опольській Сілезії, як і на інших західних землях Польщі, наприкінці 1946 р. Вони подали неоціненну допомогу органам народної влади, що створювалися там, активно співробітничали з ними в усіх найважливіших сферах суспільно-політичного і господарського життя і сприяли цим самим повній політичній стабілізації в цьому регіоні країни. Велике значення мала також їхня допомога цивільному населенню, подана в перші, найважчі місяці після визволення.

Виконуючи за дорученням Радянського уряду свою складну і відповідальну місію на території союзної держави, військові комендатури Червоної Армії заклали надійні основи для дальшого розвитку дружніх відносин між радянським і польським народами. І в цьому їх велика історична заслуга.

¹⁹ Уже в лютому 1946 р. державний секретар США Бірнс публічно напав у Штутгарті на рішення Потсдамської конференції про західні кордони Польщі на Одері і Лужицькій Ниссі (Бу інші могли żyć спокійно.— Warszawa; Wrocław; Kraków.— 1967.— S. 51). Цей виступ був спрямований безпосередньо проти СРСР і водночас являв собою сигнал для розгортання спеціальними західними центрами антипольської пропаганди (Центр. військ. арх. у Варшаві. Звіт командування IV військового округу Голов. політ. управління Війська Польського, індекс 524/59 (грудень 1945 р.).

²⁰ ВДА. Відділ суспільно-політ. воєвод. управління, індекс 49.

²¹ Там же.

**СПІЛЬНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ І МОЛДАВІЇ
ПРОТИ ІНТЕРВЕНЦІЇ ВІЙСЬК КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ
В БЕССАРАБІЮ (грудень 1917 — лютий 1918 рр.)**

В. Д. БОЄЧКО (Київ)

Єдність дій трудящих України й Молдавії, їх бойова співдружність яскраво виявилися в час, коли міжнародний імперіалізм розпочав воєнну агресію проти Країни Рад — інтервенцію військ королівської Румунії в Бессарабію. Українським і молдавським трудящим велику допомогу подавали російські робітники та селяни.

Висвітлення спільної боротьби трудящих Молдавії, України і Росії проти однієї з перших інтервенціоністських акцій міжнародного імперіалізму є необхідним для всебічного розкриття історії Великого Жовтня й захисту його завоювань. Окремі аспекти даної теми розглядалися в індивідуальних та колективних працях радянських істориків¹. Проте спеціальної праці про єдність дій трудящих цих республік проти інтервенції королівських військ у Бессарабію в період від початку цієї агресії до укладення мирного договору 5—9 березня 1918 р. між Радянською Росією і боярською Румунією немає.

Вивчення досліджуваної проблеми показує, наскільки перекошено буржуазні історики зображують події, зв'язані з інтервенцією королівських військ у Бессарабію наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Зокрема, вони заперечують участь трудящих різних національностей Бессарабії й сусідніх з нею губерній України у боротьбі проти інтервенції, зводять її до окремих сутичок королівських військ із солдатами російської армії, які демобілізувалися з Румунського фронту². Однак навіть у спогадах генералів, які очолювали і здійснювали цю інтервенцію, знаходимо факти про те, що особливий опір окупантам чинили трудящі багатонаціональних повітів Бессарабії, де вони сподівалися шляхом проведення відповідних акцій викликати спалах національної ворожнечі³.

Антирадянські виступи внутрішньої контрреволюції — заколот Каледіна на Дону, антинародні акції Центральної ради на Україні й «Сфатул церій» у Молдавії та інтервенція королівських військ у Бессарабію — мали загальну мету — «об'єднатися і роздавити в крові робітничу і селянську революцію»⁴.

В кінці грудня 1917 — на початку січня 1918 рр. на Україні розгорнулася боротьба проти Центральної ради, в Молдавії революційні

¹ Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр (1919—1940 гг.).— М., 1945.— 175 с.; Березняков Н. В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917—1920 гг.— Кишинев, 1957.— 315 с.; Ройтман Н. Д. Из истории совместной борьбы трудящихся Молдавии и Украины за власть Советов (конец 1917 — начало 1918 гг.) // Вековая дружба.— Кишинев, 1961.— С. 361—374; Коренев А., Ройтман Н. Участие трудящихся Молдавии в защите завоеваний Октября.— Кишинев, 1968.— 86 с.; Брысякин С. К., Сытник М. К. Торжество исторической справедливости.— Кишинев, 1969.— 223 с.; Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.).— Кишинев, 1970.— 734 с.; Лисенко В. Г. Єдність дій українських і молдавських трудящих у боротьбі проти іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції (1918—1920 рр.) // Укр. іст. журн.— 1974.— № 1.— С. 50—61; Победа Советской власти в Молдавии.— М., 1978.— 293 с.; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— Киев, 1980.— 424 с.; та ін.

² Boldur A. La Bessarabie et les relations Russo-Romaines.— Paris, 1927 (München, 1973).— 410 p.; Vason W. Behind Closed Doors. Secret Papers on the Tailure of Romanian.— Soviet Negotiations, 1931—1932.— Stanford, 1979.— 212 p.; та ін.

³ Shina M. C. Basarabia, ianuarie 1918 — iunie 1919.— Bucuresti, 1939.— P. 15; Лазарев А. М. Молдавская Советская государственность и бессарабский вопрос.— Кишинев, 1974.— 910 с.; Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.).— Кишинев, 1970.— 734 с.

⁴ Ленін В. І. Доповідь про мир, 26 жовт. (8 листоп.): Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 17.

сили активізували дії, спрямовані проти націоналістичного «Сфатул ґеґерій». Революційні солдати під керівництвом більшовиків блокували дії контрреволюції на Південно-Західному і Румунському фронтах, які 23 листопада 1917 р. були проголошені Центральною радою за згодою з білогвардійським командуванням «Українським фронтом». Однак контрреволюційні плани підпорядкувати частини Румунського і Південно-Західного фронтів білогвардійському командуванню — (генералу Щербачову) й Центральній раді та використати їх для боротьби проти Радянської влади на цих фронтах, а також на Україні і в Молдавії, провалилися. 26 листопада 1917 р. Військово-революційний комітет Південно-Західного і 3 грудня ВРК Румунського фронтів узяли владу в свої руки⁵.

Наприкінці грудня 1917 р. міжнародний імперіалізм, переконавшись у тому, що внутрішня контрреволюція неспроможна протидіяти тріумфальній ході Радянської влади, перейшов до воєнної інтервенції проти Країни Рад. Його ударною силою виступила королівська Румунія, яка давно претендувала на територію Бессарабії. Агресії її військ у цьому регіоні сприяло також укладення Румунією 9 грудня (26 листопада) 1917 р. у м. Фокшани перемир'я з центральними державами⁶.

Активну участь у підготовці та здійсненні інтервенції боярської Румунії в Бессарабію взяли Сполучені Штати Америки. Вони виступили в ролі фінансиста збройного нападу королівських військ на Радянську країну. Про це, зокрема, свідчить, з одного боку, діяльність представника США в Румунії Вопічки, з другого, — посланника Румунії в США Анжелеску. Останній у своїх письмових проханнях про надання кредитів королівському уряду, адресованих держдепартаменту, писав про те, що складне фінансове становище Румунії викликане насамперед інтервенцією проти Радянської Росії. При цьому він підкреслював, що військові операції румунських військ у Бессарабії були спрямовані й на те, щоб «допомогти українцям», тобто Центральній раді, в боротьбі проти соціалістичної революції на Україні⁷.

Українські буржуазні націоналісти виступили разом з білогвардійцями Румунського фронту і молдавськими націоналістами. Центральна рада розраховувала на допомогу боярської Румунії. Вона навіть звернулася до румунського уряду з проханням ввести королівські війська у Київ, Полтаву й Одесу⁸. В середині січня останній обіцяв направити їй кілька бронепоездів для боротьби проти радянських військ і червоногвардійських загонів, які наступали на Київ.

У зв'язку з розширенням контрреволюційних контактів між Центральною радою і королівським урядом представники Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком організували переговори з головою румунської військової місії при Ставці верховного головнокомандування генералом Коандою, який ще наприкінці листопада 1917 р. переїхав до Києва й виконував функції офіційного уповноваженого королівського уряду при Центральній раді. Українські націоналісти «запевнили генерала Коанду, що Генеральний секретаріат не перешкоджає тому, щоб Бессарабія приєдналася до Румунії»⁹. 13 січня 1918 р. В. Винниченко, виступаючи на націоналістичному зборищі в Києві, відкрито проголосив: «...Якщо ми самі не зможемо розправитись з анархією (революційним рухом.— В. Б.), пануючою у нас, нам допоможуть румуни»¹⁰. Це свідчило про те, що ватажки Центральної ради з числа

⁵ История Украинской ССР.— Киев, 1984.— Т. 6.— С. 208—209.

⁶ Нотович Ф. И. Бухарестский мир 1918 г.— М., 1959.— С. 95.

⁷ Симоненко Р. Г. Импералистична політика США щодо України в 1917—1918 рр.— К., 1957.— С. 154.

⁸ Там же.— С. 209.

⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 240.

¹⁰ За власть Советскую: Сб. документов и материалов.— Кишинев, 1970.— С. 90.

різних дрібнобуржуазних партій для врятування націоналістичної контрреволюції на Україні були готові вступити в антинародну змову з іноземними інтервенціоністськими силами будь-якого гатунку.

В грудні 1917 р. молдавські націоналісти також активізували діяльність, спрямовану на відторгнення Бессарабії від Росії. У приєднанні цієї частини радянської території до «Великої Румунії» вони вбачали можливість зберегти буржуазно-поміщицький лад у Бессарабії. З метою прискорення введення румунських військ на її територію, до Ясс — тимчасової резиденції короля та його уряду — систематично направлялися члени генеральної ради директорів — молдавського буржуазно-націоналістичного уряду. Серед них директор внутрішніх справ Крісті та директор міжнаціональних справ Пеліван, інші діячі «Сфатул ґерій»¹¹. Нарешті, цей орган бессарабських поміщиків і буржуазії надіслав 22 грудня 1917 р. румунському військовому міністрові спеціальну телеграму, в якій містилося формальне прохання якнайшвидше направити до Кишинєва війська¹². Американський буржуазний історик У. Бейкон, намагаючись ще раз довести «законність» інтервенції королівських військ у Бессарабію, так і не зумів приховати той факт, що зрадницькі дії «Сфатул ґерій» були спрямовані на те, щоб насамперед «забезпечити його («Сфатул ґерій». — В. Б.) виживання» в ході боротьби з революційними силами Молдавії¹³.

Посилення революційного руху в Бессарабії та Поділлі й Одещині в листопаді — грудні 1917 р. змусило українських і молдавських націоналістів, між якими після Лютневої революції виникли гострі суперечки із-за майбутньої територіальної приналежності приднаїських земель, лівобережжя Дністра і Хотинщини, прискорити активну контрреволюційну спільну політику. На початку грудня у Києві перебував член «Сфатул ґерій» капітан Кателлі, уповноважений вести переговори з представниками Генерального секретаріату з економічних, політичних і військових питань. Внаслідок домовленості представник ради в Кишинєві Галіп отримав інструкцію Генерального секретаріату погоджувати всі свої дії з керівництвом «Сфатул ґерій»¹⁴.

Румунські поміщики і буржуазія здійснили інтервенцію в Бессарабію, коли розпочався загальний виступ контрреволюційних сил на Україні та в Молдавії. Тому трудящі Бессарабії й сусідніх з нею губерній України змушені були вести одночасно боротьбу за владу Рад і захищати свої землі від румунських окупантів. Велику допомогу їм подавали революційні солдати й робітники пролетарських центрів.

У зв'язку з провокаційними діями боярської Румунії проти революційних сил на Румунському фронті — роззброюванням частин російської армії та захопленням королівськими військами на початку грудня 1917 р. молдавського містечка Леово — румунському послу в Петрограді Діаманді була вручена 16 (29) грудня 1917 р. нота-протест. У ній Раднарком вимагав від королівського уряду «покарання осіб, винних у даних злочинах»¹⁵. Однак командування румунських військ не тільки не припинило антирадянські акції, а почало діяти більш активно. Королівська Румунія продовжувала вести неоголошену війну проти Країни Рад. У відповідь 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.) Рада Народних Комісарів розірвала дипломатичні відносини з боярською Румунією, а її спілльник — генерал Щербачов (заступник командуючого Румунським фронтом) — оголошувався поза законом. 1 (14) січня 1918 р. Раднарком пред'явив королівському уряду ноту-

¹¹ Антонюк Д. И., Афтенюк С. Я., Есауленко А. С. «Сфатул ґерій» (орган антипопулар). — Кишинев, 1984. — П. 99.

¹² Есауленко А. С. Социалистическая революция в Молдавии и политический крах буржуазного национализма. — Кишинев, 1977. — С. 154.

¹³ Васон W. Op. cit. — P. 5.

¹⁴ Антонюк Д. И., Афтенюк С. Я., Есауленко А. С., Иткин М. Б. Предательская роль «Сфатул ґерій». — Кишинев, 1969. — С. 146.

¹⁵ Документы внешней политики СССР. — М., 1957. — Т. 1. — С. 66—67.

ультиматум, в якій категорично вимагав звільнити арештованих комісарів-більшовиків Румунського фронту і припинити агресивні дії проти Радянської республіки¹⁶.

На початку січня 1918 р. з ініціативи В. І. Леніна була створена Верховна автономна колегія з російсько-румунських справ. До її складу ввійшли російські, українські, румунські й бессарабські комуністи. Головою колегії було призначено Х. Раковського, членами — В. Юдовського, А. Железнякова, П. Кондренка, А. Ніколау та ін.¹⁷ На неї покладалося завдання організувати революційні сили півдня України, лівобережжя Дністра, Бессарабії, Румунського фронту й мобілізувати їх на боротьбу проти інтервенції королівських військ, які 13 січня 1918 р. захопили Кишинів і продовжували наступати в напрямі Дністра. В складних умовах боротьби проти внутрішньої контрреволюції та інтервентів члени Верховної колегії налагоджували зв'язки з Румчеродом і його фронтвідділом, більшовицькими ВРК частин Румунського фронту й місцевими Радами Одеської області*.

З перших днів інтервенції королівських військ у Бессарабію Румчерод, більшовицькі військово-революційні комітети частин Румунського фронту вели агітаційну роботу серед трудящих мас і солдатів. ЦВК Румчероду направляв до Одеського, Балтського, Бендерського, Тираспольського та інших повітів агітаторів¹⁸. Серед населення Одеської області розповсюджувалися листівки, прокламації, звернення, в яких більшовики закликали робітників і селян різних національностей спільно виступити проти інтервентів. Так, у відозві до солдатів і трудящих більшовицького ВРК 16 корпусу 8-ї армії писалося: «Товариші, наступив грізний і важкий час! Всі бідняки — молдавани, євреї, українці, вєликороси, поляки й інші національності — об'єднуйтесь одні з одними від малого до великого; станьте грізною стіною на захист землі і волі й покажіть поміщикам, що бідні люди не віддадуть своїх прав без бою.

Знайте товариші, якщо ми спільними зусиллями не змемо тепер поміщиків і наступаючі румунські війська, тоді знову станемо рабами.

Збирайтесь в кожному селі в загони, вибирайте собі найкращих керівників, озброюйтесь чим можете. вивозьте продукти і фураж у глибокий тил і зімкніться міцно, не віддавайте Румунії і п'яді своєї землі»¹⁹.

Важливу роль у збройній відсічі королівським військам у Бессарабії в перші тижні інтервенції відіграли військові революційні організації Румунського фронту, насамперед більшовицькі ВРК частин. У січні 1918 р. більшовицькі військово-революційні комітети, діючи в тісному зв'язку з місцевими Радами робітничих і селянських депутатів Бессарабської та сусідніх з нею придністровських повітів Подільської й Херсонської губерній, проводили велику роботу по організації оборони радянської території. У Могилеві-Подільському, куди евакуювалися члени виконкомів Рад селянських і солдатських депутатів Бельцького, Сорокського та Хотинського повітів, з допомогою ВРК 8-ї армії 29 січня 1918 р. був створений Центральний виконавчий комітет Бессарабії²⁰. Він оголосив набір добровольців — трудящих північних по-

¹⁶ Там же.— С. 79.

¹⁷ Советские Россия — Украина и Румыния: Сб. дипломатических документов и ист. материалов.— Харьков, 1921.— С. 17—19; Мельник С. К. Борьба за власть Советов в Придунайском крае и воссоединение с Украинской ССР (1917—1940 гг.).— Киев; Одесса, 1978.— С. 87.

* До складу Одеської області входили: Херсонська, Таврійська, Бессарабська і частина Подільської губерній.

¹⁸ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і орг. держ. управління УРСР, ф. 4342, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 6.

¹⁹ Борьба за власть Советов в Молдавии: Сб. документов и материалов.— Кишинев, 1957.— С. 289.

²⁰ Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.).— С. 73.

вітів Бессарабії й Могилів-Подільського, Ямпільського, Брацлавського повітів Подільської губернії для «боротьби з озвірілими румунськими військами»²¹. У села і містечка Хотинського, Сорокського, Могилів-Подільського, Балтського та інших повітів Військово-революційний комітет 8-ї армії направив інструкторів, які допомагали місцевим Радам створювати робітничі загони й селянські дружини самооборони. Так, у Липканську волость Хотинського повіту згідно з розпорядженням ВРК 16 корпусу 8-ї армії були направлені 10 інструкторів, 500 гвинтівок і патрони²².

Могилів-Подільський став одним з головних пунктів формування бойових загонів революційних солдатів, місцевих селян-добровольців Подільської губернії і молдавських трудящих-біженців. На базі революційних частин 8-ї армії, що розміщувалися в районі Могильова-Подільського, були створені полк радянської соціалістичної гвардії, що його очолив член більшовицької партії О. С. Круссер, і загін під командуванням члена Військово-революційного комітету 8-ї армії Т. М. Хохлова²³. Разом з іншими революційними загонами вони становили ядро оборони північної Бессарабії й подільського лівобережжя Дністра від агресивних дій королівських військ. Т. М. Хохлов пізніше у своїх спогадах писав про те, що важливу роль у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та інтервентів у Придністров'ї відіграв «все більш міцніючий революційний союз солдатів з місцевим українським і молдавським населенням»²⁴.

Проти румунських військ у північній Бессарабії спільно діяли революційні частини 8-ї армії і партизанські загони, якими керували Д. В. Каленчук, М. О. Галеску, О. М. Гордієнко²⁵. В складі цих загонів і груп боролися проти окупантів росіяни, українці, молдавани, трудящі інших національностей, які виступили на захист Радянської влади. Вони поставили перед собою завдання, діючи разом з революційними полками 8-ї армії, зупинити просування противника в північній Бессарабії і тим самим перегородити шлях румунським інтервентам на лівий берег Дністра. Загони революційних солдатів, трудящі України й Молдавії чинили рішучий опір противнику до кінця лютого 1918 р., коли австро-німецькі окупанти вдерлися на Україну й захопили Поділля, Хотинщину та частину Сорокського повіту Бессарабії.

Яскравим виявом бойової співдружності трудящих російської, української, молдавської й інших національностей стала героїчна оборона в другій половині січня 1918 р. революційними солдатами і робітничо-селянськими загонами самооборони м. Бендер. Місто кілька разів переходило з рук в руки. Проте окупантам так і не вдалося захопити Бендерський міст і переправитись на лівий берег Дністра, щоб розгорнути загарбницькі дії проти Радянської України. Особливо відзначився там кінний загін Г. І. Котовського. Завдяки допомозі червоногвардійських загонів робітників і матросів, які прибули з Одеси й Миколаєва, захисники міста відбивали численні атаки королівських військ і неодноразово змушували ворога відступати з району Бендер²⁶. У ці дні близько 26 тис. робітників Миколаєва виявили бажання стати в ряди

²¹ Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Документи і матеріали.— Хмельницький, 1957.— С. 265.

²² Боротьба трудящих Буковини за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Українською РСР (1917—1940 рр.): Документи і матеріали.— Чернівці, 1958.— С. 92.

²³ Хохлов Т. Н. За власть Советов // Октябрь на фронте: Воспоминания.— М., 1967.— С. 243.

²⁴ Там же.

²⁵ Довгопольй И. И. Коммунисты Молдавии в годы гражданской войны (1917—1920 гг.).— Кишинев, 1983.— С. 39.

²⁶ Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917—1920 гг.).— С. 75.

загонів соціалістичної гвардії, що направлялися на Бессарабський фронт²⁷.

Глибоко інтернаціональний характер мала боротьба проти окупантів на півдні Бессарабії, в Придунайських землях, де проживали росіяни, українці, молдаване, болгарини та ін. Представники багатонаціональних мас трудящих Буджака* на III об'єднавчому з'їзді селян Акерманського і Ізмаїльського повітів, що відбувся в середині січня 1918 р., рішуче виступили проти контрреволюційної змови «Сфатул церій», Центральної ради і білогвардійців Румунського фронту з поміщиками та буржуазією Румунії²⁸. З'їзд схвалив дії місцевих революційних організацій і більшовицьких ВРК частин 6-ї армії, спрямовані на мобілізацію всіх трудящих Придунайських земель на боротьбу проти інтервентів та їх поплічників²⁹.

Одними з перших у бої із загарбниками в Бессарабії вступили революційні матроси Дунайської флотилії й Чорноморського флоту. В другій половині січня 1918 р. вони разом з робітничо-селянськими загонами вели героїчну боротьбу проти королівських військ у районі Рені — Ізмаїл — Килія — Вилкове. Мужня оборона придунайських міст затримала просування інтервентів на південь Бессарабії в напрямі Одеси. Це дало змогу червоногвардійським загонам, солдатам революційних частин 6-ї армії і місцевим дружинам самооборони укріпитися в районі Акермана. Бої на акерманській ділянці Бессарабського фронту тривали до кінця лютого 1918 р.³⁰ Румунські інтервенти змогли окупувати весь Акерманський повіт лише на початку березня, коли австро-німецькі війська захопили лівобережжя Дністра і наступали на Одесу.

Разом з місцевими організаторами оборони півдня Бессарабії В. Райновим, О. Сасовим, Н. Стадзиллом та іншими вожаками трудящих Буджака боротьбу проти окупантів очолювали: славний син російського народу А. Железняков — комісар Дунайської флотилії в січні — лютому 1918 р., литовець К. Зедін — один з керівників Румчероду, українці П. Кондренко і К. Юхимець — члени Румчероду, росіяни Г. Мойсеєнко та К. Монаков — командири бойових загонів моряків і робітників придунайських міст³¹.

Наведені вище факти свідчать про те, що трудящі всіх національностей Бессарабії й Південно-Західних губерній України, революційні солдати і матроси вели спільну боротьбу проти регулярних частин королівської армії, військових формувань білогвардійців і буржуазних націоналістів. Водночас місцеві Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів та інші революційні організації Бессарабії, Румунського фронту, лівобережжя Дністра просили допомоги у радянських урядів Росії й України. Наприклад, Бельцька Рада селянських депутатів у зв'язку з вторгненням румунських окупантів у межі Російської республіки, на Бессарабську територію направила делегатів у Петроград «з проханням надати допомогу в справі захисту країни та інтересів трудящих класів»³². З подібними завданнями направлялися делегації Рад Бессарабії і лівобережжя Дністра до Харкова, Миколаєва, Одеси й інших міст України. Трудящі Тираспольського, Балтського, Бендерського повітів відправляли своїх представників у штаб радянських військ Бессарабського району, у військово-революційні ко-

²⁷ Изв. Одес. Совета рабочих депутатов представителей армии и флота.— 1918.— 16 февр.

* Буджак — південь Бессарабії.

²⁸ Філіал Держ. арх. Одес. обл. у м. Ізмаїлі, ф. 487, оп. 1, спр. 1699, арк. 14.

²⁹ Красн. Бессарабия.— 1932.— № 1.— С. 17.

³⁰ Смішко П. Г. Боротьба трудящих українських Придунайських земель за возз'єднання з УРСР (1917—1940 рр.).— Львів, 1969.— С. 73.

³¹ Мельник С. К. Борьба за власть Советов в Придунайском крае и воссоединение с Украинской ССР (1917—1940 гг.).— С. 91, 94; ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 124, арк. 271.

³² Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917 — март 1918 гг.).— С. 294.

мітети окремих частин з проханням забезпечити їх зброєю та боеприпасами.

Ради селянських депутатів, сільські комітети прагнули озброїти майже всіх трудящих, які могли тримати зброю в руках, у тому числі стариків, жінок, підлітків. Сільський комітет самооборони, створений у с. Чобруч Тираспольського повіту, наприклад, уповноважив Д. Додула «просити штаб Румунського фронту (мається на увазі штаб радянських військ Бессарабського району.— В. Б.) виділити для населення с. Чобруч 800 гвинтівок і 150 ящиків патронів для самооборони від наступу Румунії»³³.

Радянські уряди Росії й України в складних умовах боротьби проти каледінської контрреволюції та Центральної ради, які в грудні 1917 р.— січні 1918 р. являли собою головну загрозу для Радянської влади, приділяли значну увагу обороні Бессарабії й сусідніх з нею українських губерній від інтервенції королівських військ. Наприкінці січня 1918 р. згідно з розпорядженням Раднаркому Верховний головнокомандуючий М. В. Криленко видав представникам Рад Бессарабії С. Лівшицу й А. Зельвенському 100 тис. крб.³⁴

Важливе значення для посилення боротьби проти інтервенції королівських військ на південному заході нашої країни мала перемога Січневого збройного повстання робітників в Одесі, в результаті якого 17 січня в місті була встановлена Радянська влада. Одеса перетворилася в один з важливих центрів організації спільної боротьби трудящих південно-західних губерній країни і революційних солдатів Румунського фронту проти королівських військ. «На Одесу, як на штаб війни з середньовічною Румунією,— писала газета «Известия Одесского Совета рабочих депутатов представителей армии и флота»,— ...днвиться з надією вся революційна Росія»³⁵.

20 січня 1918 р. ЦВК Румчероду створив окружний штаб Румунського фронту й Одеської області, що займався справою набору добровольців у революційні загони в Катеринославській, Таврійській, Херсонській і Бессарабській губерніях³⁶. На заклик більшовиків у військову секцію Румчероду на 27 січня 1918 р. записалися близько тисячі робітників-добровольців, яких направили на Бессарабський фронт³⁷. Робітники заводу Еллінга товариства «Белліно-Фендеріх» вирішили сформувати і відправити на боротьбу проти інтервентів у Бессарабію загін у 100 чол.— «кращих захисників справи революції»³⁸.

Встановлення Радянської влади в Одесі дало змогу Румчероду і Верховній колегії розробити конкретні заходи, спрямовані на організацію оборони лівобережжя Дністра й півдня України. Особлива увага приділялася укріпленню дністровського рубежу, що мав велике військово-стратегічне значення для захисту території України від вторгнення королівських військ. У другій половині січня 1918 р. Румчерод сформував з революційних частин 5-го і 6-го заамурських полків, Дністровського полку та інших загонів соціалістичної Червоної гвардії українських і молдавських робітників і селян Особливу армію Одеського округу, яка розміщувалася в районі Тирасполя. Її організаторами були активні учасники боротьби за владу Рад на півдні України й у Бессарабії — В. Юдовський, І. Гаркавий, Г. Котовський, І. Якір, С. Ве-

³³ Центр. держ. арх. Рад. Армії СРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 253, арк. 12 (далі — ЦДАРА СРСР).

³⁴ Березняков Н. В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917—1920 гг.— С. 83.

³⁵ Изв. Одес. Совета рабочих депутатов представителей армии и флота.— 1918.— 25 янв.

³⁶ Якупов Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917— январь 1918 гг.— Киев, 1967.— С. 236.

³⁷ Изв. Одес. Совета рабочих депутатов представителей армии и флота.— 1918.— 26 янв.

³⁸ Там же.— 25 янв.

недиктов, П. Лазарев та ін.³⁹ Газета «Голос трудового крестьянства» писала, що половина радянських військ, які захищали лівобережжя Дністра і південь України від румунських інтервентів, а згодом від австро-німецьких окупантів, «була поповнена селянами-молдаванами»⁴⁰.

Активну участь у захисті лівобережжя Дністра і півдня України брали робітничо-селянські загони самооборони. Так, селянська червона дружина с. Троїцьке Одеського повіту в середині лютого 1918 р. розгромила один із загонів королівської армії і захопила в полон 50 румунських солдатів⁴¹.

Виявом пролетарської вірності інтернаціональному обов'язку стала братерська допомога трудящих Росії й України біженцям з Бессарабії. Наприкінці січня 1918 р. в Одесі знаходилися близько 29 тис. чол. різних національностей, які в основному прибули з Бессарабії⁴². Для них створювалися пункти громадського харчування, притулки при заводах, лікарнях, клубах⁴³. Подібні пункти були відкриті й на станції Роздільна⁴⁴. Наприкінці січня 1918 р. згідно з рішенням Раднаркому фінансовий відділ Народного комісаріату внутрішніх справ виділив 36 540 крб. у фонд біженців, які перебували в Одесі⁴⁵. Моральна і матеріальна підтримка трудящих Бессарабії з боку радянських урядів Росії й України, робітників і селян південно-західних губерній України, особливо Херсонської, Подільської й Одеси, сприяли зміцненню тісних зв'язків між трудящими Росії, України і Молдавії.

Важливе значення для піднесення революційної боротьби проти румунських інтервентів на південному заході країни мало визволення Києва радянськими частинами і червоногвардійськими загонами від військ Центральної ради. Перемога робітників і селян України над основними силами буржуазно-націоналістичної контрреволюції й успішні дії проти каледінців на Дону дали змогу радянським урядам Росії та України подати допомогу трудящим півдня України і Бессарабії в боротьбі проти королівських військ. В. І. Ленін у телеграмі від 17 лютого 1918 р., адресованій командуванню радянських військ і червоногвардійських загонів, які визволили Київ й поспішали на допомогу революційним силам півдня України та Бессарабії, писав: «Ми ні на хвилину не маємо сумніву, що доблесні герої визволення Києва виконають свій революційний обов'язок»⁴⁶.

На захист завоювань соціалістичної революції в Бессарабії, лівобережжі Дністра і на півдні України спільно з трудящими російської, української, молдавської, болгарської та інших національностей виступили румунські інтернаціоналісти. Вони одними з перших серед зарубіжних трудящих взяли активну участь у боротьбі проти інтервенції королівських військ у Країну Рад. Ще в 1916—1917 рр., внаслідок вторгнення в центральні райони Румунії австро-німецьких військ, на південь України — в Одесу, Миколаїв, Херсон — були евакуйовані тисячі робітників, підприємства, військові госпіталі, окремі тилові частини румунської армії. Тільки в Одесі та її околицях опинилися близько 15 тис. румунів.⁴⁷

³⁹ История Молдавской ССР.— Кишинев, 1968.— Т. 2.— С. 85.

⁴⁰ Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— С. 69.

⁴¹ Якупов Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 — январь 1918 гг.— С. 238.

⁴² Держ. арх. Одес. обл., ф. 3829, оп. 1, спр. 41, арк. 5 (далі — ДАОО).

⁴³ Изв. Одес. Совета рабочих депутатов представителей армии и флота.— 1918.— 24 февр.

⁴⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 29, арк. 58.

⁴⁵ ДАОО, ф. 3829, оп. 1, спр. 16, арк. 125.

⁴⁶ Ленин В. И. Полн. собр. твор.— Т. 50.— С. 365.

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 27, арк. 32.

З перших днів здійснення соціалістичної революції евакуйовані румунські трудящі під керівництвом створеного в Одесі Румунського соціал-демократичного комітету дії підтримали «російську революцію»⁴⁸. Румунські революціонери-інтернаціоналісти, очолювані М. Бужором, І. Діческу-Діком, А. Заліком, у листопаді — грудні 1917 р. розповсюдили серед евакуйованих румунських робітників і солдатів на Україні та в Бессарабії 85 тис. революційних листівок⁴⁹. У результаті великої агітаційної роботи серед румунських трудящих на території нашої країни міцніла їх класова свідомість, розширювалися інтернаціональні зв'язки з багатонаціональним робітничим класом Росії, його бойовим загоном — пролетаріатом України.

Румунський військово-революційний комітет при допомозі ЦВК Румчероду формував батальйони інтернаціоналістів для активної боротьби з румунським урядом, який зазіхнув на територію Радянської республіки⁵⁰. Такі загони були створені в Одесі та інших містах півдня України. Румунські інтернаціоналісти, керовані вірними синами свого народу М. Бужором, Г. Строїчем, І. Мунтяну, самовіддано боролися проти королівських військ у Бессарабії й на лівобережжі Дністра⁵¹.

Класове єднання представників румунських робітників і селян з героїчною боротьбою братніх народів нашої країни за соціалізм і національну незалежність стало яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму та міжнародної солідарності. Участь загонів румунських інтернаціоналістів у боях біля стін Бендерської фортеці, за Ізмаїл, Вилкове, Болград, інші міста й села Бессарабії символізувала єдність і нерозривність класових уз трудящих різних національностей у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і захист її завоювань.

У результаті здійснення рішучих заходів радянських урядів Росії й України в боротьбі проти румунських інтервентів, зокрема, активізації бойових дій радянських військ на Бессарабському фронті — розгромі авангардних частин королівської армії в районі Резіна — Шолданешти — боярська Румунія була змушена розпочати переговори «про мирне врегулювання конфлікту». Цьому також сприяли мітинги і демонстрації трудящих, що проходили в лютому — березні 1918 р. у багатьох містах і селах Румунії, під впливом революційних перетворень у Радянській Росії. Румунські робітники й селяни вимагали від королівського уряду «справедливого миру з Росією». Солдати королівської армії відмовлялися брати участь в антирадянській інтервенції в Бессарабії, дезертували, переходили на бік радянських військ. Весною 1918 р. на Україні налічувалося близько 25—30 тис. «румунських дезертирів»⁵².

5—9 березня 1918 р. між Радянською Росією і Румунією був укладений мирний договір. Королівський уряд, очолюваний генералом Авереску, зобов'язався протягом двох місяців вивести свої війська з Бессарабії і в майбутньому не розпочинати й не підтримувати ніяких антирадянських дій, здійснюваних іншими державами⁵³. Однак боярська Румунія, спираючись на підтримку міжнародного імперіалізму, в даний період — австро-німецького, не виконала цього договору.

Братні народи нашої країни протягом всієї двадцятидворічної окупації Бессарабії морально й матеріально підтримували героїчну боротьбу її трудящих за воз'єднання з Радянською Батьківщиною.

⁴⁸ Document din istoria Partidului Comunist din Romania 1917—1922.— București.— 1953.— V. 1.— P. 9.

⁴⁹ Деак А., Илинчюу И. Ленин и Румыния.— Бухарест, 1971.— С. 81.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 30, арк. 17.

⁵¹ Constantinescu-Ioși P. Influența Marii Revoluții socialiste din Octombrie asupra mișcării revoluționare din România în anii 1917—1921.— București.— 1957.— P. 25.

⁵² Пархомчук С. М. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії.— К., 1967.— С. 83.

⁵³ Документы внешней политики СССР.— Т. 1.— С. 210.

В період здійснення соціалістичної революції робітники і селяни Росії, України та Молдавії спільно виступили проти дій внутрішньої контрреволюції й міжнародного імперіалізму, який спровокував військову агресію королівської Румунії на південному заході нашої країни. Досвід єднання трудящих різних національностей у боротьбі з однією з перших інтервенціоністських акцій імперіалізму проти Радянської країни став цінним здобутком братніх народів. Це було використано багатонаціональним робітничим класом і трудовим селянством країни в практиці революційних дій проти сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції в роки громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції.

З історії атеїзму на Україні

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
У БОРЬБІ ПРОТИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ (1861—1890 рр.)

М. І. ФЕДОРИНА (Київ)

У зв'язку з наближенням 1000-ліття прийняття християнства на Русі значно активізувалася діяльність богословів православної церкви, які намагаються перебільшити значення релігії у соціально-політичній, культурній та інших сферах життя народів нашої багатонаціональної країни. Вони всіляко відмежовуються від тієї реакційної, непривабливої ролі, яку православ'я відіграло в історії протягом тривалого часу. Особливо посилено підкреслюється «благотворний» вплив православного духовенства на сторінках «Журнала Московской патриархии»¹.

Мета даного повідомлення — показати істинну роль православної церкви у придушенні вільнодумства, у запобіганні будь-яким справам передових людей царської Росії виступити проти самодержавної влади, проти гноблення народних мас. Водночас автор хоче звернути увагу й на форми та методи, за допомогою яких церковники намагалися виправдати і освятити дії царського уряду та всіляко очорнити «крамольників». Тим більше, що в науковій історичній літературі питання боротьби православ'я проти революційного руху в Росії, зокрема, у зв'язку з реформою 1861 р., посиленням народницького руху в країні, активізацією виступів народних мас у другій половині XIX ст., висвітлені поки що недостатньо².

У матеріалах Центрального державного історичного архіву УРСР (ф. 127 — київської духовної консисторії, ф. 128 — канцелярії київського митрополита, ф. 442 — канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора та ін.), у багатьох церковних виданнях другої половини XIX ст. та в інших джерелах містяться численні скарги селян на священників, відомості про боротьбу за втілення в життя «Положень» 19 лютого 1861 р. тощо. Їх вивчення й аналіз дають підстави зробити висновок про те, що російська православна церква вірою і правдою служила експлуататорським класам, підтримувала їхні звичай

¹ Ежегодник музея истории религии и атеизма.— М.: Л., 1960.— Т. 4.— С. 10.

² Див.: Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ.— М., 1969.—183 с.; Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов (X век — 1917 год.) — Минск, 1984.—255 с.; Никольский Н. М. История русской церкви.— М., 1983.—448 с.; Персиц М. М. Атеизм русского рабочего, 1870—1905.— М., 1965.—256 с.; Религия и церковь в истории России.— М., 1975.—255 с.; та ін.

і закони, стояла на сторожі самодержавства, ревню стежила за тим, щоб у народне середовище не проникали прогресивні ідеї, намагалася пригасити свідомість народу і затримати розвиток його політичної зрілості. Особливе озлоблення і ненависть у церковників викликали передові революційні вчення, а тим більше — активні революційні дії народних мас, окремих людей, спрямовані проти царизму і поміщиків. На це вказував і В. І. Ленін у своїх працях, де він дав чітку, обґрунтовану характеристику соціальної ролі релігії і церкви в класовому суспільстві. Він, зокрема, відзначав, що «всі сучасні релігії і церкви... служать захистові експлуатації і задурманенню робітничого класу»³.

Намагаючись зберегти феодально-кріпосницькі порядки і загальмувати на певний час скасування кріпосного права, митрополит московський Філарет, однак, узяв участь у підготовці селянської реформи. Він написав текст маніфесту від 19 лютого 1861 р. та інструкцію для всіх священників Росії, згідно з якою останні мали «вжити заходів до збереження спокою»⁴. Тодішній обер-прокурор найсвятішого синоду Д. А. Толстой за кілька днів до підписання Олександром II маніфесту, яким проголошувалося звільнення селян від кріпосної залежності і «Положень» 19 лютого 1861 р., писав митрополиту київському Арсенію, що «на духовенстві лежить священний обов'язок подавати повну і цілковиту підтримку під час введення в дію нових постанов»⁵, допомагати поліції і військам припиняти будь-які антиурядові дії на місцях.

Царський маніфест було широко обнародовано в країні. Його читали в церквах у присутності чиновників і поліції, в обстановці урочистості. «Царю-визволителю» і дворянам розсипалися похвали.

Насправді ж, як відомо, реформа мала грабіжницький характер. Вона не виправдала сподівань селян і викликала серед них різке незадоволення. Вони не вірили в дійсність маніфесту, повсюдно піднімалися на повстання, відмовлялися виконувати панщину і сплачувати податі та оброк. За неповними даними, тільки в 1861 р. було зареєстровано 1176 селянських виступів у відповідь на реформу⁶.

Жорстока розправа, що її чинили царські власті над незадоволеними, діставала підтримку з боку російського духовенства. Священники не лише виправдовували вбивства селян, а й виступали в ролі донощиків, як це було, наприклад, у містечку Жорниці Липовецького повіту Київської губернії, коли місцевий священник доніс на М. І. Кибальчича — згодом активного діяча «Народної волі»⁷. Вищі духовні власті віддавали в розпорядження царського уряду монастирські тюрми, ув'язнення в які було одним з найтяжчих покарань, що їх застосовувала православна церква. Серед запроторених у ці тюрми опинилося чимало борців проти самодержавства, активних учасників революційного руху в Росії. Так, під суворим наглядом кілька років відсидів у тюрмі Солов'євського монастиря студент казанської духовної академії Яхонтов, що брав безпосередню участь в організації панакхиди по А. Петрову, страченому після виступу бездненських селян у квітні 1861 р.⁸ Щоб залякати народні маси, власті дали вказівку надрукувати особливе оголошення про «казанську пригоду». «Так буде з кожним,— попереджали священники, зачитуючи його в церквах,— хто брехливо тлумачитиме маніфест»⁹.

³ Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії // Повне зібр. творів.— Т. 17.— С. 390.

⁴ Ежегодник музея истории религии и атеизма.— Т. 4.— С. 24.

⁵ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 127, оп. 699, спр. 170, арк. 1 (далі — ЦДІА УРСР).

⁶ Крестьянское движение в 1827—1865 гг.: Сб. документов.— М., 1931.— Вып. 2.— С. 17.

⁷ Утопический социализм в России.— М., 1985.— С. 535.

⁸ Корзун М. С. Указ. соч.— С. 158.

⁹ Грекуллов Е. Ф. Указ. соч.— С. 40.

Однак, незважаючи на залякування і репресії, селяни не вірили мировим посередникам та царським чиновникам, відмовлялися укладати уставні грамоти з поміщиками і ухилялися від виконання тих, які вже були введені в дію. Місцеві власті, побоюючись ще більше озлобити селян своїми діями, шукали підтримки у церковників. Так, київський цивільний губернатор П. І. Гессе, звертаючись до митрополита київського і галицького Арсенія, писав у квітні 1862 р., що все це відбувається через нерозуміння ними свого становища та через неосвіченість. «Я визнав би досить корисним,— відзначав, зокрема, він,— складання духовним відомством для сільських священників кількох проповідей, які б ...повчили сільське населення і спрямували його до ясного розуміння своїх обов'язків»¹⁰. Митрополит Арсеній дав відповідні розпорядження і через кілька днів київський губернатор схвалив «участь духовенства в переконанні сільського народонаселення до розуміння урядових розпоряджень як заходу суто морального, заснованого на прихильності народу до православної віри і довір'я його до парафіяльних священників...»¹¹. Використовуючи богобоязливість селянства, самодержавство і церква намагалися захистити інтереси поміщиків, ослабити революційне піднесення мас, відволікти їх від боротьби за свої права.

У 1861—1863 рр. у Росії налічувалося 37 428 церков і 12 392 каплиці, де служили 37 409 священників, 12 153 диякони та 64 105 паламарів¹². Багато з них, за визнанням світських властей, стояли на «дуже низькому ступені моральної гідності, ні науковими знаннями, ні розумовим розвитком, ні моральною стороною не відповідаючи своєму сану...»¹³. Надмірними поборами за треби, непосильною роботою в своїх господарствах священники відштовхували від себе парафіян і викликали у них прямий протест проти церкви. Царський уряд і найсвятіший синод вжили заходів, щоб якоюсь мірою запобігти цьому, і почали приділяти підготовці її пастирів — найближчих виконавців призначення російської церкви — особливу увагу. Вже до середини 60-х років XIX ст. у віданні найсвятішого синоду перебували 4 духовні академії (у Москві, Петербурзі, Казані й Києві), 50 семінарій і 203 нижчі училища, розподілені по 4-х духовних учбових округах¹⁴. Випускники цих закладів допомагали царському самодержавству втілювати в життя його політику.

У перші пореформені роки значно активізувався випуск духовної літератури. Якщо до 1860 р. виходили тільки 4 церковні журнали (при духовних академіях), то до 1866 р. кількість відповідних періодичних видань зростає до 37¹⁵, серед яких, зокрема, — «Христианское чтение», «Духовная беседа», «Православное обозрение», «Душеполезное чтение», «Воскресное чтение», «Руководство для сельских пастырей», «Православный собеседник», «Духовный вестник» та ін. Крім того, більш як у 20-ти губерніях Росії виходили «Епархиальные ведомости» — орган духовного відомства. Тільки у 1866 р. у світ вийшло понад 100 назв книжок переважно церковно-історичного, повчального і церковно-богослужбового змісту. Більшість з них була написана особами духовного сану¹⁶. Духовне відомство примусово поширювало цю літературу серед народних мас. Особливо значна її кількість надходила в церковно-парафіяльні і народні школи. Все це допомагало самодержавству проводити непримиренну боротьбу з революційними ідеями, захищати особисту власність (насамперед власність поміщиків на землю), зміцнювати царську владу.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 664, спр. 126, арк. 34.

¹¹ Там же, арк. 42.

¹² Грекуллов Е. Ф. Указ. соч.— С. 3.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 51, спр. 60, арк. 56.

¹⁴ Руководство для сельских пастырей.— 1868.— № 10.— С. 192.

¹⁵ Там же.— № 11.— С. 390.

¹⁶ Там же.— С. 393.

З метою посилення пропаганди релігії православна церква намагалася використовувати в своїх цілях і негативні наслідки терористичних методів, що їх застосовували народники. Так, після невдалого замаху Д. В. Каракозова на Олександра II найсвятіший синод ухвалив щорічно відзначати 4 квітня 1866 р. як «день великої милості до церкви і держави російської» і здійснювати в цей день хресний хід у губернських містах з кафедральних соборів (головних храмів), а в повітових — із соборних чи головних церков на міські площі «для принесення вдячному господу богу молебня за збереження дорогоцінного життя його величності»¹⁷. Замах на Олександра II був використаний церковниками для виявлення віропідданських почуттів і відданості самодержавству, а також з метою пропаганди ідей про божественне походження царської влади, про необхідність ще більше шанувати царя та членів його родини. Духовенство закликала до нещадної розправи над учасниками революційного руху, передання їх до рук поліції¹⁸.

У дні великих релігійних свят, коли до церков стікалися маси народу, духовенство посилювало агітацію за викоренення «крамоли» в країні, за боротьбу проти ворогів віри і самодержавства. В інструкції духовним чинам київської єпархії, складеній на основі указу найсвятішого синоду, наприклад, відзначалося, що «пастирі народу, зважаючи на появу останнім часом шкідливих псевдовчень і розумувань, що зухвало посягають на все споконвіку священне для нашої отчизни, повинні посилити пастирську діяльність свою і примножити гідну звання їхнього ревність, з одного боку, для захисту народу від згубних повчань, що проникають у суспільство різноманітними шляхами, з другого, — для прояснення, піднесення і зміцнення в ньому свідомості священних обов'язків, які лежать на кожному синові церкви й отчизни»¹⁹. Інструкція зобов'язувала церковних проповідників «частіше розкривати перед своїми слухачами прості й великі істини віри: про благочестя й страх божий, про взаємну християнську любов, ... про недоторканність чужої власності, ... про благовоління до верховної влади» і т. д.²⁰

Втілення в життя подібних ідей давало можливість панівним класам і духовенству тримати широкі народні маси в покорі, виховувати їх у дусі вірності царю, а отже, переконаними у незмінності існуючих в країні порядків. У зв'язку з цим В. І. Ленін відзначав, що християнські попи довгі роки одурманювали народи, «...прикрашуючи фразами про любов до ближнього і про заповіді Христа політику гноблячих класів, рабовласників, феодалів, капіталістів, примиряючи пригноблені класи з їх пануванням»²¹.

Церква не менше, ніж самодержавство, була стурбована розширенням революційної пропаганди народників у першій половині 70-х років XIX ст. у багатьох губерніях Російської імперії, так званім «ходінням у народ», а особливо тим, що «праць революційної російської преси за кордоном почало виходити останнім часом багато»²². Діяльність народницьких агітаторів засуджувалася не лише в церковних проповідях, а й у численних духовних виданнях. Так, у статті «Революційна пропаганда в Росії», вміщеній у 1875 р. в № 12 журналу «Церковный вестник», вказувалося, зокрема, що священнослужителі повинні боротися з цим злом, оскільки «пропаганда, — за словами її автора, — має на меті знищити не лише державу, не лише світське суспільство, а

¹⁷ Там же. — № 12. — С. 461.

¹⁸ Грекуллов Е. Ф. Указ. соч. — С. 12.

¹⁹ ЦДДА УРСР, ф. 182, оп. 2, спр. 18, арк. 1.

²⁰ Там же, арк. 6.

²¹ Ленін В. І. Чорновий проект тез звернення до інтернаціональної соціалістичної комісії і до всіх соціалістичних партій // Повне збір. творів. — Т. 30. — С. 263.

²² Церковный вестник. — 1875. — № 25. — С. 4.

насамперед віру в церкву як основу сім'ї, суспільства і держави»²³. Тим самим у революційній програмі народників церковники висували на перший план її руйнівний бік, а творчий, будівничий — свідомо затушовували, сподіваючись, що він не дістане підтримки у «релігійного і царелюбивого» народу.

Однак революційні ідеї дедалі ширше оволодівали масами, особливо молоддю — студентами вищих навчальних закладів і вихованцями семінарій. У багатьох з них було виявлено факти проникнення в середовище учнів пропагандистів-народників, які, на думку церковних властей, відволікали молодь від занять наукою, розбещували її моральність і викликали дух непокори²⁴. За «вкрай несхвальний і шкідливий напрям переконань... і поширення їх між вихованцями» було виключено учнів астраханської духовної семінарії І. Денежникова, М. Колчина та П. Іванова²⁵. Стурбованість уряду й духовних властей викликали події і в інших семінаріях — костромській, одеській, пензенській, петербурзькій, тифліській, чернігівській та ін. Через політичну неблагонадійність тільки в 1872—1875 рр. із середніх духовних навчальних закладів було виключено 212 осіб²⁶. Виступаючи перед представниками всіх станів столиці Росії, цар Олександр II закликав «спинити молодь, що, — за його словами, — заблукала на тому згубному шляху, на який неблагонадійні люди стараються її залучити»²⁷. Духовне відомство змушене було видати спеціальний таємний циркуляр, яким усім керівникам навчальних закладів наказувалося негайно доносити місцевій жандармерії про вихованців, підозрюваних у політичній неблагонадійності²⁸.

З метою ослаблення впливу пропаганди революційних народників світські й церковні власті розпочали створення різноманітних релігійних товариств і «духовних союзів». Одним з перших серед них (у 1863 р.) виникло «Товариство поширення священного писання». Його метою була боротьба проти антикріпосницьких ідей. У Петербурзі активно діяло «Товариство провідників», члени якого, крім проголошення проповідей на фабриках і заводах, займалися також розповсюдженням серед населення столиці клерикально-патріотичних листівок. Боротьба проти наростаючого революційного руху і народницької пропаганди була основною метою «Духовно-просвітницького союзу», організованого 1873 р. в Саратові²⁹. «Товариство поширення релігійно-моральної освіти в душі православної церкви» займалося проведенням у Петербурзі та його околицях духовних бесід у церквах після богослужіння, а також на фабриках і заводах у післяробочий час. Члени цього товариства займалися й науково-популярними читаннями про віру й благочестя у громадських залах та на приватних квартирах³⁰. Тільки протягом одного року церковні й позабогослужбні бесіди були проведені в 64-х пунктах Петербурга та його околиць, у тому числі на 15-ти фабриках і заводах³¹. Подібні заходи проводилися в багатьох містах і селах Росії і, як стверджувалося в церковних виданнях, були «кращим засобом пастирського учительства і ставилися інколи значно вище проповідей»³².

²³ Там же.— С. 5.

²⁴ Див.: Ткаченко П. С. Учащая молодежь в революционном движении 60—70-х гг.— М., 1978.— С. 203.

²⁵ Там же.— С. 209.

²⁶ Там же.— С. 202 (підраховано автором).

²⁷ Православное обозрение.— 1878.— Т. 3.— С. 863.

²⁸ Див.: Титлинов Б. В. Молодежь и революция: Из истории рев. движения среди уч. молодежи духовных и средних уч. заведений, 1860—1905. — Л., 1925.— С. 22.

²⁹ Грекулов Е. Ф. Указ. соч.— С. 15—16.

³⁰ Церковный вестник.— 1881.— № 44.— С. 11.

³¹ Персиц М. М. Указ. соч.— С. 98—99.

³² Православное обозрение.— М., 1882.— Т. 1.— С. 793.

Таким чином, релігійні організації використовувалися панівними класами і духовенством як засіб придушення соціального обурення. На цей аспект діяльності церкви і звертав увагу В. І. Ленін, коли в статті «Крах II Інтернаціоналу» писав, що священник «...має утішати пригноблених, малювати їм перспективи... пом'якшення бідувань і жертв при збереженні класового панування, а тим самим примиряти їх з цим пануванням, відвертати їх від революційних дій, підривати їх революційний настрій, руйнувати їх революційну рішучість»³³.

Перелічені й інші форми проповідницької діяльності духовенства були викликані повсюдно наростаючим робітничим рухом, дедалі частішими революційними виступами селян. Глибоке потрясіння і страх серед панівних кіл та церковників викликали наступні замаху на життя Олександра II у 1879 р.: О. К. Соловйова — 2 квітня і групи народо-вольців — 19 листопада під Москвою. Православ'я не забарилося відгукнутися на ці події. З церковних кафедр прозвучали підбадьорливі заклики пастирів спільними силами виступити на подолання вітчизняних бід і відбиття наступу внутрішніх ворогів³⁴. Повідомляючи київському митрополиту про події 19 листопада 1879 р., генерал-губернатор київський, подільський і волинський М. І. Чертков пропонував «...зважаючи на надзвичайність факту, невідкладно призначити урочистий молебень з приводу чудесного порятунку государя-імператора від страшної небезпеки». Митрополит негайно віддав розпорядження духовному собору Лаври провести 22-го листопада у всіх її церквах по закінченні урочистої літургії «вдячного молебня з колінопредкляніням»³⁵.

Вибух у Зимовому палаці в лютому 1880 р., організований народо-вольцями, а потім і вбивство царя Олександра II (1 березня 1881 р.) послужили приводом до активізації реакційної діяльності православної церкви. Не тільки у проповідях, а й на сторінках богословських журналів та газет розгорнулася шалена кампанія проти «крамольників», кампанія «викриття соціалізму». На чолі її стояв найсвятіший синод та церковні ієрархи, які й виступили з особливим посланням до православної російської пастви. В «Посланні найсвятішого синоду», підписаному митрополитами Ісидором, Макарієм і Філаретом, архієпископом Олександром, єпископом Палладієм та іншими високими духовними особами, повідомлялося про вбивство царя й висловлювалося різке засудження «крамольників». «Серед багатомільйонного вірнопідданого своєму царю народу,— відзначалося, зокрема, в ньому,— як плевели серед пшениці, знайшлися люди недостойні, морально зіпсовані, готові на всяке зло»³⁶. Щоб очорнити революціонерів, викликати до них ненависть у богобоязливих людей, автори соборного послання змалювали їх якнайгірше: «Царевбивці сії чужі народному життю. Вони презирливі віри і закону, вони втратили людський розум і почуття»³⁷. За розпорядженням синоду послання читалося в усіх церквах імперії, а також розповсюджувалося серед населення у надрукованому вигляді. Пояснюючи причини «трагічної» події, високі архіпастирі вказували на ослаблення святої віри, невиконання окремими віруючими благочестивих заповідей тощо³⁸. А на закінчення вони закликали всіх священнослужителів країни докласти зусиль до посилення царської влади шляхом роз'яснення доцільності й необхідності абсолютизму³⁹.

8 травня 1881 р. за наказом найсвятішого синоду в усіх церквах Росії запроваджувалася особлива молитва, до якої вносилися два

³³ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 223.

³⁴ Церковний вестник.— 1880.— № 1.— С. 3.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 3, спр. 417, арк. 1.

³⁶ Руководство для сельских пастырей.— 1881.— № 19.— С. 26.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.— С. 32.

³⁹ Церковный вестник.— 1881.— № 16.— С. 75.

прошення: 1) «О еже не помянути грехов и беззаконий наших и по-требити от нас все неистовые крामолы супостатов»; 2) «О еже утвер-дити в земле нашей безмятежие, мир и благочестие». З того часу в церквах постійно молилися «проти крामоли», дії революціонерів нази-валися священиками «найстрашнішою ерессю і найгіршим злом»⁴⁰. По-долати «крамольників», підкреслювалося в проповідях, можна лише «си-лою піднесення християнського, православного, патріотичного натхнен-ня народних мас». В релігії і церкві вбачався православ'ям єдино мо-жливий спосіб «лікування і умиротворення бідуючої отчизни»⁴¹.

Реакційна діяльність церкви, захист нею інтересів самодержавства і поміщиків не могли не позначитися на падінні її авторитету, відході від православ'я народних мас. Щоб не допустити повної втрати автори-тету й зміцнити позиції православ'я, царський уряд і духовенство по-чали активно відзначати різноманітні урочисті дати — «явлення» ікон, 1000-ліття хрещення княгині Ольги, 1000-ліття з дня смерті просвіти-теля Мефодія, 900-річчя запровадження християнства на Русі тощо. Всі вони використовувалися для звеличення заслуг церкви в історії Російської держави. Так, виступаючи на ювілейних урочистостях у Києві з нагоди 900-річчя «хрещення Русі», обер-прокурор найсвятішо-го синоду К. П. Победоносцев виголосив промову «в похвалу і возве-личення церкви»⁴². Всі ці заходи були спрямовані на згладжування класових суперечностей у тогочасному суспільстві.

В роки репресій і реакції (80-ті — початок 90-х), коли було за-проваджено смертну кару за політичну діяльність, церковники освячу-вали законність розправи самодержавства над революційними борцями, виправдовували жорстокі вирок останнім. За інструкцією про порядок приведення в дію смертних вироків, прийнятою в 1879 р., священник мав іти за засудженим до страти поруч з катом⁴³.

Всупереч очевидним фактам деякі сучасні церковні діячі намага-ються зняти з духовенства відповідальність за життя багатьох загиб-лих революціонерів. У постанові ЦК КПРС «Про помилки в проведен-ні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», зокрема, відзна-чалось, що «в царській Росії церква вірно служила самодержавству, поміщикам і капіталістам, виправдовувала жорстоку експлуатацію на-родних мас, підтримувала експлуататорів у боротьбі проти трудя-щих»⁴⁴. Однак ні жорстокі репресії, ні смертні кари не змогли спинити наростання революційного руху в країні у 90-ті роки XIX ст. В ньому і таїлася головна небезпека для самої церкви. У статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» В. І. Ленін писав, зокрема, що «...тільки класова боротьба робітничих мас, всебічно втягуючи найширші верстви пролетаріату в свідому і революційну суспільну практику, спроможна на ділі визволити пригноблені маси від гніту релігії...»⁴⁵.

⁴⁰ Там же.— № 11.— С. 1.

⁴¹ Там же.— 1883.— № 32.— С. 125.

⁴² Преображенский И. В. Исторические заслуги нашего духовенства перед престолом и отечеством.— СПб., 1900.— С. 15.

⁴³ Троицкий Н. А. Царизм под судом прогрессивной общественности, 1866—1895.— М., 1979.— С. 42.

⁴⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: Изд. 8-е.— М., 1985.— Т. 8.— С. 448.

⁴⁵ Ленин В. И. Полное собр. творив.— Т. 17.— С. 390.

Проти буржуазної фальсифікації історії

ЗАХІДНОНІМЕЦЬКИЙ «ОСТФОРШУНГ» ПРО ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД КПРС

Ю. І. ША П О В А Л (Київ)

У сучасній «психологічній війні», що її веде проти реального соціалізму політико-пропагандистський комплекс імперіалізму, Західна Німеччина виступає провідним партнером Сполучених Штатів Америки. Адже в жодній іншій капіталістичній країні, крім США, антикомунізм не має такої солідної матеріально-технічної та кадрової бази, як у ФРН. У Федеративній Республіці Німеччини заново створені та відроджені різні товариства, інститути, кафедри, фонди, центри, загальна кількість яких разом з традиційними організаціями по «вивченню Сходу» (від німецького «Ostforschung») досягає майже сотні*.

«Східні дослідження», які в них проводяться (тобто вивчення історії СРСР і КПРС, країн соціалістичної співдружності, проблем їх взаємовідносин із міжнародним комуністичним рухом та державами «третього світу»), мають на меті інтелектуально «забезпечити» курс правлячих кіл імперіалізму на антикомуністичний «хрестовий похід» і досягнення соціального реваншу. Ці дослідження генетично пов'язані з тими облудними трактуваннями радянського суспільно-політичного ладу, які почали зароджуватися і пропагуватися у капіталістичних країнах буквально з перших днів приходу більшовиків до влади.

«Радянологи» ФРН тісно співробітничують з такими розсадниками антирадянщини, як радіостанції, що ведуть передачі на соціалістичні країни, а також з групами емігрантів-дисидентів, представниками української буржуазно-націоналістичної еміграції, «аналітичними» підрозділами західнонімецьких спецслужб. Ось чому «остфоршунг» виконує не тільки «академічні» функції, а й бере активну участь у різних великомасштабних підривних пропагандистських кампаніях проти СРСР і світового соціалізму (на зразок тієї, яка й нині ведеться навколо «політичних» уроків чорнобильської аварії).

Деякі провідні західнонімецькі «остфоршери» (наприклад, В. Леонхард та Г. Вагенленер) читають лекції для «радіологічної» порослі в університетах США, Канади та інших країн або входять до керівного складу міжнародних організацій «радіологів» (зокрема, у 1980—1985 рр. професор Рурського університету О. Анвайлер був президентом «Міжнародного комітету радянських та східноєвропейських досліджень» (МКРСД) — представницького органу 18 національних «радіологічних» товариств, створеного у 1974 р.)**.

Як відомо, восени 1983 р. на засіданні Європейського парламенту було висунуто ідею створення нового дослідницького закладу з проблем Східної Європи, який має на меті координувати їх вивчення в європейських капіталістичних країнах. «Остфоршери» ФРН почали енергійно

* Наші ідейні опоненти під поняттям «схід» мають на увазі Радянський Союз й інші країни соціалістичної співдружності. «Верхівковою» організацією західнонімецького «остфоршунгу» є засноване ще у 1913 р. «Німецьке товариство по вивченню Східної Європи», яке на початку 30-х років стало знаряддям антикомуністичної та антирадянської пропаганди. У листопаді 1949 р. воно було відроджене. З 1925 р. це «товариство» видає журнал «Східна Європа» («Osteuropa») — основний друкований орган західнонімецької і одне із респектабельних періодичних видань усєї буржуазної «радіології» (видання журналу було відновлено у жовтні 1951 р.).

** На останньому, III міжнародному «радіологічному» конгресі, що відбувся у Вашингтоні в жовтні—листопаді 1985 р., О. Анвайлера обрано довічним почесним членом МКРСД. Його президентом став американський професор А. Даллін, а до складу правління МКРСД увійшов відомий політолог з ФРН Г. Бруннер (W ä d e k i n K.-E. Washington-85 // Osteuropa.— 1986.— № 4.— S. 336).

втілювати її в життя. Недаремно до складу підготовчого комітету, крім професорів Ф. Фельдбрюгге (Голландія) і Д. Таршиса (Швеція), увійшов А. Бухгольц, керівник західнонімецького Секретаріату по координації східноєвропейських досліджень. Розмірковуючи на сторінках журналу «Osteuropa» про структуру та завдання майбутнього «радянського закладу», він, зокрема, зазначає, що з огляду на наявність численних аналогічних закладів у ФРН та інших країнах початкову глобальну мету — створити «Університет Східної Європи» або європейський «Інститут Східної Європи» — було зведено «до більш живої, оптимальнішої за витратами і, мабуть, ефективнішої форми фонду...»¹. Отже, пропонується створити ще один «фонд», покликаний активізувати діяльність західноєвропейської (в тому числі й західнонімецької) «радянології».

Про специфічну роль «остфоршерів» ФРН у сучасному антикомунізмі, їх тягіння до фундаментальних, наукоподібних видань, в яких робиться спроба здійснити «фронтальні» атаки на марксизм-ленінізм та історичний досвід революційно-перетворюючої діяльності КПРС, про їх намагання відігравати роль організуючої основи у підготовці саме таких книг свідчив шеститомник «Радянська система і демократичне суспільство. Порівняльна енциклопедія», який з'явився у 1966—1972 рр. в Західній Німеччині, а у 1972—1973 рр. з доповненнями та уточненнями вже у восьми томах під назвою «Марксизм, комунізм і західне суспільство» англійською мовою побачив світ у США². У підготовці цієї «енциклопедії» (до неї додавався спеціальний том «Комуністичні партії світу»), загальну редакцію якої здійснив професор Фрайбурзького університету К. Керніг, брали участь понад 400 «комунізмознавців» з різних капіталістичних країн.

Своєрідним попередником «енциклопедії» став підготовлений у ФРН ще в 1958 р. «Довідник із світового комунізму»³, а її продовженнями — довідник німецькою та англійською мовами «Радянський Союз. Цифри, факти, дати» (за редакцією відомого «радянолога» Б. Левницького)⁴ і нещодавно виданий «Лексикон соціалізму»⁵, підготовлений 200 спеціалістами з 10 капіталістичних країн. І хоча авторами деяких статей в останньому довідковому виданні, за оцінкою дослідника з НДР Х. Німана, є «нездатні вчитися, войовничі антикомуністи»⁶ (на зразок В. Леонхарда, І. Фечера та ін.), цілком очевидно, що саме їм було доручено сформулювати у свідомості читачів найважливіші уявлення про соціалізм як суспільний лад, про СРСР та КПРС. Такий самий принцип добору авторів був витриманий і при підготовці іншого солідного довідникового видання — «Соціалістичні системи. Політика — економіка — суспільство»⁷.

Ці та інші публікації свідчать про більш чітке (порівняно з іншими історіографічними школами) виконання «остфоршунгом», як і всією західнонімецькою буржуазною історіографією, соціальних функцій, стале переважання в них традиційних, здебільшого консервативних, історико-філософських суджень та історико-політичних оцінок. Саме такий підхід у минулі десятиріччя був характерним насамперед для праць, у яких висвітлювалися вузлові проблеми історичного шляху та

¹ Buchholz A. Osteuropaforschung auf europäischer Ebene: Überlegungen zu Struktur und Aufgaben einer neuen Stiftung // Osteuropa.— 1987.— № 6.— S. 460.

² Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie. In 6 Bde.— Freiburg; Basel; Wien, 1966—1972. Sonderband-Die kommunistischen Parteien der Welt.— Freiburg; Basel; Wien, 1969.

³ Handbuch des Weltkommunismus.— Freiburg; München, 1958.— 762 S.

⁴ The Soviet Union: Figures-Facts-Data.— Die Sowjetunion: Zahlen-Fakten-Daten.— München; New York; London; Paris, 1979.— 616 S.

⁵ Lexikon des Sozialismus.— Köln, 1986.— 775 S.

⁶ Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung.— 1987.— № 4.— S. 564.

⁷ Sozialistische Systeme: Politik-Wirtschaft-Gesellschaft.— München; Zürich, 1986.— 590 S.

досвіду КПРС. Для прикладу можна назвати відомі не тільки у ФРН, а й в усій західній «радянології» публікації Г. Вагенленера, Х. Брама, Б. Майснера, Б. Левицького, видані у 60-х роках⁸, або дослідження А. фон Борке, Н. Елерта, О. Швана, П. Шайберта, Х.-Х. Шредера та інших, які з'явилися на книжковому ринку пізніше⁹.

Все це, однак, не дає підстав зображати «остфоршунг», як і буржуазну історіографію ФРН, у вигляді своєрідного консервативного моноліту, нездатного на самокритику, саморозвиток чи вдосконалення власного концептуального арсеналу. Наявність такої здатності підтверджують і аналіз відповідної літератури, і думки самих буржуазних авторів. О. Анвайлер, наприклад, вважає, що «поширення у Федеративній Республіці Німеччини та Західному Берліні радикальної суспільної критики, яка орієнтувалася на книжковий марксизм та виявлену у ньому концепцію суспільства, повинно було привести до критики уявних, неперевіраних теоретичних засад традиційного вивчення Східної Європи...»¹⁰.

Відчутного імпульсу самоаналізові, критичним самооцінкам «остфоршерів» надали події, які відбувалися останнім часом у СРСР, — послідовне втілення в життя курсу квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії на прискорення соціально-економічного розвитку, гласність та демократизацію радянського суспільства, оновлення всіх його сфер. Все це, за визнанням А. Бухгольца, «порушило перед науковим дослідженням Східної Європи безліч нових важливих проблем і одночасно висунуло до нього підвищені вимоги»¹¹. Безумовно, енергійний курс нового керівництва КПРС на перебудову, що викликав могутній міжнародний резонанс, змусив «остфоршерів» ревізувати багато створених ними самими міфів, зокрема твердження про те, ніби Комуністична партія «втратила динаміку і рухомість»¹², чи «пророцтва» початку 80-х років щодо її неспроможності визначити довгострокову перспективу внутріполітичного розвитку СРСР і мобілізувати «творчі сили країни на подолання ... труднощів»¹³.

За таких умов як своєрідний заклик слід розцінювати слова московського кореспондента однієї з газет ФРН: «Мені, представникові буржуазної преси, здається, що перебудова в СРСР вимагає певної перебудови і з нашого боку...»¹⁴. Власне, «перебудова», спроба інколи відійти від поширених «радянологічних» стереотипів у західнонімецькому «вивченні Сходу» вже почалася. Про це свідчать, наприклад, матеріали розширеної конференції під назвою «Один рік Горбачова», що її

⁸ Wagenlehner G. Kommunismus ohne Zukunft: Das neue Programm der KPdSU.— Stuttgart, 1962.— 274 S.; Brahm H. Trotzkijs Kampf um die Nachfolge Lenins: Die ideologische Auseinandersetzung 1923—1926.— Köln, 1964.— 232 S.; Meissner B. Das Parteiprogramm der KPdSU 1903—1961.— 3. Aufl.— Köln, 1965.— 245 S.; Lewyitzkyj B. Die Kommunistische Partei der Sowjetunion: Porträt eines Ordens.— Stuttgart, 1967.

⁹ Borcke A. von. Die Ursprünge des Bolschewismus: Die jakobinische Tradition in Rußland und die Theorie der revolutionären Diktatur.— München, 1977.— 646 S.; Ehlert N. UdSSR: Staat und Gesellschaft.— Hannover, 1982.— 152 S.; Schröder H.-H. Arbeiterschaft, Wirtschaftsführung und Parteibürokratie während der Neuen Ökonomischen Politik: Eine Sozialgeschichte der bolschewistischen Partei 1920—1928.— Berlin (West), 1982.— 412 S.; Schwann A. Theorie als Dienstmagd der Praxis: Systemwille und Parteilichkeit— von Marx zu Lenin.— Stuttgart, 1983.— 288 S.; Scheibert P. Lenin an der Macht: Das russische Volk in der Revolution 1918—1922.— Weinheim, 1984.— 730 S.

¹⁰ Anweiler O. 25 Jahre Osteuropaforschung — Wissenschaft und Zeitgeschichte // Osteuropa.— 1977.— № 3.— S. 190.

¹¹ Buchholz A. Osteuropaforschung auf europäischer Ebene... // Osteuropa.— 1987.— № 6.— S. 190.

¹² Reiman M. Sowjetunion: Kommunistische Partei der Sowjetunion // Lexikon des Sozialismus.— S. 348.

¹³ Meissner B. Die KPdSU zwischen Stillstand und Wandel // Osteuropa.— 1981.— № 9/10.— S. 722.

¹⁴ Цит. за: Лит. газ.— 1987.— 1 апр.

провела редакція журналу «Osteuropa» у березні 1986 р.¹⁵, а також зміст статей номера цього щомісячника, спеціально присвяченого аналізу документів XXVII з'їзду КПРС¹⁶.

Разом з тим аналіз даних публікацій показує, що «переоцінка цінностей» відбуватиметься в «остфоршунгу» нелегко. Причину цього ще кілька років тому пояснив професор Гейдельберзького університету, президент Міжнародної асоціації політичних наук К. фон Байме. Він зазначав, що ті, хто на Заході спеціалізується виключно на «радянській» та «східних дослідженнях», замикаються у власному фаху «як у гетто», а основою їх теоретичних поглядів є «сполучення банального опису з способом мислення у душі «холодної війни»¹⁷.

Не випадково ці міркування, як і загалом книга К. фон Байме «Радянський Союз у світовій політиці», де вони обґрунтовуються, викликали певне роздратування деяких «остфоршерів», а А. фон Борке, співробітниця кельнського Інституту східних та міжнародних наукових досліджень (однієї з провідних «радянознавчих» установ ФРН), написала навіть «альтернативне тлумачення» проблем, що їх торкнувся Байме, обсягом півтори сотні сторінок. Виявивши деякі неточності у книзі Байме, А. фон Борке на цій підставі розмірковує про користь і необхідність «остфоршунгу» як спеціалізації і закликає до діалогу між ним та політологією¹⁸. Образно кажучи, Борке лопить двері, адже відомий політолог виступає не проти «остфоршунгу» як такого чи проти кооперації з ним, а проти обмеженості, упередженості поглядів його adeptів.

Радянські дослідники переконливо довели, що причину невдач «остфоршунгу», як і всієї західної «радянської», слід шукати в їх хибній методологічній основі, а саме різних варіантах ідеалізму та суб'єктивізму, у самій сутності буржуазного історичного мислення, в тісному зв'язку буржуазної суспільної науки і буржуазної ідеології¹⁹. Всі ці вади, на думку професора М. В. Романовського, стосовно історії Комуністичної партії «набувають особливо потворного характеру» і саме тому в стрімкому коловороті різних буржуазних течій, шкіл і напрямів, схем, різноманітних, інколи суперечливих, суджень інтегральною силою виступає антикомунізм. «Політичні, партійні позиції буржуазних авторів відіграють вирішальну роль. Намагання окремих з них позбутися елементів явної тенденційності не змінює становища»²⁰.

Важко, наприклад, не визнати тенденційною позицію тієї ж А. фон Борке, яка в працях з проблем генезису більшовизму постійно пропагує думку про те, ніби В. І. Ленін починав свою політичну кар'єру як «переконаний терорист», а створену ним партію нового типу оголошує прямою спадкоємницею «політико-конспіративних традицій «Народної волі»²¹. І справа не тільки в епігонському характері таких тверджень, оскільки Борке повторює давні «відкриття» відомого своєю радянською американофобією американського професора Р. Пайпса (на його книгу «Соціал-де-

¹⁵ Ein Jahr Gorbatschow: Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1986 // Osteuropa.— 1986.— № 10.— S. 836—863.

¹⁶ Osteuropa.— 1986.— № 8/9.

¹⁷ Beyme K. v. n. Die Sowjetunion in der Weltpolitik.— München; Zürich; 1983.— S. 8.

¹⁸ Borcke A. v. n. Die Sowjetunion in der Weltpolitik: Eine alternative Deutung: Kritische Reflexionen anlässlich eines neuen Buches von Klaus von Beyme.— Köln, 1984.— S. 119—126.

¹⁹ Салов В. И. Историзм и современная буржуазная историография.— М., 1977.— С. 49—134; Мердалов А. Н. В поисках исторической истины: Очерк методологии критики буржуазной историографии.— М., 1984.— С. 155—186.

²⁰ Романовский Н. В. Исторической правде вопреки: Критика буржуазных фальсификаций истории КПСС.— М., 1985.— С. 10, 39.

²¹ Borcke A. v. n. Die Ursprünge des Bolschewismus.— S. 437, 438; Borcke A. v. n. Gewalt und Terror im vorrevolutionären Narodnicesstvo: Die Partei Narodnaja Wolja (1879—1883). Zur Entstehung und Typologie des politischen Terrors im Rußland des 19. Jahrhunderts.— Köln, 1979.— S. 3.

мократія та робітничий рух у Санкт-Петербурзі» вона посилається). Не доводиться дивуватися тому, що західнонімецька дослідниця ігнорує публікації радянських учених, які переконливо і аргументовано довели антиісторизм суджень Р. Пайпса²².

Явно не прислухалась вона і до думок тих авторитетних «остфоршерів», які ще в 60-х роках піддали гострій критиці версію про народницькі «джерела» ленінізму і більшовизму. Фахівець із східноєвропейської історії, професор Тюбінгенського університету Д. Гейер, наприклад, ще у 1962 р. підкреслював, що «ототожнення Леніна з Бакуніним, Ткачовим або Нечаєвим не має під собою ніякої фактичної підстави і лишається спірним з точки зору методології»²³. Аналогічні міркування висловлювали Дж. Кіп та А. Уайлдмен²⁴. В одній з недавніх праць А. фон Борке, віддаючи належне позитивним якостям нового радянського керівництва, закликає до переосмислення «проблематики Схід—Захід», до вироблення такої стратегії між двома системами, яка була б позбавлена «загадковості», створювала б «стабільний мінімальний консенсус щодо основоположних фактів і проблем у взаємовідносинах Сходу і Заходу»²⁵. Однак такого консенсусу неможливо реально добитися, якщо з допомогою сумнівних історичних розвідок формувати образ іншої системи як «образ ворога», споконвічно схильного до тероризму та підступності. Саме у такий спосіб зовні наукоподібні дослідження А. фон Борке, присвячені відносно далекому минулому, легко вписуються в контекст сучасної «психологічної війни», одне із завдань якої, за визначенням XXVII з'їзду КПРС, полягає у тому, щоб «... всіма способами очорнити соціалізм...»²⁶.

Цій самій меті підпорядковані найбільш поширені у західнонімецькому «остфоршунгу» інтерпретації ленінського вчення про партію нового типу, яке традиційно протиставляється марксизмові²⁷. В організаційних принципах, що їх відстоювали В. І. Ленін і більшовики, починаючи з II з'їзду РСДРП, як правило, вбачаються «диктаторство», «авторитаризм», намагання створити «тоталітарну партію», а за аутентичні марксистські погляди на партію видаються ідеї меншовиків²⁸, які об'єктивно були провідниками буржуазного впливу на робітничий клас і сприяли тим самим, за ленінським визначенням, «запереченню партії»²⁹.

²² Сахаров А. Н. Фальсификация истории русской социал-демократии // Вопр. ист. КПСС.—1964.—№ 12.—С. 128—133; Казакевич Р. А., Сусллова Ф. М. Мистер Пайпс фальсифицирует историю.—Л., 1966.—166 с.; Карпачев М. Д. Русские революционеры-разночинцы и буржуазные фальсификаторы.—М., 1979.—С. 51—182; Волкова Г. С. Критика буржуазных фальсификаций раннего периода деятельности В. И. Ленина // Критика современных буржуазных и реформистских фальсификаторов марксизма-ленинизма.—М., 1980.—С. 196—217; та ін.

²³ Geyer D. Lenin in der russischen Sozialdemokratie: Die Arbeiterbewegung als Organisationsproblem der revolutionären Intelligenz 1890—1903.—Köln; Graz, 1962.—S. 41.

²⁴ Игрицкий Ю. И. Еще одно свидетельство идейного бесплодия антикоммунизма // Вопр. ист. КПСС.—1975.—№ 6.—С. 100.

²⁵ Borcke A. von. Die amerikanische sicherheitspolitische Debatte und die Sowjetunion: Die fehlende Dimension.—Köln, 1986.—S. 6—7, 70.

²⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—К., 1986.—С. 104.

²⁷ Leonhard W. Sowjetideologie heute. II. Die politischen Lehren.—Frankfurt am Main; Hamburg, 1962.—S. 47, 174—175, 194; Westen K. Die Kommunistische Partei der Sowjetunion und der Sowjetstaat: Eine verfassungsrechtliche Untersuchung.—Köln, 1968.—S. 243; Lewytzkij B. Die Kommunistische Partei der Sowjetunion.—S. 16, 48; Oberndörfer D., Jäger W. Marx-Lenin-Mao: Revolution und neue Gesellschaft.—2. Aufl.—Stuttgart; Berlin (West); Köln; Main, 1975.—S. 73—74; Marxismus und Theorie der Parteien.—Berlin (West), 1983.—S. 19, 33.

²⁸ Див. наприклад: Józsa G. Das ZK der KPdSU unter Lenin.—Köln, 1975.—S. 1; Ehler N. UdSSR: Staat und Gesellschaft.—S. 29—30.

²⁹ Див.: Ленін В. І. Про порушення єдності, прикриване криками про єдність // Повне збір. творів.—Т. 25.—С. 192.

Втім, використовуючи традиційний прийом протиставлення ленінських поглядів на партію марксизму, «остфоршери» останнім часом відмовляються від примітивних схем «антимарксизму» вчення В. І. Леніна про партію. Акцент перенесено на те, щоб, не відриваючи це вчення від марксизму, вишукувати в останньому «диктаторський», «якобінсько-бланкістський компонент», який, мовляв, було взято В. І. Леніном і більшовиками на озброєння і помножено на специфіку російського революційного руху. Саме такий підхід можна знайти, зокрема, у публікаціях вже згаданої А. фон Борке, Р. Баумайстера, О. Швана та інших³⁰.

Подібні «новації», які, щоправда, навряд чи можна визнати переконалишими, ніж традиціоналістські схеми, ще недостатньо проаналізовані у радянській літературі, де переважно викривається неспроможність версій про протилежність чи «розходження» між ідеями К. Маркса і Ф. Енгельса і ленінськими положеннями про природу та роль пролетарської партії³¹.

Якщо давати загальну оцінку вивченню західнонімецьким «остфоршунгом» дожовтневого досвіду більшовиків, то слід підкреслити спроби його ідеологів тією чи іншою мірою дискредитувати теоретичні погляди та практичну діяльність В. І. Леніна і його прихильників, внаслідок «непримиренності та властолюбства» яких, за словами Н. Елерта, ніби не вдалося відновити єдність у партії³².

Однак поряд з публікаціями, що містять наведені вище одноманітно упереджені концепції, в ФРН у минулі десятиріччя з'явилися праці, написані в іншому плані. Для прикладу назвемо деякі видання, пов'язані з ім'ям професора Д. Гейера. За його редакцією, зокрема, у 1975 р. побачив світ збірник статей «Господарство і суспільство у передреволюційній Росії». В цій книзі, створеній у жанрі «історичної компаративістики», було вміщено статті західнонімецьких, американських, радянських, французьких авторів, порівнювалися підсумки досліджень самого Д. Гейера, Р. Порталія, П. Грегорі, Л. Хаймсона та представників історичної науки нашої Батьківщини³³. А у 1981 р. з'явилася документальна книга Д. Гейера «Російське досье Каутського. Німецькі соціал-демократи як опікуни російського партійного майна. 1910—1915 рр.»³⁴.

Ці та деякі інші видання заслуговують на особливу увагу радянських дослідників хоча б тому, що трактування дожовтневої історії більшовицької партії «остфоршери» тісно пов'язують з оцінками Великого Жовтня. Різноманітними були у 60—80-ті роки ці оцінки, як і самі підходи західнонімецьких авторів до проблем діяльності більшовицької партії у період підготовки і проведення соціалістичної революції. А. Шефер, наприклад, здійснив спробу «роз'яснити» хід завоювання влади більшовиками за допомогою текстів ленінських творів 1917 р., які він пропонує читати «слово за словом, речення за реченням і між ряд-

³⁰ Borcke A. von. Die Ursprünge des Bolschewismus.— S. 489; Baumeister R. Die Konzeption der Zukunftsgesellschaft bei Karl Marx, Friedrich Engels und bei neueren westeuropäischen Marxisten.— Köln, 1976.— S. 142; Schwan A. Theorie als Dienstmagd...— S. 16.

³¹ Кандель Е. П. Маркс и Энгельс о партии и современная буржуазная и ревизионистская историография // *Вопр. ист. КПСС.*— 1968.— № 3.— С. 34—46; Шевченко В. Ф. Марксистско-ленинское учение о руководящей роли Коммунистической партии и его фальсификаторы // *Там же.*— 1973.— № 3.— С. 66—78; Титаренко С. Л. Против фальсификации ленинизма: Критический очерк.— М., 1981.— 159 с.; Малов Ю. К. Критика буржуазных фальсификаторов марксистско-ленинского учения о руководящей роли Коммунистической партии в социалистическом обществе.— М., 1983.— С. 22—71; Донской М. В. Правда истории против лжи: (Ленинское учение о партии и его буржуазные фальсификаторы).— М., 1986.— 176 с.; та ін.

³² Ehler N. UdSSR: Staat und Gesellschaft.— S. 29—30.

³³ Wirtschaft und Gesellschaft im vorrevolutionären Rußland.— Köln, 1975.— 412 S.

³⁴ Geyer D. Kautskys russischer Dossier: Deutsche Sozialdemokraten als Treu-

ків»³⁵. На жаль, після цієї, як і наступної праці А. Шефера, присвяченої «тлумаченню» текстів сталінських праць³⁶, у свідомості читача лишається переважно те, що автор коментарів читає «між рядків».

Тенденції «остфоршунгу» 60—80-х років у висвітленні проблематики Жовтневої революції можуть стати і вже частково стали³⁷ предметом спеціального критичного аналізу. Зазначимо лише, що зусилля західнонімецьких дослідників концентрувалися переважно навколо двох принципових питань. По-перше, передумови соціалістичної революції, а, по-друге,— її характер та рушійні сили. Широку панораму поглядів західних дослідників, зокрема «остфоршерів», на ці питання дав Д. Гейер у статті про Жовтневу революцію, вміщеній у «Порівняльній енциклопедії». При цьому він особливо підкреслював, що «порівняння радянської і некомуністичної інтерпретації показує такі фундаментальні розходження, що ні про яку згоду навіть з окремих питань не може бути й мови»³⁸. У справедливості такої думки неважко переконатись, ознайомившись з книгою К. Функена «Економічні передумови Жовтневої революції. До питання про розвиток капіталізму в Росії», в якій він намагається «спростувати» ленінську оцінку Росії як країни середньокапіталістичного рівня розвитку³⁹, або збірником «Революція і суспільство» (за редакцією Т. Шідера), у якій Д. Гейер обстоює думку про те, що, «якби Росія розірвала з своїм монархо-деспотичним та патріархальним минулим і перетворилася б на буржуазно-капіталістичну державу, у революціонерів не лишилося б ніяких шансів на перемогу»⁴⁰.

Паралельно з намаганням обґрунтувати неспроможну з наукової точки зору тезу про російську «споконвічну відсталість» деякі західнонімецькі «остфоршери» використовували у своїх дослідженнях, присвячених Жовтневій революції, «індустріалістські» та «модернізаторські» підходи, прибічники яких в англійській та американській буржуазній історіографії у 60-ті роки висунули поняття «революція типу країн, що розвиваються». До цього «типу» революцій західні автори відносили Великий Жовтень, заперечуючи його універсальний характер⁴¹. Показово, що навіть обмежене, з постійними застереженнями визнання прибічниками цих поглядів певної закономірності Жовтня (об'єктивним призначенням якого, мовляв, було наздогнати Захід у економічному відношенні) викликає характерну для «остфоршунгу» ФРН негативну реакцію. Г. Зімон, наприклад, застерігаючи своїх колег від спроб мислити «закономірними» категоріями, писав: «Перемога маленького і тому незначного політичного угруповання у жовтні—листопаді 1917 р. є виключно наслідком поразки імперії у війні. Більшовики зобов'язані своїм успіхом виключно хаосу і тим самим — випадковості, що потягла

händer der russischen Parteivermögens 1910—1915.—Frankfurt am Main, 1981.— 688 S.

³⁵ Schaefer A. Lenin 1917: Eine Aufklärung der Machtergreifung durch Lenin-Texte.—Berlin (West), 1980.— S. 7.

³⁶ Schaefer A. Das Dogma — Wegbereiter der Diktatur: Analyse von Stalin — Texte.—Berlin (West), 1984.— 138 S.

³⁷ Див., наприклад: Finger O. Die Oktoberrevolution und die Leninfälschung in der BRD // Zeitschrift für Philosophie.— 1977.— № 10.— S. 1229—1244; Фойгт Г. Октябрьская революция в освещении историографии ФРГ // Ист. СССР.— 1979.— № 1.— С. 229—236; Канищева Н. И. Современная западногерманская буржуазная историография о предпосылках Октябрьской революции // Там же.— 1983.— № 4.— С. 160—175.

³⁸ Geyer D. Oktoberrevolution // Sowjetsystem...— Bd. IV.— Sp. 917—958.

³⁹ Funken K. Die ökonomischen Voraussetzungen der Oktoberrevolution: Zur Entwicklung des Kapitalismus in Russland.—Frankfurt am Main, 1976.— 372 S.

⁴⁰ Revolution und Gesellschaft: Theorie und Praxis der Systemveränderung.—Freiburg, 1973.— S. 121—122.

⁴¹ Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии.— М., 1977.— С. 328—340; Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций.— М., 1983.— С. 153—232.

за собою інші події, а ніяк не залізним законам історії»⁴². Цю концепцію, спрямовану на перекручення ролі ленінської партії як авангарду революційного пролетаріату Росії, активно підтримують «остфоршери» консервативного напрямку на зразок Г. фон Рауха і Б. Майснера, які додають до неї ще й «заколотницькі» мотиви, повторюючи тим самим меншовицькі вигадки про більшовиків як жменьку законспірованих змовників⁴³.

Неспроможність цих одіозних міфів про ленінську партію, яка протягом багатьох років наполегливо працювала в масах, була по суті єдиною в країні партією з чіткою програмою врятування Росії від загрожуючої національної катастрофи, вже фактично визнана деякими провідними «радянологами» США і Англії. У 60—70-х роках у цих країнах з'явилися праці про участь у Жовтневій революції різних прошарків населення та роботу більшовиків серед них. І хоча ніщо не говорить про симпатії їх авторів до більшовиків (як і раніше, спотворюються, зокрема, джерела та характер діяльності більшовицької партії)⁴⁴, вплив подібних досліджень на західнонімецьке «жовтневознавство» дуже обмежений. Це зумовлюється самою природою «остфоршунгу», на який великою мірою вплинули наслідки «тоталітарних» оцінок Жовтневої революції і всього історичного шляху КПРС. І хоча в 60—70-х роках «остфоршери» активно критикували теорію «тоталітаризму», від якої, за влучним висловом Х. Кайзера, «евристична користь» була «значно меншою, ніж її пропагандистський ефект»^{45–50}, незаперечним є той факт, що в історико-політичних дискусіях «радянологів» буржуазні автори з ФРН найчастіше виступають з правих, «тоталітарних» позицій.

Якщо, скажімо, на думку П. Лудца, такі позиції «особливо плідні» для оцінки подій 30—40-х років⁵¹, то патріарх сучасного «остфоршунгу» Б. Майснер переконаний, що немає підстав відмовлятися від «тоталітарної» теорії при оцінках сучасного етапу розвитку СРСР та керівної ролі КПРС⁵².

Більш гнучкий підхід обстоює А. фон Борке. З одного боку, вона визнає, що поняття «тоталітаризм» не може бути «універсальним ключем до пояснення всього життя у Радянському Союзі».

З іншого боку, за її твердженням, саме це поняття нібито відкрило «істотні перспективи» для вивчення СРСР на Заході. «Тоталітарне походження радянського режиму, який набув своєї дійсної форми у сталінізмі», на її думку, «пояснює» і сучасні особливості політичного життя нашої країни⁵³.

Саме поняття «тоталітаризм» та невіддільне від нього поняття «диктатура» є ключовими у концепціях «остфоршерів», що стосуються подій, пов'язаних з приходом більшовиків до влади у жовтні 1917 р. та з наступним розвитком Радянської держави, особливо з побудовою в ній основ соціалізму. В 60—70-х роках чимало буржуазних політологів виступало проти прямолінійного отождолення політичних систем фашистських держав і Радянського Союзу (саме воно, покладене в основу «тоталітарної» теорії у 20—30-х роках, стало панівним у західній «ра-

⁴² Simon G. Zeitgeschichtliche Phänomene, die es gar nicht gibt.— S. 4.

⁴³ Rauch G. von. Zarenreich und Sowjetstaat im Spiegel der Geschichte.— Göttingen; Frankfurt am Main; Zürich, 1980.— S. 158; Meissner B. Das Verhältnis von Partei und Staat im Sowjetsystem.— Opladen, 1982.— S. 18.

⁴⁴ Романовский Н. В. Критика фальсификаций роли ленинской партии в трех революциях.— М., 1979.— С. 237—239.

^{45–50} Kaiser H. Vom Totalitarismus — zum Mobilisierung — Modell // Neue Politische Literatur.— 1973.— № 2.— S. 141, 143.

⁵¹ Ludz P. Chr. Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft // Wege der Totalitarismus — Forschung.— Darmstadt, 1968.— S. 532, 540.

⁵² Meissner B. Das Verhältnis von Partei und Staat im Sowjetsystem.— S. 57—58, 55.

⁵³ Boreke A. von. Die Sowjetunion in der Weltpolitik...— S. 130.

дянології» в повоєнні часи)⁵⁴. Однак, не рахуючись з логікою та історичною правдою, «остфоршунг» і нині не залишає спроб ототожнювати соціалістичний лад з авторитарними режимами⁵⁵, а складні процеси перехідного періоду зображає під кутом зору трансформації революційних завоювань у «диктатуру партії» та «тоталітаризм». З таких позицій тлумачаться події початку 1918 р., пов'язані з розпуском Установчих зборів і «забороною», за висловом професора університету у Франкфурті-на-Майні І. Фечера, «конкуруючих соціалістичних партій» влітку того ж року⁵⁶, а також рішення X з'їзду партії (березень 1921 р.) з питань єдності партії і анулювання фракцій.

Застосування «диктаторської» схеми дає змогу західнонімецьким авторам «пояснювати» (точніше — перекручувати) проблеми боротьби проти антипартійних угруповань та ухилів, які підривали монолітність партії. Спекуляція на деяких помилках і перегибах, що мали місце у ході цієї боротьби, відверта симпатія до опозиціонерів, які зображаються в основному як «жертви», використання лише «зручних» фактів — все це є характерною рисою праць «остфоршерів».

І хоча сьогодні, в умовах перебудови і гласності, нового осмислення свого історичного шляху, КПРС не схильна ідеалізувати події 20—30-х років, було б неправильно замовчувати той факт, що, скажімо, дрібнобуржуазні партії зійшли з політичної арени не «з волі» більшовиків, а насамперед тому, що дискредитували себе, опинилися в стані відвертих ворогів Радянської влади. Антиісторично було б також ставити під сумнів правильність партійної лінії щодо опозиційних угруповань та їх лідерів. Прагнення повернути історії імена чесних людей, зокрема тих, хто входив до числа опозиціонерів і був необгрунтовано звинувачений в умовах порушень соціалістичної законності, не слід розуміти як відмову від класових оцінок цих опозиційних угруповань або розцінювати необгрунтовані звинувачення як обов'язковий наслідок ідейного розгрому того чи іншого ухилу⁵⁷.

До подій перехідного періоду «остфоршунг» виявляв у минулі роки неабияку увагу: було підготовлено дослідження з проблем індустріалізації, колективізації, зміцнення обороноздатності, розвитку масової освіти та соціальних відносин тощо. Майже в усіх цих працях знайшла відображення версія про якусь вигадану «глибоку функціональну і структурну зміну»⁵⁸ в партії внаслідок формування того, що буржуазна історіографія та пропаганда називає «сталінізмом» (В. Леонхард у відповідній статті «Лексикона соціалізму» пояснює, що це поняття узагальнює «вирішальні ознаки панування Сталіна»⁵⁹). П. Шульце, М. Райман, В. Зюс та інші присвятили певним аспектам «сталінізму» ґрунтовні праці⁶⁰, рецензент однієї з яких зазначає, що на запитання про природу та причини виникнення цього «панування» сьогодні дається «інша відповідь, ніж у п'ятдесяті та шістдесяті роки. Різноманітні тлумачення висувають сьогодні на перший план меншою мірою ідеологічні та особисті елементи, навпаки, вони все більш розглядають

⁵⁴ Развитой социализм и кризис «советологии». — М., 1982. — С. 85—97.

⁵⁵ Fetscher I. Totalitarismus (theorien) // Lexikon des Sozialismus. — S. 679—680.

⁵⁶ Fetscher I. Marxistische Porträts. — Stuttgart, 1975. — Bd. I. — S. 161.

⁵⁷ Титов А. Г. О методах и средствах борьбы КПСС с оппортунизмом в переходный период от капитализма к социализму // Вопр. ист. КПСС. — 1979. — № 8. — С. 25—36; Стронельство социализма в СССР и крах оппортунизма. — М., 1982. — С. 194—216; Исторический опыт укрепления единства КПСС. — М., 1986. — С. 79—125.

⁵⁸ Meissner B. Das Verhältnis von Partei und Staat im Sowjetsystem. — S. 31.

⁵⁹ Leonhard W. Stalinismus // Lexikon des Sozialismus. — S. 663.

⁶⁰ Schulze P. W. Herrschaft und Klassen in der Sowjetgesellschaft: Die historischen Bedingungen des Stalinismus. — Frankfurt am Main; New York, 1977. — 268 S.; Reiman M. Die Geburt des Stalinismus: Die UdSSR am Vorabend der "zweiten Revolution". — Frankfurt am Main, 1979. — 309 S.; Süß W. Die Arbeiterklasse als Maschine: Ein industriesoziologischer Beitrag zur Sozialgeschichte der aufkommenden Stalinismus. — Wiesbaden, 1985. — 283 S.

«сталінізм» у рамках модернізаторсько-теоретичних та індустріально-соціологічних концепцій»⁶¹.

Нарощуючи зусилля в справі дослідження «сталінізму», західнонімецькі автори одночасно неодноразово дорікали, що в радянському суспільстві ці сюжети «замовчуються»⁶². Нині, після публікації романів О. Бека «Нове призначення» та А. Рібакова «Діти Арбату», численних виступів істориків, соціологів, філософів, літературознавців, навряд чи вони повторюватимуть цю тезу. Історична правда полягає в тому, що тридцять років тому на своєму ХХ з'їзді партія гостро засудила культ особи Й. В. Сталіна як явище, чуже марксистсько-ленінському вченню і соціалістичним ідеалам, відновила соціалістичну законність.

Що ж до самого терміну «сталінізм», то він, як підкреслив М. С. Горбачов, являє собою «поняття, вигадане противниками комунізму і широко використовується для того, щоб очорнити Радянський Союз і соціалізм у цілому»⁶³⁻⁶⁶.

Культ особи не змінив і не міг змінити природу соціалістичного ладу, хоча й завдав йому серйозної шкоди. Мета ж «остфоршерів», які пишуть про «сталінізм», полягає в тому, щоб довести протилежне: ніби культ особи і пов'язані з ним негативні явища органічно випливали із самої суті марксизму-ленінізму і соціалізму. За допомогою таких «міркувань» у працях західнонімецьких авторів фактично фальсифікується суть великої будівничої роботи, що її вів у перехідний період під керівництвом партії радянський народ.

Зрозуміло, що такі оцінки зумовлені класовою позицією «остфоршерів». Адже навіть у найтяжчі години трудящі маси продовжували гігантську роботу по зміцненню соціалізму в нашій країні, що дало змогу перемогти у Великій Вітчизняній війні.

Непростими були для партії і держави і десятиріччя після засудження культу особи. Часом вони затьмарювалися волюнтаристськими помилками і застійними явищами. Нині партія і її Центральний Комітет вимагають від людей, обраних на керівні посади, скромності, виховують у комуністів нетерпимість до лестощів, підлабузництва. Велике значення надається охороні і зміцненню соціалістичної законності, суворому контролю за роботою правоохоронних органів. Все це — важливі напрями політичної роботи, що її нині веде КПРС. І вона, ця робота, як і все наше сучасне життя, переконливо засвідчує реалістичне, дійсно ленінське ставлення партії до свого історичного досвіду — і позитивного, і негативного, доводить, що робиться все для примноження здобутків соціалістичного ладу і для вироблення ефективного демократичного механізму, який би виключав можливість повторення помилок минулого.

«Величною є картина досягнутого після Жовтня, за десятиріччя соціалістичного будівництва. Але час кидає нам новий виклик. В умовах, що змінилися, ... наше суспільство знову перевіряється на динамізм, на здатність швидко підніматися по ступенях прогресу»⁶⁷. Сучасний розвиток СРСР також є об'єктом пильної уваги «остфоршунгу». Причому західнонімецькі автори використовують прийом зіставлення подій середини 50-х — початку 60-х років з лінією на демократизацію і гласність, започатковану в квітні 1985 р., ХХ і XXVII партійних з'їздів. Значно посилилась увага «остфоршунгу» до питань партійного будівництва, внутрішнього життя КПРС, самого механізму здійснення її керівної ролі, окремих аспектів політики, функцій партії і партійного

⁶¹ Osteuropa.— 1986.— № 4.— S. 327.

⁶² Simon G. Zeitgeschichtliche Phänomene, die es gar nicht gibt.— S. 6.

⁶³⁻⁶⁶ Рад. Україна.— 1986.— 8 лют.

⁶⁷ До радянського народу: Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

апарату, політичних біографій партійних і державних діячів⁶⁸. З'явився ряд публікацій з питань національної політики партії на певному історичному етапі (особливу активність виявляє Г. Зімон, торкаючись і проблем історії Компартії України⁶⁹).

З огляду на вищесказане необхідно підготувати нові ґрунтовні дослідження з критики буржуазних концепцій історичного досвіду КПРС, особливостей висвітлення історичного шляху ленінської партії в західнонімецькому «остфоршунгу».

⁶⁸ Lewytzkyj B. Das sowjetische bürokratische Herrschaftssystem: Lenkungsmechanismen der KPdSU.— Köln, 1978.— 74 S.; Józsa G. Die Herrschaftsfunktion des Parteiapparates der KPdSU.— Köln, 1978.— 45 S.; Schneider E. Das zentrale politische Führungselite der UdSSR.— Köln, 1982.— Т. 1.— 73 S. u. a.

⁶⁹ Simon G. Die nichtrussischen Völker in Gesellschaft und Innenpolitik der UdSSR.— Köln, 1979.— 49 S.; Derselbe: Russen und nichtrussen in der UdSSR. Zu den Ergebnissen der Volkszählung von 1979.— Köln, 1981.— 52 S.; Derselbe: Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion seit Stalin // Nationalitätenprobleme in der Sowjetunion und Osteuropa.— Köln, 1982.— S. 45—66; Derselbe: Nationalitätenprobleme und die Regierbarkeit der Sowjetunion.— Köln, 1984.— 23 S.

* * *

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ПРАЦІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ (друга половина 20-х — перша половина 30-х років)

С. А. КОКІН (Київ)

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок формуванню у свідомості робітничого класу ряду якісно нових рис, які, природно, позначилися й на його повсякденній поведінці. Важливою складовою частиною цього процесу стало, зокрема, утвердження нового, свідомого ставлення робітників до праці та виробництва, боротьба за соціалістичну дисципліну праці. Підкреслюючи необхідність виховання у робітників почуття господаря виробництва та відповідальності кожного за справу колективу, В. І. Ленін називав трудову дисципліну «стрижнем усього господарського будівництва соціалізму»¹.

Боротьба за соціалістичну дисципліну праці, за свідоме ставлення до своїх обов'язків і виробництва була нерозривно пов'язана з вирішенням робітничим класом історичної ваги завдання, яке полягало в тому, щоб «...переварювати, переучувати, перевиховувати всі елементи старого суспільства, що їх воно залишає йому в спадщину...»². Після революції ще протягом досить тривалого періоду мали місце істотні відмінності у ступені свідомості та організованості різних верств робітничого класу, зумовлені головним чином його соціальною неоднорідністю, складністю професійної та кваліфікаційної структури, а також тим, що специфічно пролетарський склад психології і класова самосвідомість у кожного покоління і верстви робітників формуються нерівномірно.

Вже в перші роки після перемоги Жовтня та під час відбудови народного господарства передові представники робітничого класу показували чудові зразки свідомого ставлення до праці, виробництва і дисципліни. Однак значна частина робітників, насамперед тих, які

¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді професійних спілок 7 квітня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 285.

² Ленін В. І. Про фракцію прихильників одзовізму і богобудівництва // Там же.— Т. 19.— С. 103.

нешодавно прийшли в промисловість або ще не були зв'язані з добре налагодженим машинним виробництвом, не могла за такий короткий строк виробити в себе цих рис. Більшості з них потрібен був певний час для того, щоб достатньою мірою психологічно освоїтися із своїм новим соціальним статусом, становищем провідного класу суспільства і позбутися звички дивитися на міру праці й засоби виробництва з точки зору підневільної людини — «...як би звільнитися від зайвої тяготи», як би «урвати шматок якнайбільший і втекти»³.

Крім того, на психології, настроях, ціннісних орієнтаціях робітників і, як наслідок цього, — на стані трудової дисципліни негативно позначалися серйозні недоліки в організації праці та виробництва, які мали місце в реконструктивний період, особливо на його початку, і були свого роду соціально-психологічним ґрунтом для проявів серед окремих груп робітників недбалого ставлення до своїх обов'язків та для неякісної роботи. Отже, існували серйозні суб'єктивні та об'єктивні труднощі у справі формування у робітничого класу нового ставлення до праці й виробництва, утвердження в його середовищі соціалістичної дисципліни праці. Тому в реконструктивний період, з одного боку, неухильно зростали ряди ентузіастів, ударників праці і передовиків виробництва, які працювали ініціативно, віддавали справі будівництва соціалізму всі сили й енергію, а з другого, — залишалися ще злісні прогульники, ледарі, п'яниці, рвачі, літунні, які відкрито чи приховано, свідомо чи несвідомо заважали будівництву нового суспільства.

В реконструктивний період робітничий клас України складався з двох основних великих груп, або верств — кадрових робітників і робітників, що формувалися. Характеризуючи на початку 1928 р. ці верстви, секретар ЦК КП(б)У О. В. Медведєв відзначав: «Основний кадр робітничого класу — це кадр старих робітників, який брав активну участь у Жовтневій революції, пройшов через усі стадії громадянської війни і, найголовніше, переніс на собі тягар капіталістичної експлуатації і царського режиму. Друга частина робітничого класу... прийшла на виробництво вже в процесі революції, навіть в останні роки. Школи капіталістичної фабрики вона не знає і, природно, не має того революційного досвіду, того революційного гарту, який має старий робітник»⁴.

Величезне значення мало те, що кадрові робітники в надрах капіталістичного ладу виробили в собі елементи організованості, класової солідарності, колективізму, дисципліни. Марксизм, наголошував В. І. Ленін у 1904 р., учить «...розрізнити експлуататорську сторону фабрики (дисципліна, основана на страху голодної смерті) і її організуючу сторону (дисципліна, основана на спільній праці, об'єднаній умовами високорозвинутого технічно виробництва)»⁵.

Для кадрових робітників, які пройшли сувору школу класової боротьби, пережили тяжкі роки розрухи, напружені трудові будні періоду відбудови, порядок і організованість на виробництві були глибокою внутрішньою потребою, усвідомленою необхідністю. Їх відмітною рисою було чітке розуміння свого робітничого обов'язку, почуття особистої відповідальності за виконувану роботу, за рідне підприємство і за долю соціалістичного будівництва в цілому. Партія і уряд високо оцінювали виробничу діяльність старих кадрових робітників. Уже до 1928 р. 149 ветеранів праці і передовиків виробництва були нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора УСРР⁶. Будучи

³ Ленін В. І. Як організувати змагання // Там же.— Т. 35.— С. 193.

⁴ Цит. за: Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.).— Харків, 1971.— С. 16.

⁵ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: (Криза в нашій партії).— Повне збір. творів.— Т. 8.— С. 363.

⁶ Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.).— Х., 1968.— С. 16.

провідною частиною робітничого класу, найважливішою опорою Комуністичної партії й Радянської держави, передові, політично найбільш зрілі кадрові робітники виступали носіями і творцями нової, соціалістичної дисципліни праці.

На початку реконструктивного періоду кадрові робітники переважали у складі робітничого класу УСРР. В 1929 р. тільки робітники з дореволюційним трудовим стажем становили в легкій промисловості республіки 44%, а у важкій — близько 40%, причому в машинобудуванні та металообробній промисловості їх питома вага була ще більшою — 52,5%⁷. Однак у роки першої п'ятирічки у зв'язку з притоком у промисловість, що розвивалася, нових сил питома вага старих кадрових робітників різко зменшувалася, а робітників, що формувалися, — зростала.

Оскільки робітничий клас поповнювався в основному за рахунок молоді, чисельність його представників віком до 23 років зростає з 1930 по 1933 р. більш як удвічі і досягла 586 тис. чол.⁸ На заключному етапі соціалістичної реконструкції спостерігалось вже певне зниження загальної кількості молоді (у великій промисловості на 1 липня 1936 р. — до 381 тис. чол.) та її питомої ваги (приблизно до 26%)⁹ у складі робітничого класу республіки.

Природно, що молоді робітники не знали капіталістичних умов праці, бо проходили виробничу школу вже в умовах соціалістичних підприємств.

Успішніше й швидше робили це молоді потомствені робітники, які успадкували пролетарську психологію і революційний ентузіазм своїх батьків.

XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.), характеризуючи нове поповнення робітничого класу, вказував: «Менша частина цих нових пролетарських кадрів — діти робітників (підлітки і переростки) — здебільшого комсомольці, діти революції...»¹⁰. Вони мали вищий порівняно з іншими робітниками рівень письменності, відзначалися громадською активністю, прагненням продовжувати навчання, підвищувати свою кваліфікацію. Завдяки ідейно-виховній роботі Комуністичної партії вони під безпосереднім впливом кадрових робітників успішно засвоювали революційні, бойові і трудові традиції старших поколінь, активно сприймали марксистсько-ленінську ідеологію. В результаті класова самосвідомість у молодих потомствених робітників формувалася досить швидко, в кадрових вони виростили за якихось 3—4 роки й активно включались у соціалістичне будівництво.

Однак поряд з кадровим і потомственим ядром міських промислових робітників на заводах і фабриках, шахтах і рудниках працювали й учорашні селяни, кустарі, ремісники та представники інших верств населення. Вони протягом певного часу ще залишалися в полоні уявлень і традицій свого колишнього соціального середовища. В реконструктивний період особливо різко зріс серед робітників процент вихідців із селян: в роки першої п'ятирічки в цілому по країні їх частка в поповненні робітничого класу становила 69,2%¹¹, а другої — понад 50%¹². Велика кількість таких «позаробітничих» поповнень призводила до того, що робітничі маси на деякий час ставали, за словами В. І. Леніна, «...значно менш пролетарськими за складом, ніж рані-

⁷ Довгопол В. М. Назв. праця. — С. 46.

⁸ УСРР в цифрах: Стат. довідник. — К., 1936. — С. 406.

⁹ Праця в УСРР: Стат. довідник. — К., 1937. — С. 51, 85.

¹⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 3. — С. 253 (Далі — КПРС в резолюціях...).

¹¹ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. — М., 1934. — С. 174.

¹² Сонин М. Я. Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда. — М., 1959. — С. 143.

ше...»¹³. Так, наприкінці 20-х років 51% робітників важкої промисловості України становили вихідці із села. В кам'яновугільній і залізрудній галузях їх частка становила відповідно 63,3 і 62,7%¹⁴. Іншим був стан справ у машинобудівній, металообробній, а також у більшості галузей легкої промисловості, де селянство та напівпролетарські верстви відігравали набагато менш значну роль у формуванні кадрів робітників.

Там, де питома вага поповнення, яке не пройшло фабрично-заводської школи трудового виховання, була особливо великою, створювався своєрідний соціально-психологічний мікроклімат, в якому найбільш повно проявлялися соціально чужі дрібнобуржуазні погляди і звички в робітничому середовищі. Характеризуючи соціальне обличчя і настрої цієї, більшої частини нових поповнень робітників, XIV з'їзд ВКП(б) відзначав, що до неї входять молоді селяни прямо із села, зовсім не обізнані з фабрикою, боротьбою робітничого класу, його завданнями та організацією. «Ця частина нових робітників,— говорилося в документах з'їзду,— ще більше зв'язана з землею, ніж з фабрикою, цілком пройнята селянськими інтересами, напівписьменна або зовсім неписьменна, в більшості своїй схильна триматися осторонь від основної пролетарської маси, її інтересів та громадськості і вважати себе випадковими, тимчасовими гостями фабрики, заводу, міста»¹⁵.

Робітники-новачки, які виростили за межами індустріального та міського оточення, психологічно були неготові і непристосовані до промислової праці. У них або не було зовсім навичок поводження з механізмами і машинною технікою, або ж вони були недостатніми. Ці люди ще не навчилися свідомо коритися доцільній організації праці й дисципліні. Рівень їх письменності був, як правило, невисоким, внаслідок чого вони в перші роки перебування на виробництві почували себе невпевнено. За своїм культурним рівнем, класовим розвитком і організованістю новачки стояли значно нижче основних старих кадрів робітничого класу, пережитки минулого в їх свідомості були особливо живучі.

В той же час більшість новачків продовжувала залишатися міцно зв'язаною з селом економічними, сімейно-побутовими та іншими зв'язками. Природно, що в таких умовах на трудову дисципліну значний тиск чинили патріархально-селянські традиції. Підставу для такого висновку дає той факт, що радикальна перебудова сільського господарства тоді ще тільки розгорнулася. Отже, потрібний був час для докорінних змін у свідомості селян, для утвердження соціалістичної ідеології і колективістської психології, рішучого подолання того світогляду, який вироблявся віками, з покоління в покоління.

Новачкам — учорашнім одноосібникам — були ще притаманні всі ті риси, що характеризують селянина як дрібного власника — індивідуалізм, анархізм тощо. Не усвідомлюючи спільності інтересів трудящих і соціалістичної держави, вони привносили в робітниче середовище споживацькі тенденції, не виявляли заінтересованості в підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості й поліпшенні якості продукції, виявляли неорганізованість, несвідоме ставлення до праці та виробництва. На перший план вихідці з непролетарських верств ставили свої особисті інтереси, намагалися знайти найвигідніші умови праці, що вело до порушень трудової дисципліни, великої плинності кадрів. На Єнакіївському металургійному заводі, наприклад, у першому кварталі 1928/29 р. 67% порушень трудової дисципліни припадало на робітників, трудовий стаж яких не перевищував двох років. На

¹³ Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію: Листи В. М. Молотову // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 18.

¹⁴ Довгопол В. М. Назв. праця.— С. 41.

¹⁵ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— С. 254.

шахтах Щербинівського рудоуправління 85% усіх порушень допустили робітники із стажем роботи до трьох років¹⁶. Виступаючи на II Всеукраїнській конференції КП(б)У (квітень 1929 р.), С. В. Косіор відзначав: «Новий робітник, що прийшов до нас із села, частково із заможних груп, частково завербований з дрібнобуржуазних верств, колишніх кустарів та інших, в деяких випадках настільки захопив вплив на підприємствах, що іноді задає вже тон на заводі і фабриці»¹⁷.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми є аналіз впливу на психологію і ціннісні орієнтації робітників ступеня їх економічного зв'язку з сільським господарством. У реконструктивний період у промисловості республіки переважав тип робітників, який цілком порвав зв'язок з сільським господарством і єдиним джерелом існування якого був заробіток на промисловому підприємстві. Для таких робітників характерними були більш висока свідомість, прагнення до організованості, порядку й дисципліни на виробництві, глибока особиста заінтересованість в успішному його розвитку, почуття відповідальності за доручену справу, свідоме ставлення до праці. Відзначені особливості свідомості — психології та ціннісних орієнтацій — даної групи робітників найяскравіше виявилися в їх самовідданій боротьбі за виконання державних планів, активній участі в роботі виробничих нарад, соціалістичному змаганні, русі раціоналізаторів і винахідників тощо.

Водночас певний прошарок робітничого класу України становили особи, органічно зв'язані з сільським господарством. Частина робітників мала у своїй власності в селі земельні наділи, худобу, будинки, а куркулі, що прикривалися званням пролетаря, — навіть найману робочу силу. Такі робітники часто розглядали заробіток на виробництві лише як одно з джерел зміцнення свого селянського господарства, не жили інтересами виробництва і нерідко в період сільськогосподарських робіт залишали фабрики й заводи, порушуючи цим нормальну роботу підприємств.

Наприкінці 20-х років частка «робітників з наділом» у важкій промисловості республіки становила 20,5%, у легкій — 11,1%. Особливо виділялися в цьому відношенні залізорудна і кам'яновугільна галузі, де відповідно 41% і 26,9% робітників зберігали зв'язки з селом. В металургії в середньому 22,1% робітників мали землю, причому на галузевих підприємствах Дніпропетровщини їх було значно більше: на заводі ім. В. І. Леніна — 54,3%, ім. К. Лібкнехта — 40%, ім. Ф. Е. Дзержинського — 46,7%¹⁸. Найактивнішими носіями приватновласницької психології та дрібнобуржуазних поглядів, крайнього індивідуалізму були куркулі. Прихід їх на виробництво супроводжувався активізацією антисоціалістичних елементів — непманів, колишніх білогвардійців, церковників, що зняли ряску, та ін. Виступаючи на XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.), С. В. Косіор констатував: «Тепер у робітничому класі найрізноманітніші елементи, іноді зовсім ворожі робітничому класу, елементи, які вносять у його середовище чужий вплив, дезорганізацію, що часом зриває виробництво»¹⁹.

Таким чином, існував прямий зв'язок між погіршенням якісного складу робітничого класу республіки та ослабленням трудової і виробничої дисципліни. Цей зв'язок простежувався в самому характері та основних видах порушень трудової дисципліни. Найтипівішими з них були прогули, відмова виконувати розпорядження адміністрації, спізнання на роботу та завчасне залишення її, пияцтво і сон у робо-

¹⁶ Епштейн А. І. Назв. праця.— С. 67.

¹⁷ Косіор С. В. Вибр. статті і промови.— К., 1968.— С. 217.

¹⁸ Довгопол В. М. Назв. праця.— С. 41—42; Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 295, арк. 21 (далі — ЦДАЖР СРСР).

¹⁹ Косіор С. В. Вибр. статті і промови.— С. 378.

чий час, псування устаткування, навмисне зниження продуктивності праці, різні прояви хуліганства.

Більшість перелічених видів порушень могли мати місце лише в умовах недостатньо організованого виробництва. Поряд з цим вони були наслідком негативного відображення в повсякденній свідомості охарактеризованих вище відсталих верств робітничого класу ряду об'єктивних труднощів, що їх переживала в той час наша країна,— житлових, продовольчих, культурно-побутових.

У цих складних умовах Комуністичній партії та передовим, найбільш свідомим кадровим робітникам доводилося докладати величезних зусиль у боротьбі за утвердження соціалістичної дисципліни праці. З початку 1929 р., коли 17 січня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про завдання вугільної промисловості Донбасу», а 21 лютого звернувся до всіх парторганізацій з листом «Про піднесення трудової дисципліни»²⁰, ці зусилля набули особливо широкого й цілеспрямованого характеру. В постанові було, зокрема, звернуто увагу партійних, профспілкових, господарських органів на необхідність докорінного поліпшення організації виробництва, повнішого задоволення матеріальних і культурно-побутових потреб гірників, перевиховання з допомогою старого кадрового складу новоприбулих на виробництво груп робітників. В листі ж Центральний Комітет партії, вказавши на зв'язок між занепадом дисципліни і залученням до виробництва нових верств робітників, поставив вимогу з'єднати в одно ціле турботу про зміцнення трудової дисципліни з боротьбою за розвиток соціалістичних форм праці й рекомендував парторганізаціям звернути особливу увагу на «...створення такої моральної обстановки на підприємстві, при якій прогульники і порушники трудової дисципліни почували б себе морально засудженими й ізольованими в своєму товариському середовищі»²¹. Ще через деякий час, у березні 1929 р., Раднарком СРСР прийняв постанову «Про заходи по зміцненню трудової дисципліни на державних підприємствах»²².

Усі ці документи широко обговорювалися на партійних, комсомольських, профспілкових зборах і відіграли важливу роль у певній переорієнтації свідомості трудящих. Про це свідчить свого роду ретроспективний аналіз громадської думки, який з певними застереженнями можна зробити на основі вивчення сотень листів робітників України у центральні та республіканські органи преси. Так, у лютому—березні 1929 р. «Правда» опублікувала ряд листів донецьких шахтарів, в яких розповідалося про стан трудової дисципліни на шахтах басейну. Обурюючись поведінкою прогульників і «літунів», старі кадрові шахтарі пропонували рішуче очищати робітничі ряди від найбільш злісних дезорганізаторів виробництва²³.

Ці листи свідчили про те, що нові соціальні почуття—господаря соціалістичного виробництва, відповідальності за долю соціалістичного будівництва, радянського патріотизму—дедалі глибше проникали у свідомість робітничого класу.

Передові кадрові робітники, проводячи роботу по вихованню у новачків та тісно зв'язаних із селом робітників свідомого ставлення до праці й виробництва, насамперед виявляли конкретних носіїв розхлябаності і нехлюйства, формували навколо них відповідну громадську думку, створювали обстановку нетерпимості й загального осуду. Порушники дисципліни потрапляли під сильний ідеологічний та соціально-психологічний тиск робітничих колективів.

²⁰ КПРС в резолюціях...— К., 1980.— Т. 4.— С. 150—153; 161—166.

²¹ Там же.— С. 164.

²² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, 1917—1957 гг.: В 4-х т.— М., 1957.— Т. 2.— С. 12—19.

²³ Письмо сорока трех // Правда.— 1929.— 16 февр.

Злісним прогульникам, щодо яких роз'яснювальна робота виявлялася неефективною, оголошувався бойкот, вони позбавлялися путівок у будинки відпочинку, ордерів на товари в робітничих кооперативах, над ними навіть влаштовувалися показові суди. Прізвиська п'яниць, ледарів, прогульників заносилися на «чорні дошки» у заводській пресі, для цієї «категорії» працівників влаштовувалися окремі каси²⁴. Принциповість і безкомпромісність щодо таких людей, використання різноманітних методів для пробудження в них почуття робітничого і громадського обов'язку, врешті-решт, давали бажані результати.

Якщо простежити динаміку такого важливого показника формування у робітників свідомого ставлення до праці, як стан трудової дисципліни, то можна помітити, що тут у 1928/29 р. намітилися певні зрушення. На ряді найбільших заводів України прогули скоротилися вдвоє (Харківські паровозобудівний та електромеханічний), втриє (Дніпропетровський металургійний ім. В. І. Леніна) і навіть у 5 разів (Дніпропетровський металургійний ім. Г. І. Петровського)²⁵. Однак соціально-психологічний перелом у поглядах на працю й соціалістичне виробництво, що почав окреслюватися, належало у відсталих верств робітників ще закріпити. Про це свідчило й нове погіршення трудової дисципліни, що почалося в першому кварталі 1929/30 р.,— зростання кількості прогулів з неповажних причин тощо²⁶. Так, на заводі ім. Г. І. Петровського кількість прогулів у 1929/30 р. зросла майже в 1,5 раза порівняно з попереднім роком²⁷.

Це було пов'язано з рядом причин. По-перше, як і раніше, дуже повільно усувалися серйозні недоліки в організації праці та виробництва. По-друге, на психологію, настрої деяких верств робітників негативний вплив справило загострення в 1929—1930 рр. матеріальних і культурно-побутових труднощів. По-третє, ще далеко недостатньо використовувалися адміністративні та громадські методи впливу на порушників дисципліни. Боротьба за зміцнення дисципліни спочатку набрала характеру хоч і досить широкої, але короткочасної кампанії.

Таке становище викликало серйозну стурбованість партії та уряду, і вони, продовжуючи, з одного боку, активну роботу по вдосконаленню організації виробництва, поліпшенню умов праці й побуту робітників, добивалися, з другого,— максимальної ефективності громадського впливу на порушників дисципліни, постійно закликали партійні, профспілкові, комсомольські організації, кадрових робітників приділяти більше уваги роботі серед новачків з метою їх перевиховання і залучення до лав активних будівників нового суспільства²⁸.

Наприкінці першої та на початку другої п'ятирічки продовжували розширюватися масштаби й діапазон заходів соціально-психологічного впливу на порушників дисципліни. В одному з цехів заводу ім. Ф. Е. Дзержинського (кол. Кам'янське, нині — Дніпродзержинськ) було споруджено спеціальну вітрину-«кладовище», де вивішувалися карикатури на прогульників, симулянтів, п'яниць. Над нею висів напис «Тут покояться раби алкоголю, ліні, прогулів і симуляції». Вітрина викликала значний інтерес і побоювання стати одним з її «експонатів». Крім того, карикатури на порушників вивішувалися на зовнішніх стінах корпусу заводу, на стовпах, біля воріт²⁹. А на заводі ім. Г. І. Петровського активісти пішли ще далі. Вони розповсюджували плакати та карикатури по всьому місту. Фотографії порушників трудової дисципліни демонструвалися на екрані у заводському клубі.

²⁴ Соболев В. Знов про дисципліну праці // Вісник профруху України.— 1929.— № 13.— С. 69.

²⁵ Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т.— К., 1967.— Т. 2.— С. 145.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 248, арк. 7.

²⁷ Там же, оп. 15, спр. 283, арк. 138.

²⁸ Див.: КІРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 450.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 295, арк. 8.

Практикувалося проведення зборів дружин прогульників, надсилання листів їхнім родинам тощо³⁰.

Велике виховне значення мала діяльність виробничо-товариських судів, які розглядали такі порушення трудової і виробничої дисципліни, як прогули, спізнення на роботу, випуск недоброякісної продукції, псування машин і устаткування, невиконання норм виробітку, хуліганство тощо. Наприкінці першої — початку другої п'ятирічок їх діяльність помітно активізувалася. Наприклад, на заводі «Комунар» (Запоріжжя) протягом першого півріччя 1931 р. не було проведено жодного громадського суду над порушниками дисципліни, а в другому півріччі їх відбулося вже 34 (5 загальнозаводських і 29 цехових)³¹. Про склад осіб, які притягалися до відповідальності перед товаришами по роботі, свідчать, зокрема, дані за третій квартал 1933 р. по одинадцяти підприємствах Донецької облпрофради (Єнакіївський і Маріупольський металургійний заводи, Луганський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції та ін.): загалом до виробничо-товариського суду притягалися 647 робітників і службовців, з них осіб, що мали виробничий стаж до 1 року, — 175, від 1 до 5 років — 234, більше 5 років — 238³².

Таким чином, новачки, робітники, що формувалися, становили значну більшість осіб, до яких застосовувалася ця форма виховної роботи. Про її ефективність як засобу соціально-психологічного впливу свідчить те, що робітників, яких би повторно доводилося притягати до товариського суду, було дуже мало³³. Незважаючи на всю свою гостроту, критика свідомими робітниками, передовиками виробництва порушників трудової дисципліни була цілком справедливою. Усвідомлюючи це, колишні прогульники та інші дезорганізатори виробництва змінювали свою поведінку. Наприклад, у серпні 1931 р. на шахті «Юний комунар» (Донбас) відбувся показовий товариський суд над злісним прогульником Шапоренком. Під впливом критики він різко змінився: почав працювати по-ударному, став кращим виробничником, а згодом був обраний головою профкому дільниці³⁴.

Однак громадський осуд та ізоляція несумлінних робітників — представників відсталих верств — не виливалися в постійну конфронтацію всередині робітничого класу. Навпаки, кадрові робітники, ударники та передовики виробництва вважали своїм робітничим та громадським обов'язком всемірно допомогти «новобранцям» робітничого класу якнайшвидше «акліматизуватися» у новій для них індустріальній, міській обстановці, набути необхідних виробничих навичок, забезпечити умови для їх політичного та культурного зростання. У трудових колективах відбувалося інтенсивне спілкування між старими й новими кадрами, в ході якого у свідомості новачків спрацьовували вже окремі моменти соціально-психологічного характеру — симпатизування, наслідування, орієнтація на авторитет тощо.

Показовий щодо цього приклад з О. Г. Стахановим. Прагнучи бути поруч з добросовісними трудівниками чи просто симпатичними йому людьми, він — молодий робітник — поступово здружився з тими, хто по-справжньому вболівав за спільну справу, хто мислив по-державному. Від безпосереднього спілкування з М. Д. Дюкановим, К. Г. Петровим, іншими комуністами і передовими робітниками він прийшов до розуміння їх поглядів, світогляду³⁵.

Важливою формою роботи з новими кадрами робітників було проведення різних виробничих вечорів, бесід, зустрічей, причому не

³⁰ Там же, оп. 15, спр. 283, арк. 145.

³¹ Там же, оп. 16, спр. 302, арк. 19.

³² Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 1841, арк. 7 (далі — ЦДАЖР УРСР).

³³ Там же.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 302, арк. 19—20.

³⁵ Дюнин В., Проскура В. Шагни первым.— М., 1972.— С. 57.

лише в палацах та будинках культури, а й безпосередньо в цехах і робітничих гуртожитках. Вони проходили в дружній невимушеній атмосфері і допомагали новачкам психологічно освоюватися із своїм новим соціальним статусом, усвідомлювати відповідальність, яку вони тепер мали нести нарівні з кадровими робітниками за виробничу діяльність бригади, цеху, підприємства. Як правило, під час таких вечорів виявляли активність навіть ті, хто завжди мовчав на загальних зборах³⁶.

Під впливом багатогранної діяльності партійних і громадських організацій, передових робітників, соціалістичного змагання, що широко розгорнулося в ці роки, новачки, спираючись на свій новий практичний досвід, який вони поступово нагромаджували, дедалі більше починали задумуватися над виробничими справами, формували в собі елементи організованості, дисципліни, відповідального ставлення до праці. Якщо раніше всі їх помисли і почуття були зосереджені на своєму господарстві, на тому, щоб заробити грошей і купити коня, корову, то тепер у свідомість нового робітничого поповнення входили й наповнювалися реальним змістом такі поняття, як «індустріалізація», «п'ятирічка», «робітничий обов'язок».

Щоб закріпити досягнуте на кінець першої п'ятирічки певне соціально-психологічне зрушення у свідомості більшої частини нових поповнень робітничого класу, створити необхідні умови для швидшого перетворення робітників, які формувалися, в кадрові, вживалися й законодавчі заходи. Найрадикальнішим з них була постанова ЦВК і РНК СРСР від 15 листопада 1932 р., згідно з якою в разі хоча б одного дня нез'явлення на роботу без поважних причин працівник мав бути звільненим з позбавленням його продовольчих і промтоварних карток³⁷.

Широка робітнича громадськість республіки схвалила цю постанову. На фабриках і заводах відбулися численні мітинги і збори. Зокрема, на шахтах Донбасу в її обговоренні взяло участь близько 97 тис. чол. Було вирішено звільнення прогульників здійснювати на загальних зборах робітників³⁸. Такий підхід свідчив про те, що орієнтація на організованість, порядок і дисципліну активно ширилася в середовищі робітничого класу, все глибше проникала в його свідомість, перетворюючись у стійку психологічну звичку. У свідомості робітників ці поняття дедалі більше асоціювалися з реальними цінностями, цілком досяжними цілями й ідеалами. Значення цього було надзвичайно велике, оскільки утвердження соціалістичної дисципліни праці відбувалося тим успішніше, чим більша частина учасників виробництва перетворювалася на активних провідників рішень Комуністичної партії і Радянського уряду, а також відповідних правил внутрішнього розпорядку на підприємствах республіки.

В роки другої п'ятирічки цей процес значно прискорився, чому сприяв цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів.

По-перше, було досягнуто певних успіхів у вдосконаленні управління і організації виробництва, поліпшенні умов праці, підвищенні добробуту робітників, а також їх культурно-технічного рівня.

По-друге, відбулося різке зниження питомої ваги нових поповнень при одночасному зростанні кадрового ядра всередині робітничого класу. І хоч село, як і раніше, давало основне поповнення робочої сили, але тепер це було вже колгоспне село, що істотно позначалося на психології і поведінці селян, які йшли працювати у міста. Робітники — вихідці з колгоспів перед своїм приходом на промислові

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 799, арк. 27.

³⁷ Сборник важнейших постановлений по труду.— М., 1938.— С. 33.

³⁸ Пономаренко Г. Я. Во главе трудового подъема: Коммунисты Донбасса — организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки.— Киев, 1971.— С. 33.

підприємства були зв'язані вже не з дрібнотоварним виробництвом, а з колективним соціалістичним господарством. Вони могли зосередити всю свою увагу на промисловому виробництві, віддати йому всі сили й енергію, а не думати про залишені в селі сім'ю, земельний наділ, худобу, про особисту участь у сільськогосподарських роботах, як це мало місце в умовах одноосібного господарства. Тому робітників, які прийшли з колгоспів, було легше виховати в дусі свідомої соціалістичної дисципліни, залучити до активної участі у змаганні та громадських справах.

По-третє, було досягнуто ефективного поєднання громадських і адміністративних засобів впливу на порушників трудової та виробничої дисципліни. Увага партійних і громадських організацій, робітничих колективів до цього питання стала значно стійкішою і пильнішою. Всемірно зміцнювати трудову й виробничу дисципліну їх закликав, зокрема, XVII з'їзд ВКП(б), що відбувся у січні—лютому 1934 р.³⁹

По-четверте, все більшу силу набирало соціалістичне змагання. Так, у ході руху, ініціатором якого виступив М. О. Ізотов, створювалися численні ізотовські школи і гуртки, проводилися зльоти ізотівців, де узагальнювався й передавався відстаючим та молодим робітникам кращий досвід роботи ударників. Була організована така школа і в Горлівці, на шахті № 1 «Кочегарка». Тут 45 молодих робітників — переважно колишніх колгоспників, які до цього не виконували виробничих норм, почали працювати під безпосереднім керівництвом М. О. Ізотова. Через деякий час вони заявили: «Досі ми не мали уявлення про шахту. Тепер ми розуміємо, що необхідно ударно працювати, перевиконувати план, дати країні побільше вугілля»⁴⁰.

Характеризуючи роль і значення соціалістичного змагання в утвердженні нової дисципліни праці, В. В. Куйбишев у доповіді на I Всесоюзному з'їзді ударних бригад відзначав, що з його допомогою «виковуються зовсім інші ставлення робітників до виробництва, до підприємства, до заводу, виконується комуністична дисципліна»⁴¹.

В результаті за дуже короткий строк робітничому класові республіки вдалося добитися істотного зміцнення трудової і виробничої дисципліни. Радикально зменшилася кількість прогулів з неповажних причин — найпоширенішого виду порушення дисципліни. Про це, зокрема, переконливо свідчать дані таблиці.

Зміни в динаміці прогульних днів з неповажних причин у розрахунку на одного робітника на рік у промисловості УСРР *

Галузь	1928 р.	1932 р.	1935 р.
Машинобудування	5,0	5,1	0,7
Чорна металургія	7,1	3,6	0,5
Залізорудна	23,1	8,3	1,7
Кам'яновугільна	26,2	10,6	2,0
Вся промисловість	12,6	6,5	1,1

* Складено за даними: Праця в УСРР: Стат. довідник. — С. 92, 129, 145, 158, 165.

Різно скоротилася плінність робочої сили, в тому числі протягом 1933—1935 рр. удвічі на підприємствах вугільної, залізорудної промисловості та чорної металургії, для яких раніше вона була особливо характерною⁴².

³⁹ Див.: КПРС в резолюціях...— К., 1980.— Т. 5.— С. 145.

⁴⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941: Сб. документов и материалов: В 2-х ч.— Киев, 1977.— Ч. 1.— С. 30.

⁴¹ К у й б ы ш е в В. В. Избр. произв.— М., 1958.— С. 152.

⁴² Сырцова С. М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации.— Киев, 1979.— С. 99.

Зменшилися строки перетворення новачків на кадрових робітників. Для вихідців із селян та непролетарських верств вони почали становити в середньому 5 років. Знайомлячись з життям та побутом, революційними, бойовими й трудовими традиціями робітничого класу, бачачи його стійкість і самовідданість у подоланні труднощів, новачки психологічно переконувалися у величезній соціальній могутності цього класу, його здатності реалізувати на практиці соціалістичні й комуністичні ідеї. Потрапляючи в атмосферу кипучої трудової діяльності виробничих колективів, напруженої боротьби за виконання й перевиконання планових завдань п'ятирічки, новачки поступово усвідомлювали масштаби і розмах соціалістичного будівництва, на власному досвіді відчували результати великих революційних перетворень у країні. Навколишня дійсність, що змінювалася буквально на очах, справляла особливо сильний вплив на формування свідомості вчорашніх селян: у них відбувалися глибокі якісні зміни в психології, вироблялися нові потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, настрої, соціальні почуття, звички. Навчаючись у гуртках лікнепу, на курсах і в школах, беручи участь у різних політичних та культурних заходах, вони долали власну обмеженість, по-новому починали дивитися на світ.

Основоположник всевітньо відомого руху новаторів виробництва О. Г. Стаханов згадував: «Повільно до малописьменних людей приходила громадська свідомість, потреба з'ясувати, для чого ти на білий світ з'явився. Та вже коли ти почав задумуватися над цим, значить дозрів для чогось більшого, ніж досі вважав себе здатним. До мене серйозні думки почали приходити вже після кількох років роботи на шахті. Ну ким я був перший час? Кмітливим сільським хлопцем, старанним працівником... Чого хотілося досягти? Спочатку високого заробітку, потім людської поваги, ще потім — довести, що ти можеш бути корисний шахті, усій нашій робітничій справі»⁴³.

Таким чином, завдання всемірного утвердження соціалістичної дисципліни праці, яке з особливою гостротою постало в роки побудови фундаменту соціалістичної економіки у зв'язку з масовим поповненням лав робітничого класу за рахунок дрібнобуржуазних верств населення, успішно розв'язувалося. Поступово, до кінця другої п'ятирічки воно перейшло в зовсім іншу площину: організувати працю так, щоб досягти максимальної віддачі від кожного робітника згідно з його кваліфікацією і діловими якостями, добиватися на кожному робочому місці найоптимальнішого ритму виробничого процесу. Значно збагатив і розширив колишнє уявлення про дисципліну праці стахановський рух, який передбачав більш творче й відповідальне ставлення робітника до своїх обов'язків. Тому розв'язання питань формування нових рис у свідомості робітничого класу в другій половині 30-х років, по суті, злилося з його загальною боротьбою за піднесення стахановського руху.

Все це дає підставу зробити висновок, що в другій половині 20-х — першій половині 30-х років відбувалося поступове усунення негативних історичних нашарувань у свідомості й поведінці робітничого класу України. Формувалися якісно нові його риси: почуття радянського соціалістичного патріотизму, свідоме ставлення до праці та громадських справ, прагнення до самовираження й самоутвердження в процесі праці. Ентузіазм, відсутність схиляння перед труднощами й суперечностями життя, тверда віра у власні сили й можливості, гостра, безкомпромісна реакція на все, що могло затримати поступальний розвиток країни, ставали характерними рисами свідомості й поведінки робітничого класу. Досягли більш високого ступеня розвитку й значною мірою наповнилися новим, соціалістичним змістом колективізм, інтернаціоналізм і братерська взаємодопомога робітників.

⁴³ Цит. за: Дюнин В., Проскура В. Указ. соч.— С. 17—18.

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ДОНБАСУ І ПРИДНІПРОВ'Я
ЗА ВВЕДЕННЯ РОБІТНИЧОГО КОНТРОЛЮ
(березень — жовтень 1917 р.)

О. В. СЕРДЮК (Ворошиловград)

Наприкінці лютого 1917 р. в Росії перемогла буржуазно-демократична революція. Вирішальне значення в її звершенні мав той факт, що боротьбу робітників і селян проти царизму очолювала озброєна знанням об'єктивних законів розвитку суспільства ленінська партія. Гостра нестача продуктів харчування й предметів першої необхідності, відсутність належної системи в їхньому розподілі, посилення бідувань народних мас в роки першої світової війни — все це сприяло прискореному визріванню революційної кризи в країні.

Тимчасовий уряд, який прийшов до влади після Лютневої революції, не вжив дійових заходів для поліпшення продовольчого становища трудящого населення, проводив внутрішню й зовнішню політику в інтересах пануючих класів — поміщиків і буржуазії. В. І. Ленін, перебуваючи у той час в еміграції, відзначав, що Тимчасовий уряд є урядом війни і голоду, він не дасть і не може дати народові ні миру, ні хліба, ні повної свободи¹. Для полегшення матеріального становища мас вождь революції закликав робітників до встановлення контролю за суспільним виробництвом та розподілом продуктів².

Ряд аспектів проблеми робітничого контролю над розподілом на етапі переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну частково висвітлено у багатьох монографіях, узагальнюючих працях з історії партії та місцевих організацій у досліджуваній період³. Однак вивчення цієї теми ще далеко не вичерпане. Недостатньо висвітлені організаційна та масово-політична робота партії більшовиків по розгортанню боротьби робітничого класу за контроль над розподілом, форми і методи діяльності революційно-демократичних організацій, які йшли за більшовиками, по ослабленню продовольчої кризи. Потребує дальшої розробки питання про вплив ленінських ідей на розвиток революційної активності робітників у сфері контролю за розподілом. Автор даної публікації намагається шляхом залучення нових документів зробити свій внесок у дослідження проблеми робітничого контролю над розподілом.

Війна й викликана нею розруха народного господарства надто негативно відбилися на постачанні робітничого населення продовольством. На початку 1917 р. у Донбасі та Придніпров'ї у зв'язку з цим склалася критична ситуація. Катеринославський уповноважений з питань продовольства на нараді при губернській земській управі 9 січня змушений був заявити, що він «не в змозі, починаючи вже з лютого, забезпечити заводи й рудники хлібом»⁴. Ця заява не суперечить іншим

¹ Див.: Ленін В. І. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 2.

² Ленін В. І. Листи з далека // Там же.— С. 32.

³ Гончаренко Н. Г. Октябрь в Донбассе.— Луганск, 1961.— 272 с.; Борщевский В. Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции.— Днепропетровск, 1962.— Ч. 1.— 240 с.; Ч. 2.— 172 с.; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році: Період двовладдя.— К., 1966.— 218 с.; Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень — грудень 1917 р.).— К., 1971.— 145 с.; Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917 — січень 1918 рр.).— К., 1975.— 239 с.; Очерки истории Донецкой областной партийной организации.— Донецк, 1978.— 502 с.; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.— Киев, 1979.— 470 с.; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1979.— 614 с.; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях.— Киев, 1986.— 525 с.

⁴ Держ. арх. Ворошиловград. області, ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 153.

документальним джерелам, які відображають наростання продовольчої кризи у даному регіоні напередодні Лютневої революції*. В лютому 1917 р. підприємства гірничої та металургійної промисловості Катеринославщини одержали менше половини продовольства щодо урізаної норми воєнного часу: пшеничного борошна — 62%, житнього — 43%, пшениці — 11%, гречаної крупи — 19%, перлової крупи — 48%, олії — 32%, цукру — 71%, ячменю — 31%, вівса — 7%⁵.

Після Лютневої революції буржуазний Тимчасовий уряд ще більше урізав продовольчі норми, які нерідко зовсім не виконувалися, й робітниче населення змушене було ледве жити. У березні 1917 р. більшість рудників і заводів ряду промислових районів регіону не одержали борошна, крупи, риби, цукру, сала, олії, картоплі та інших продуктів харчування. На нараді представників Рад і фабзавкомів з директорами металургійних заводів Півдня Росії, що проходила 11—12 квітня 1917 р. у Катеринославі, відмічалось, що у деяких місцях «зовсім немає хліба, замість нього якийсь сурогат, робітники хворіють»⁶. Тільки у травні 1917 р. постачання робітників та їхніх сімей продуктами харчування дещо поліпшилося.

Про середній рівень постачання продуктами харчування гірничозаводського населення Донецького басейну за період з 1 грудня 1916 р. по 1 жовтня 1917 р. свідчать дані табл.

Таблиця*

Найменування продукту	Норма споживання на місяць	Затребувано продовольства (вагонів)	Одержано продовольства (вагонів)	% виконання вимоги
Борошно	1 ^{1/2} фунта на робітника, 3/4 фунта на члена сім'ї	11 554,25	7415	64,17%
Олія**	1/8 фунта на 1 чол.	489	245	50%
Крупа і пшоно	1/6 фунта на 1 чол.	489,3	227	46,6%
Цукор	2 фунта на 1 чол.	316	330,75	104,6%
Фураж***		3190	1681	52,7%

* Складено за: ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 146, арк. 2—4; спр. 181, арк. 10; Горнозаводское дело. — 1917. — № 28/29. — С. 16094; Известия Совета рабочих и солдатских депутатов, Макеевского горного района. — 1917. — 26 апр.

** Дані про постачання борошном та олією гірничозаводських підприємств усього Донбасу.

*** Дані про постачання крупою, пшоном, цукром та фуражем — Катеринославської губернії.

Слід відзначити, що протягом усього досліджуваного періоду порушувалися не лише норми доставки продуктів харчування гірничозаводському населенню, як це видно з таблиці, а й строки. Доставлялися вони «надто нерівномірно, без належних запасів на місцях». Особливо незадовільним було постачання м'ясом і салом. Крім того, в магазинах гірничозаводських підприємств постійно не вистачало жирів. Продовольчим комітетам рідко вдавалося закупити картоплю. У своїх звітах вони відзначали, що таке становище наближало робітниче населення «до голоду, який часто і відчувався підприємствами», негативно позначалося на продуктивності праці⁷. Ці факти спростовують наклепницькі

* У березні 1917 р. гірничозаводське населення Катеринославської губернії становило більш як 1 млн. чол. Його постачанням з квітня 1917 р. займалося Бюро гірничозаводських продовольчих комітетів при Катеринославському губернському продовольчому комітеті, а потім Головний гірничозаводський продовольчий комітет. Постачанням продовольства для робітників східної частини Донбасу займався Гірничозаводське продовольче бюро Облaсті Війська Донського (Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 146, арк. 1, 2; спр. 158, арк. 64 зв., 72 зв., 73 (далі — ЦДІА УРСР)).

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 181, арк. 2.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 154, арк. 43 зв.

⁷ Там же, спр. 146, арк. 1—5.

звинувачення буржуазної історіографії про те, що методи робітничого контролю за виробництвом і розподілом у 1917 р., які практикувалися під впливом більшовиків, були причиною занепаду продуктивності праці⁸.

Таким чином, гірничозаводське населення з 1 грудня 1916 р. по 1 жовтня 1917 р. одержало за урізаними нормами воєнного часу приблизно половину таких продуктів харчування, як борошно, олія, крупа, пшоно і майже не одержало м'яса, сала, картоплі. Це неминуче призводило до фізичного й морального виснаження робітників.

Повна бездіяльність Тимчасового уряду і його місцевих органів у сфері нормування розподілу в умовах гострої нестачі продовольства та інших товарів першої необхідності не могла не викликати масової революційної творчості робітничого класу, широких мас найбіднішого населення, створених ними демократичних організацій. «Боротьбу з катастрофою,— писав В. І. Ленін,— повели самочинні демократичні організації, всякого роду комітети постачання, продовольчі комітети, наради по паливу і інше і до того подібне»⁹.

Важливу роль у боротьбі з наростаючою продовольчою кризою в країні відіграли Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів як органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства, а також інші масові пролетарські організації — фабрично-заводські комітети і професійні спілки. В. І. Ленін висловив тверду впевненість у тому, що організовані в Ради робітники, солдати та селяни «... краще, ніж чиновники, краще, ніж поліцаї, справляться з *практичними* важкими питаннями про посилення виробництва хліба, про кращий розподіл його, про краще забезпечення солдатів...»¹⁰.

Більшовицькі організації України з самого початку після Лютневої революції приділяли увагу посиленню ролі Рад у справі контролю над розподілом. 5 березня 1917 р. конференція Катеринославської організації РСДРП(б) за участю представників більшовицьких організацій Донбасу рекомендувала Радам робітничих депутатів проводити «конфіскацію всіх запасів продуктів та організацію розподілу їх громадськими комітетами»¹¹.

Під впливом більшовиків і тиском революційно настроєних мас Ради з перших днів своєї діяльності почали займатися з'ясуванням наявності у торговців предметів першої необхідності. Створені при Радах продовольчі комітети розшукували приховані спекулянтами товари на місцевих ринках. У ряді місць Ради почали практикувати проведення реквізиції. Виконавчий комітет Голубівського рудника у квітні 1917 р. взяв під свій контроль розподіл м'яса на руднику, поклав на місцевих торговців відповідальність за якість товарів, вжив заходи щодо постачання робітників і службовців рудника одягом та взуттям¹². У тому ж місяці Костянтинівська Рада встановила тверді ціни на товари на ринку та в кооперації¹³.

Продовольча комісія Дружківської Ради, як видно з її звіту від 28 березня 1917 р., реквізувала у приватному магазині 36 пудів цукру та шкур¹⁴. Згодом вона пішла на компроміс у продовольчому питанні з місцевими буржуазними органами влади. За рішеннями Дружківської Ради від 19 травня 1917 р. її продовольча комісія об'єдналася з такою

⁸ Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии.— М., 1977.— С. 243—245.

⁹ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 173.

¹⁰ Ленін В. І. Листи про тактику // Там же.— Т. 31.— С. 138.

¹¹ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— С. 7.

¹² Держ. арх. Ворошиловград. області, ф. 19, оп. 1, спр. 52, арк. 14.

¹³ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 3.

¹⁴ Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-2620, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

ж комісією громадського комітету, в результаті чого був створений об'єднаний продовольчий комітет. Він встановив максимальний процент прибутку на товари, запропонував торговцям подавати щодня відомості про наявність товарів, піклувався про придбання взуття та мануфактури¹⁵. Через засилля угодівців Дружківська Рада не вживала справді революційних заходів до подолання продовольчої товарної кризи. Аналогічно діяли й інші Ради, в яких переважали представники дрібно-буржуазних партій меншовиків, есерів тощо.

По-справжньому революційний характер боротьба за робітничий контроль над розподілом дістала з величезною агітаційно-пропагандистською та організаторською діяльністю партії більшовиків у масах, засвоєнням ними ленінських ідей.

Велику політико-виховну роботу проводила газета «Правда» — орган ЦК РСДРП(б). У 1917 р. на її сторінках було надруковано більш як 180 статей і виступів В. І. Леніна. В багатьох з них розглядалися завдання партії про запровадження робітничого контролю над розподілом. 5 березня 1917 р. газета опублікувала Маніфест Бюро ЦК РСДРП від 27 лютого 1917 р. «До всіх громадян Росії», в якому перед робітниками та селянами ставилися конкретні завдання боротьби за конфіскацію продовольчих запасів у багатіїв, припинення імперіалістичної війни тощо. Володимир Ілліч дав високу оцінку Маніфесту ЦК і охарактеризував викладену в ньому тактику як дійсно революційну¹⁶.

Значну роль у посиленні організаторської та політичної роботи в масах, пропаганді завдань партії у сфері регулювання розподілу на революційних засадах відіграли місцеві більшовицькі газети. Вони закликали трудящих згуртуватися навколо партії для боротьби проти буржуазії, викривали опортуністичну тактику меншовиків та есерів, які вважали соціалізм справою далекого майбутнього й всіляко гальмували революційну активність мас, намагалися не допустити дальшого поглиблення й розширення революційного процесу.

10 березня в органі Харківського комітету РСДРП газеті «Пролетарий» було вміщено Маніфест Бюро ЦК РСДРП від 27 лютого 1917 р. 5 квітня газета передрукувала з «Правды» резолюцію Центрального комітету більшовицької партії від 22 березня 1917 р., яка рекомендувала Радам «взяти на себе ряд функцій державно-економічного характеру, викликаних повною дезорганізацією господарського життя та необхідністю вжити найрішучіших заходів для забезпечення голодуючого населення й розореного війною населення». Резолюція відбивала вплив ідей ленінських «Листів з далека», які привезла до Петрограда О. М. Коллонтай і 19 березня передала до редакції «Правды»¹⁷. Газета постійно зверталася до робітників і селян, переконувала їх у необхідності відібрати запаси хліба у багатіїв.

З номера в номер розкривала причини продовольчої кризи газета катеринославських більшовиків «Звезда». На її сторінках висвітлювалося тяжке становище робітників і селян, що було наслідком війни, яка велась Тимчасовим урядом при пособництві меншовиків та есерів в інтересах поміщиків і капіталістів.

«Через війну все людство стало біднішим,— писала газета.— У всього людства стало менше хліба, одягу, взуття, стало менше всіх предметів, необхідних для існування людини...»¹⁸.

Особливо велике значення для розгортання революційної активності трудящих мас у сфері робітничого контролю за розподілом мали історичні тези В. І. Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції», написані ним після повернення 3 квітня 1917 р. у Росію з емі-

¹⁵ Там же, арк. 59.

¹⁶ Ленін В. І. Про завдання РСДРП в російській революції // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 72.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 484.

¹⁸ Звезда (Екатеринослав).— 1917.— 29 апр.

градії. В цьому видатному документі, що увійшов в історію як «Квітневі тези», питання контролю над розподілом пов'язувалися з антивоєнними завданнями і перспективою боротьби партії більшовиків за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Виходячи з об'єктивного врахування співвідношення класових сил у країні, що склалося після Лютневої революції, Володимир Ілліч вказував на можливість мирного переходу влади до Рад¹⁹. Квітневі тези були покладені в основу рішень УП (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), яка націлила більшовицькі організації на систематичну роботу по зростанню класової свідомості робітників, закликала їх розвивати революційну активність, «... всебічно розвивати, організувати і посилювати самочинні дії, спрямовані... до проведення заходів економічного характеру — контроль над виробництвом і розподілом і т. п.»²⁰.

Більшовицькі організації пропагували Квітневі тези через свою періодичну пресу. 13 квітня вони були передруковані на першій сторінці харківського «Пролетарія», 29 квітня — в катеринославській «Звезде». Завдяки пресі широкі маси робітників і селян ознайомилися з рішеннями Квітневої конференції. Комітети РСДРП(б) організували обговорення Квітневих тез і рішень конференції в партійних організаціях і робітничих колективах.

Велику роль у мобілізації широких мас трудящих на революційне втручання у сферу розподільних відносин відіграли й інші праці вождя революції, що систематично вміщувалися в місцевій більшовицькій пресі. Так, у березні—жовтні 1917 р. в газеті «Пролетарій» було надруковано 16, «Звезде» — 7, «Донецком пролетарии» (Луганськ) — 2 ленінські праці з питань обґрунтування необхідності робітничого контролю над розподілом, визначення завдань, які стояли перед трудящими у боротьбі з голодом²¹. Особливо велику цінність мали такі ленінські праці, як «Про двовладдя», «Класове співробітництво з капіталом чи класова боротьба проти капіталу?», «Загрожує розруха», «Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою», «Знищення капіталістів з народу», «Уроки революції», «Лист до товаришів» та інші, опубліковані у місцевій пресі. В них В. І. Ленін закликав робітників і найбідніших селян вести боротьбу за перехід влади до Рад, які представляли величезну більшість народу, створити на цій основі справжній революційний уряд, здатний обмежити прибутки буржуазії, повести боротьбу з розрухою та голодом революційними методами.

Для забезпечення дійового контролю над розподілом вождь революції наполягав, щоб представники масових пролетарських організацій мали не менше трьох чвертей усіх голосів в органах контролю, добилися права доступу до комерційної і торговельної таємниці приватновласницьких підприємств²². Поряд з цим Володимир Ілліч викрив пособництво імперіалістичній буржуазії з боку есеро-меншовицьких лідерів, що посідали міністерські посади, їхню політику так званого «державного» контролю, покликаною стримувати активність мас в економічній сфері, зокрема не допустити встановлення робітничого контролю над розподілом продуктів. «Ви хочете,— писав він,— організації постачання, громадяни Пешехонові і Скобелеви, постачання селянам продуктів, війську хліба та м'яса, промисловості сировини і т. д.? Ви хочете контролю за виробництвом, частково навіть організації його? Ви

¹⁹ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 110—114.

²⁰ Ленін В. І. Резолюція про ставлення до Тимчасового уряду: Съом (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р. // Там же.— С. 391.

²¹ Підраховано за: Видання творів В. І. Леніна на Україні, 1894—1970: Бібліограф. покажчик.— Харків, 1971.— С. 41—49.

²² Ленін В. І. Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 190—192.

не зможете дати цього без революційного ентузіазму пролетарських і напівпролетарських мас, народжуваного лише революційними заходами проти привілеїв і прибутків капіталу. Без цього обіцяний вами контроль лишиться мертвим, чиновницько-капіталістичним напівзаходом»²³.

З кожним днем масово-політична робота більшовиків ставала багатшою і різноманітнішою як за змістом, так і за формою. 11 і 14 травня 1917 р. загальні збори Катеринославської організації РСДРП(б), заслухавши звіт про роботу VII (Квітневої) Всеросійської конференції більшовиків, одностайно схвалили її рішення і висловили побажання організувати на заводах лекції²⁴. У лекційній та агітаторській роботі активну участь брали більшовики не тільки Катеринослава, а й Луганська, Юзівки, Макіївки, Щербинівки, Горлівки. Широкому розповсюдженню ленінських ідей з питань робітничого контролю над розподілом сприяло створення при комітетах РСДРП(б) пропагандистсько-агітаторських колегій, шкіл агітаторів і пропагандистів, випускники яких виступали на мітингах робітників і сільських сходах, закликали на засіданнях Рад, фабзавкомів, у професійних спілках до втілення в життя ленінської ідеї робітничого контролю над розподілом при обговоренні питань боротьби з наступаючим голодом.

Гостра боротьба між більшовиками та угодовцями з питань робітничого контролю над розподілом розгорнулася у ході підготовки до виборів в органи місцевого самоуправління — міські думи. Місцеві партійні організації, керуючись рекомендаціями ЦК РСДРП(б), у своїй муніципальній платформі визначили широкий комплекс заходів у боротьбі з голодом і відсутністю товарів. Це і вимога проведення ревізії за необхідністю підприємств, обліку і ревізії продуктів харчування, створення громадських їдалень і чайних для найбільшого населення, організації громадських складів при сприятливій кооперації і під керівництвом робітничих організацій, введення карткової системи на продукти харчування і предмети першої необхідності, контролю за додержанням твердих цін тощо²⁵. Задоволення у повному обсязі цих вимог більшовики пов'язували з переходом влади до рук Рад, припиненням імперіалістичної війни.

На протигагу більшовикам буржуазні та дрібнобуржуазні партії у ході муніципальної кампанії намагалися відвернути маси від гострих питань класової боротьби, відвести їх у бік здійснення дрібних комунальних реформ, загальних декларацій та міркувань про можливість організації лікарень, лазень, упорядкування транспорту, очищення вулиць тощо. Обмеженість їхньої муніципальної платформи ставала очевидною не тільки робітникам, а й середнім міським прошарком.

Гостре протиборство з питань про методи боротьби з продовольчою кризою відбувалося в Радах. Так, Катеринославська Рада, в якій переважали угодовці, не йшла далі напівзаходів у сфері контролю над розподілом, робила поступки з цього питання місцевим органам влади. У цьому зв'язку 6 травня 1917 р. Катеринославський комітет РСДРП(б) постановив «посилити роль Рад у справі організації продовольства», «внести організацію у хлібну справу, не спиняючись у разі необхідності перед ревізією»²⁶. В той же день газета «Звезда» у редакційній статті писала про те, що єдиним виходом країни з продовольчої кризи є перехід влади до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. «Уряд, створений Радами, — підкреслювалося у статті, — мав би достатньо сили, щоб рішуче стати на шлях передачі всієї землі народові, на шлях боротьби з безхліб'ям, продовольчою кризою, спекуляцією і

²³ Ленін В. І. Класове співробітництво з капіталом чи класова боротьба проти капіталу? // Там же. — С. 28—29.

²⁴ Звезда. — 1917. — 16 мая.

²⁵ Пролетарій. — 1917. — 6 июня; Звезда. — 1917. — 2 июня.

²⁶ Звезда. — 1917. — 9 мая.

всім фінансовим безладдям. Він один зміг би ліквідувати зовнішню політику царизму і дати народові мир».

Щоденна організаторська і масово-політична діяльність більшовицьких організацій давала свої результати. Угодовським партіям все важче ставало стримувати революційну активність трудящих мас у сфері контролю над розподілом.

За ініціативою Луганської організації РСДРП(б) міська Рада створила комісію на чолі з більшовиком І. Ю. Набивачем для боротьби із спекуляцією. За допомогою робітничої дружини члени комісії конфіскували сховані спекулянтами запаси продовольства і передавали їх продовольчій комісії Ради, яку очолював більшовик І. І. Алексеев. Продукти харчування розподілялися між голодуючими сім'ями. Всі магазини у місті було взято на облік. Оцінюючи ці дії, К. Є. Ворошилов, який у той час керував Луганською організацією РСДРП(б), писав у 1921 р., що вже в період двовладдя угодовська більшість Луганської Ради змушена була зважати на вимоги більшовицької організації, тому що вона стала «центром і керівником бурхливого життя міста»²⁷.

Активно діяли й інші Ради, які перебували під більшовицьким впливом. У магазинах Макіївського району всі товари були взяті Радою на облік і відпускалися населенню тільки з відома її продовольчої комісії. За порушення правил торгівлі Рада закривала крамниці й конфіскувала товари. Питанням постачання населення товарами першої необхідності багато уваги приділяла Берестово-Кальміуська підрайонна Рада, продовольчу секцію якої очолював більшовик Р. Я. Терехов. За рішенням Ради було встановлено тверді ціни на продукти першої необхідності у приватних крамницях²⁸. Різноманітні форми боротьби за пом'якшення продовольчої кризи практикували більшовицькі Ради Горлівсько-Щербинівського району Донбасу. В. І. Ленін вже наприкінці квітня 1917 р. кваліфікував їхнє піклування про виробництво й добування хліба як справжню програму революції, «справжнє завоювання влади на місці»²⁹.

Наполегливо добивалися встановлення контролю над розподілом фабзавкоми й комітети рудників, які йшли за більшовиками. Нерідко об'єктами їхнього контролю були заводські крамниці, іноді вони встановлювали зв'язки з продовольчими комітетами, кооперативними об'єднаннями. У кореспонденції члена Катеринославського комітету РСДРП(б) М. В. Копилова до газети «Солдатская жизнь» наприкінці квітня 1917 р. повідомлялося, що фабзавкоми міста взяли під свій контроль не тільки виробництво, а й почали регулювати розподіл продуктів, встановили зв'язки з кооперативами і виробниками на місцях³⁰. Їхній приклад наслідували робітники металургійних заводів Донбасу та Придніпров'я, які у травні—червні 1917 р. розгорнули боротьбу за передачу продовольчої справи, у тому числі коштів, асигнованих продовольчим комітетам, до рук робітничих організацій³¹.

У ході боротьби за встановлення свого контролю над розподілом робітники почали краще розбиратися у брехливості заяв буржуазних і дрібнобуржуазних партій, сформованого ними Тимчасового уряду про нормування цін на товари, обмеження привілеїв багатіїв. Все частіше робітники вимагали здійснення програми більшовицької партії, що вказала правильні шляхи до подолання розрухи й голоду. Характерною

²⁷ До історії більшовицької партійної організації та пролетарської революції на Луганщині: Зб. матеріалів і документів.— Луганськ, 1932.— С. 10.

²⁸ Запорожец М. Я. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти.— С. 48, 52, 53.

²⁹ Ленін В. І. Доповідь про поточний момент 24 квітня (7 травня): Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 345.

³⁰ Революционное движение в России в апреле 1917. Апрельский кризис: Документы и материалы.— М., 1958.— С. 168.

³¹ Держ. арх. Ворошиловград. області, ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 325.

щодо цього є резолюція, прийнята на мітингу гірничих робітників Щербинівського, Нелепівського, 2-го Північно-Микитівського рудників й 60 дрібних селянських шахт, який відбувся 18 червня 1917 р. під головуванням більшовика Н. І. Дубового. Обговоривши питання про становище в країні, шахтарі заявили, що Тимчасовий уряд нездатний запобігти голоду й розрусі, а своїми напівзаходами тільки посилює кризу. В резолюції висувалися лозунги: «Вся влада Всеросійській Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів!», «Хай живе контроль і організація промисловості!», «Хліба, миру і свобод!»³².

У післялипневий період у Донбасі та Придніпров'ї, як і по всій країні, внаслідок контрреволюційних дій саботажників у буржуазно-поміщицьких та урядових колах продовольча криза ще більше загострилася. В червні 1917 р. Катеринославський губпродком виконав 56% продовольчих нарядів для населення губернії, в липні — 37%, а у серпні — лише 15%³³. Для гірничозаводського населення Катеринославської губернії у серпні 1917 р. було одержано 31% наряду на борошно³⁴, а для східних районів Донбасу, що входили до Області Війська Донського, ще менше — 13%³⁵.

Гостру нестачу продовольства та інших товарів першої необхідності робітники могли дещо поповнити тільки за рахунок ринку, де ціни були у кілька разів вищими, ніж у так званих «економічних магазинах». За даними газети «Крестьянский союз», до війни піджак і штани коштували 15—20 крб., а у серпні 1917 р. — 180—200 крб. Так було і з багатьма іншими товарами³⁶. Дуже високими на ринку були ціни на продукти харчування. Як відзначав голова Гірничозаводського продовольчого бюро Області Війська Донського, робітники «могли існувати, лише витрачаючи всі свої заощадження на купівлю хліба за цінами в потрійному розмірі»³⁷. Непомірна дорожнеча прирікала робітничий клас, широкі маси трудящих на тяжке бідкування.

Про шляхи порятунку країни від загрози голоду йшлося на VI з'їзді РСДРП(б), який відбувся 26 липня — 3 серпня 1917 р. Його рішення ґрунтувалися на ленінському науковому аналізі економічного становища й природи сучасного капіталізму.

Для запобігання катастрофи з'їзд висунув завдання активного втручання робітничих організацій у сферу приватновласницьких відносин з метою планомірного регулювання виробництва й розподілу, націоналізації й централізації банківської справи, націоналізації синдикованих галузей промисловості. Серед заходів врятування країни від розрухи й голоду, з'їзд називав: припинення імперіалістичної війни; обмін між містом і селом, який спирався б на кооперативні й продовольчі комітети; демобілізацію промисловості та її перехід на виробництво мирної продукції; перетворення податкової системи в інтересах незаможних класів тощо³⁸. Розв'язати ці питання, як підкреслив у своїх рішеннях з'їзд, було можливо тільки в разі переходу державної влади до рук робітників і найбідніших селян, шляхом збройного повалення влади буржуазії.

Партійні організації прагнули, щоб рішення VI з'їзду РСДРП(б) стали надбанням широких трудящих мас. Прийняті на ньому резолюції були надруковані у місцевій пресі, широко роз'яснювалися на засіданнях робітничих організацій, мітингах і зборах. Поряд з цим більшовики

³² Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине.— Киев, 1977.— Ч. 1.— С. 284.

³³ Центр. держ. арх. Жовтневої революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 1791, оп. 6, спр. 85, арк. 111.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 181, арк. 7.

³⁵ Там же, спр. 158, арк. 72 зв.

³⁶ Крестьянский союз (Екатеринослав).— 1917.— 23 авг.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 72 зв.

³⁸ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Авг. 1917 г.: Протоколы.— М., 1958.— С. 150—151, 257—260.

закликали маси до організованості, прагнули спрямувати їхні дії у русло боротьби за владу Рад.

Під впливом партійної пропаганди і агітації розгорталася діяльність революційно-демократичних організацій у сфері контролю над розподілом.

4 липня 1917 р. на пропозицію члена Катеринославського комітету РСДРП(б) С. І. Гопнер міська Рада робітничих і солдатських депутатів прийняла резолюцію про запровадження карткової системи на хліб і муніципалізацію пекарень. Для втілення її у життя було створено комісію від Ради, міського продовольчого комітету, профспілок пекарів та інших організацій³⁹. Вже 13 липня газета «Звезда» повідомляла, що в «Одинадцяти реквізованих пекарнях випікається майже 2 тис. пудів хліба у день». З вересня карткова система в місті діяла й на інші товари — м'ясо, гас, взуття, мануфактуру⁴⁰. Слідом за Катеринославом картки було запроваджено в містах і промислових районах Донбасу. Так, 5 вересня Костянтинівський підрайонний продовольчий з'їзд прийняв рішення про необхідність запровадження на місці карткової системи «на найголовніші продукти харчування й предмети першої необхідності»⁴¹. У жовтні продовольчий комітет Юзівки розподілив за картками мануфактуру⁴².

Для полегшення продовольчого становища робітників більшовики Катеринослава активно використовували міську думку, де після виборів 13 серпня 1917 р. вони стали найчисленнішою партійною фракцією. Це дало їм змогу очолити ряд важливих думських органів. Г. І. Петровського було обрано заступником міського голови, а С. І. Гопнер — секретарем думи. Е. Й. Квірінг очолив житловий відділ управи, М. І. Хавський — торговельний, М. М. Бек — продовольчий. Однак представники дрібнобуржуазних партій, які одержали загальну більшість депутатських мандатів у думі, всіляко перешкоджали проведенню у життя ініціатив фракції більшовиків з питань робітничого контролю над розподілом. Найбільш успішно у цьому напрямі була діяльність Луганської організації РСДРП(б). Як згадував К. Є. Ворошилов, більшовики міста, завоювавши міцні позиції в міській думі, використовували матеріали, продовольство і навіть кредит, щоб «утримати заводи на певному рівні продуктивності»⁴³.

Активно займалися організацією продовольчої справи, контролювали розподіл товарів першої необхідності фабзавкоми. Як видно з листа партійного комітету заводу «Російське товариство» до ЦК РСДРП(б) наприкінці серпня, вся продовольча частина на підприємстві перебувала в руках робітників. 26 вересня 1917 р. Центральний Комітет партії рекомендував партійному комітету заводу створити спільний комітет робітників підприємства й селян, які працювали на належній заводу землі, для встановлення норми оренди на землю й нагляду «за тим, щоб продукти видавалися робітникам за правильно розподіленою нормою»⁴⁴.

У пом'якшенні продовольчої кризи певну роль відіграли робітничі кооперативи. Більшовики брали активну участь у їхній організації та діяльності. В анкеті делегатів VI з'їзду РСДРП(б) від Щербинівської і Білянської парторганізацій вказувалося на великий вплив більшовиків у кооперативах⁴⁵. До Жовтневої революції у розглядуваному ре-

³⁹ Звезда.— 1917.— 6 июля.

⁴⁰ Известия Совета рабочих и солдатских депутатов (Екатеринослав).— 1917.— 10 сент.

⁴¹ Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

⁴² Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов.— 1917.— 21 окт.

⁴³ До історії більшовицької партійної організації та пролетарської революції на Луганщині.— С. 10.

⁴⁴ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.): Сб. документов.— М., 1957.— С. 46—47.

⁴⁵ Шестой съезд РСДРП (большевиков).— С. 357, 359.

гіоні було створено досить розгалужену мережу робітничих кооперативів, які здійснювали функції не тільки розподілу товарів, а й фінансування закупівельних операцій.

На Катеринославщині майже при кожному великому підприємстві діяв робітничий кооператив⁴⁶.

Необхідно відзначити, що розмах і ефективність діяльності робітничої кооперації великою мірою визначалися тими революційними заходами у сфері контролю за розподілом, які практикували Ради. Один з учасників Жовтневої революції більшовик В. Четвериков писав у 1927 р., що Ради Бахмутського повіту, займаючись розв'язанням продовольчого питання, тісно співробітничали з кооперативами, яким відводилися кращі приміщення, реквізовані у колишніх торговців, передавалися конфісковані у приватних осіб товари для розподілу серед населення за зниженими цінами, надавався транспорт⁴⁷. Однак угодовські елементи, які проникали до кооперативів, намагалися співробітничати з капіталістами, готові були віддати їм цю сферу діяльності. Так, виступаючи 13 жовтня 1917 р. на засіданні Донкому*, один з керівників меншовицької організації Катеринослава Сандомирський відзначав: «Капітал у промисловців, у них досвід, і їм належить зайнятися цим питанням»⁴⁸.

Щоб деякою мірою стримати небувалу спекуляцію товарами першої необхідності, Ради і продовольчі органи часто практикували такий захід, як таксування цін. 5 вересня Костянтинівський підрайонний продовольчий з'їзд постановив «підтримати таксування ціни на овочі згідно Костянтинівського району при розгляді їх на місцях, а також звернутися у міста Бахмут і Слов'янськ, щоб там дотримувалися як такої»⁴⁹.

Гостра нестача товарів першої необхідності змушувала Ради, фабзавкоми й продоргани реквізувати їх у великих торговців ще більшою мірою, ніж під час двовладдя. За наполяганням більшовиків реквізична комісія Катеринославської Ради робітничих і селянських депутатів часто конфісковувала товари першої необхідності й передавала їх продовольчому комітету⁵⁰. В Донбасі та Придніпров'ї конфіскаціями та реквізиціями займалися Берестово-Кальміуська підрайонна Рада робітничих депутатів, Кам'янська Рада, Рутченківська та багато інших⁵¹. Наприклад, наприкінці жовтня 1917 р. виконком Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського району, засідання якого відбувалося під головуванням більшовика М. І. Шкадінова, постановив реквізувати 21 пуд мануфактури і 5 пудів галантереї, які були адресовані пред'явнику дубліката і більше року знаходилися на станції Краматорськ, для місцевого кооперативу⁵².

Водночас треба відзначити, що угодовський склад деяких Рад стримував проведення по-справжньому революційних заходів у сфері контролю над розподілом. Не можна не враховувати, що масові організації пролетаріату, і насамперед Ради, не мали змоги повною мірою здійснювати функції державно-економічного характеру до того часу, поки центральна влада перебувала в руках буржуазно-поміщицького уряду.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 74, 75.

⁴⁷ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 43, арк. 2—3.

* Тимчасовий комітет Донецького басейну. Орган, регулюючий і координуючий роботу різних галузей промисловості в Донбасі, створений Тимчасовим урядом 13 березня 1917 р.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 12.

⁴⁹ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 46, арк. 7.

⁵⁰ Известия Совета рабочих и солдатских депутатов (Екатеринослав).— 1917.— 28 сент.; 11 окт.

⁵¹ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов: Сб. документов.— М., 1957.— С. 241, 276, 338.

⁵² Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 1, арк. 23 зв.

Таким чином, факти переконливо свідчать про те, що масові організації пролетаріату під впливом більшовиків вели наполегливу боротьбу за встановлення контролю над розподілом продовольчих і промислових товарів. Нерідко їм вдавалося добитися певних успіхів у справі пом'якшення продовольчої кризи. У ході боротьби за встановлення робітничого контролю над розподілом трудящі на особистому досвіді переконувалися в реакційній сутності політики Тимчасового уряду — виразника інтересів буржуазії та поміщиків, навчалися навичкам господарювання, що мало практичне значення при вирішенні питання про владу в економічній галузі. В міру зростання впливу лєнінських ідей у масах зміцнювалося розуміння, що тільки влада Рад обмежить привілеї великого капіталу, вирішить продовольчу проблему. Це прискорило й полегшило перемогу в нашій країні Жовтневої революції, «яка означала поворот людства до соціалізму, сповістила народження першої на землі держави робітників і селян, поклала початок принципово новому, справедливому суспільному ладу»⁵³.

⁵³ Про підготовку до 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС.— Рад. Україна.— 1987.— 14 бер.

УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ТРУДОВОЇ ІММІГРАЦІЇ У ФРАНЦІЇ В СТАНОВЛЕННІ РУХУ ОПОРУ (1940 — початок 1943 р.)

А. А. ШЕВЧУК (Київ)

Яскравим виявом міжнародної солідарності трудящих у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у роки другої світової війни стала участь представників різних національностей у русі Опору ряду європейських країн. Дуже показовим щодо цього був, зокрема, французький рух Опору, в лавах якого пліч-о-пліч з французами хоробро билися із спільним ворогом іспанські, італійські, югославські та інші трудові іммігранти, а також радянські громадяни, закинуті у Францію воєнним ураганом.

Активними учасниками цієї боротьби були представники польської імміграції. За даними польських і французьких дослідників, архівних матеріалів, напередодні війни у Франції проживало майже 500 тис. вихідців з буржуазно-поміщицької Польщі, 13—14% з яких становили громадяни непольської національності — в основному українці та євреї¹. У своїй масі це була трудова, радикально настроєна імміграція, в середовищі якої переважали революційно-демократичні погляди. Вона складалася здебільшого з шахтарів, заводських і сільськогосподарських робітників, що мали міцні традиції спільної з французьким пролетаріатом політичної та економічної боротьби².

Були в її складі й численні політичні вигнанці — переважно члени Комуністичної партії Польщі та соціалісти. Значну групу становили учасники Жовтневого збройного повстання та громадянської війни в Радянській Росії. Як відомо, на 1917 р. майже 1,5 млн. біженців з польських губерній царської Росії опинилося у внутрішніх губерніях країни³. Багато їх брали участь у революційній боротьбі російського пролетаріату, у встановленні влади Рад.

¹ Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Polacy w ruchu Opору narodów Europy. 1939—1945.— Warszawa, 1977.— S. 14.

² Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego, sygn. III/116—3, l. 1 (далі — АWH).

³ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— М., 1977.— С. 207—208.

В наступні роки багато з них повернулися до Польщі, а звідти частина їх емігрувала в інші країни, зокрема й у Францію. За підрахунками автора, серед них були 32 активні учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції, як, наприклад, Я. Бандура, Ю. Зелковський⁴, А. Ліпец, Ю. Зелінський⁵. В умовах гітлерівської окупації Франції вони брали участь в організації польського антифашистського підпілля на території цієї країни і певною мірою внесли в її рух Опору ряд форм і методів революційної діяльності російського пролетаріату, елементи стратегії і тактики більшовиків.

Учасниками революційних перетворень у Радянській Росії в 1917—1920 рр. були також Ч. Банашек, Г. Барщак-Гот, В. Бурачевський, С. Вербловський. Останній з них — професійний революціонер. Був направлений на підпільну роботу у Варшаву в 1920 р. Польським бюро ЦК ВКП(б). З 1925 р. входив до складу виконкому Польських комуністичних груп ФКП, відомий під псевдонімами «Стефановський» та «Етьєн Арман». Школу революційної боротьби в Росії пройшли й Я. Глязер, Т. Долецький, А. Терлецький, М. Карпінський — активний діяч французького Опору; С. Конечняк — комісар 13-ї інтернаціональної бригади ім. Я. Домбровського республіканської армії Іспанії, кавалер ордена Леніна; Р. Клеста, Е. Лабек, С. Мажис, Е. Мажинський, Ю. Місіор — активний учасник партизанського руху у Франції в роки гітлерівської окупації, нагороджений радянською медаллю «За бойові заслуги»; К. Озув, Я. Подовський, С. Печонка, Ч. Станкевич, С. Янецький — відомий польський революціонер, який неодноразово зустрічався з В. І. Леніним у Женеві та Брюсселі (псевдонім «Сьвіт») ⁶; Ю. Бернат, М. Гемчак, А. Лазовський — учасник французького Опору в 1943—1944 роках, активіст Польських комуністичних груп ФКП (псевдонім «Ромб»); В. Лонковський, Я. Томасік, А. Тшевічек ⁷.

Становище польських трудових іммігрантів у Франції було тяжким. Як й інші іноземні робітники, вони не мали ніяких політичних прав, зазнавали жорстокого економічного та соціального гноблення, терпіли матеріальні нестатки, моральне приниження. Обмежені в праві пересування по країні, прикуті до місця своєї роботи й проживання різного роду адміністративними інструкціями, трудящі поляки були предметом особливо пильного нагляду з боку французької поліції ⁸.

Політиці жорстокого гноблення іноземних робітників протистояла лише Французька комуністична партія. Значний вплив на польську трудову імміграцію справляли Польські комуністичні групи Французької комуністичної партії (ПКГ ФКП). У 1936 р. кількість їх членів досягла 10 тис. Актив груп складався з випробуваних партійних діячів, що проживали у Франції, зокрема політичних емігрантів періоду царизму та прибулих з Польщі членів Комуністичної партії цієї країни ⁹. Особливо посилювався вплив комуністичних ідей на польську трудову імміграцію з приходом до влади у Франції уряду Народного фронту та після об'єднання профспілкового руху в країні. У 1936 р. в Унітарній загальній конфедерації праці налічувалося 80 тис. поляків — прихильників ФКП ¹⁰.

⁴ Centralne archiwum Komitetu Centralnego PZPR. Zespół: Wspomnienia. T. os. nr. 202, 9883 (далі — СА КС PZPR).

⁵ Księga Polaków — uczestników Rewolucji Październikowej. 1917—1920. Biografie. — Warszawa, 1967. — S. 501, 971.

⁶ СА КС PZPR. T. os. nr. 15093, 15450, 15085, 6307, 10184, 15452, 11679, 8303, 7993, 15466, 15079, 2421.

⁷ Księga Polaków... — S. 78—79, 254, 516, 861, 872.

⁸ Фролкин Н. М. Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время. — Киев, 1975. — С. 66.

⁹ Biegański W. Wojsko Polskie we Francji. 1939—1940. — Warszawa, 1967. — S. 84; Gronowski L. Polacy we francuskim ruchu Oporu. — Warszawa, 1950. — S. 90.

¹⁰ Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919—1939). — Warszawa, 1964. — S. 232.

Чи не найяскравішим виявом ефективності роботи ПКГ ФКП стала участь польських інтернаціоналістів у боротьбі проти фашистів під час громадянської війни в Іспанії (1936—1939 рр.). З більш як п'яти тисяч польських патріотів, що воювали там на боці республіканців, майже 4 тис. прибули з Франції та Бельгії¹¹. Серед них були легендарний генерал «Вальтер» — К. Свєрчевський, командири 129-ї бригади В. Комар та інтернаціонального угруповання в Каталонії Г. Торунчик, політкомісари 45-ї дивізії «Владіслав Стопчик» — Б. Чвік та баз інтернаціональних бригад в Альбасеті «Стефан Вішневський» — Б. Қши-кальський¹².

Після 23 вересня 1938 р., коли почалися відведення з фронту й демобілізація антифашистів, що воювали в Іспанії, майже 1100 польських інтербригадівців (в Іспанії їх називали домбровцями) були інтерновані у Франції і кинуті в концентраційні табори суворого режиму в Аржелес-сюр-Мер, Сен-Сіпрієн, Гюр та Верне¹³. В очах французьких властей домбровці були політичними, тобто особливо небезпечними злочинцями. У таборах панували терор, жорстокість, рукоприкладство. Становище інтернованих погіршувалося негативним ставленням до них з боку польського уряду та його консульських представництв у Франції. За вказівкою польського міністерства внутрішніх справ від 7 квітня 1939 р. поляки, що воювали на боці іспанських республіканців, підлягали позбавленню польського громадянства. Їм відмовлялося у в'їзді на територію Польщі, бо «приплив у країну подібного елемента, відповідно вивченого у військовому й агітаційному відношеннях», був, як вважали її правлячі кола, «рішуче небезпечним і тому абсолютно шкідливим»¹⁴.

Коли над Польщею нависла загроза гітлерівського нападу, домбровці поставили вимогу надати їм можливість захищати батьківщину. 31 березня 1939 р. у таборі Сен-Сіпрієн відбулися збори 500 колишніх інтербригадівців, які звернулися з листом до всіх польських іммігрантів з проханням допомогти їм повернутися в Польщу. «Хочемо битися за незалежність нашої Батьківщини, — говорилося в ньому, — хочемо внести свою лепту у справу захисту Вітчизни, хочемо виконати наш обов'язок поляків і громадян»¹⁵.

Згодом, уже під час війни, частина домбровців, які змогли вирватися з концентраційних таборів, була направлена у Польщу для організації там партизанського руху. Однак добратися до місця призначення вдалося лише 36 патріотам¹⁶.

Як відомо, через 3 тижні після нападу фашистської Німеччини на Польщу уряд країни та командування її збройними силами залишили напризволяще свій народ і втекли в Румунію, розраховуючи при допомозі нейтрального тоді румунського королівського уряду добратися до Франції. Тим часом під натиском переважаючих сил вермахту розпочався безладний відступ розбитих, обезглавлених польських частин, що продовжували відчайдушно оборонятися. За кілька тижнів бойових дій Польща втратила свою незалежність, 200 тис. убитими й пораненими, 420 тис. поляків опинилися в фашистському полоні¹⁷.

До літа 1940 р. з Румунії, Угорщини та прибалтійських країн було евакуйовано, в основному у Францію, 13 тис. польських цивільних осіб

¹¹ AWH. Zespół: Polacy w Republikańskiej armii hiszpańskiej. T. nr. XIII, sygn. 1/50—18, cz. I, l. 28, 33.

¹² Rawski Z., Stapor Z., Zamojski J. Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939—1945; Węzlowe problemy.— Warszawa, 1963.— S. 75.

¹³ AWH. T. nr. XIII, sygn. 1/50—18, cz. I, l. 196.

¹⁴ Держ. арх. Івано-Франків. обл., ф. 2, с. 2, оп. 1, спр. 1540, арк. 36.

¹⁵ AWH. T. nr.— XIII, sygn. 1/50—18, cz. I, l. 198.

¹⁶ Malinowski M. Geneza PPR.— Warszawa, 1972.— S. 31—32.

¹⁷ Materiały Polsko-Francuskiej sesji naukowej na temat: Polsko-Francuskie współdziałanie w walce z hitlerowskim najeźdźcą oraz jego odniesienia do współczesności.— Warszawa, 1977.— S. 2.

та 34 тис. військових¹⁸. Невдовзі майже 4 тис. з них емігрували до Канади, США, Бразилії та інших країн¹⁹.

Наприкінці 1939 р. польський емігрантський уряд генерала В. Сікорського оголосив про своє рішення створити польські збройні сили у Франції. Незважаючи на те, що згаданий уряд зазнавав певної дискримінації з боку своїх французьких і англійських союзників, його військові плани imponували правлячим колам цих країн. Особливу їх прихильність викликала антирадянська, антикомуністична позиція В. Сікорського. За цими планами створюване Військо Польське у Франції (ВПФ) мало відіграти роль головної опори емігрантського уряду в захопленні ним політичної влади у Польщі та в реставрації там після розгрому фашистської Німеччини довоєнного суспільного й економічного ладу. Проте ці задуми трималися в глибокій таємниці, а вербування до лав ВПФ здійснювалося під гаслом необхідності виконання поляками патріотичного обов'язку — зі зброєю в руках боротися проти фашистської Німеччини. Свідченням антинародної політики емігрантського уряду В. Сікорського були також методи роботи призовних комісій, які категорично відмовляли у праві служити під прапорами Війська Польського у Франції комуністам, членам лівих профспілок та домбровцям²⁰.

У червні 1940 р. ВПФ налічувало 84,5 тис. чол. З них 38 тис. представляли польську післявересневу еміграцію, а 46,5 тис. — довоєнну трудову імміграцію²¹. З перших днів свого короткого існування ця армія розділилася на два протилежних табори: в одному перебував представлений робітниками й селянами рядовий її склад, відомий своїми прогресивними поглядами; у другому — офіцерський корпус, який у переважній більшості складався з представників буржуазії та поміщиків. Перші мали глибокі сумніви щодо компетентності командирів, другі втратили віру у свою здатність протистояти ворогові, були пригнічені поразкою та негативним ставленням до них з боку рядових.

Відповідно до вказівки емігрантських властей командування Війська Польського у Франції здійснювало широку антирадянську обробку особового складу, намагалося викликати в його середовищі антидемократичні настрої. Незадовільний морально-політичний та бойовий стан особового складу ВПФ пояснювався ще й тим, що французькі правлячі кола, виявляючи велику заінтересованість у використанні «польської карти» в дипломатичній грі провідних капіталістичних країн, не поспішали сприяти формуванню польських автономних військових частин і навіть більше того — заважали створенню національного командування ними²².

Польський уряд у вигнанні не міг розраховувати на створення могутньої та монолітної збройної сили ще й тому, що розвиток подій на міжнародній арені в 1939—1940 рр. показав цілковиту неспроможність західних країн протистояти німецькому імперіалізму; тим більше, що самі вони готувалися насамперед до «хрестового походу» проти СРСР. Війну, розпочату фашистами проти Польщі, уряди цих держав вважали «помилковою» і продовжували загравати з Гітлером, намагаючись перетворити цю криваву авантюру в «правильну війну» всього капіталістичного світу проти Радянського Союзу²³.

При прямій підтримці реакційних кіл США, Англії, Франції та Італії 30 листопада 1939 р. збройний конфлікт проти Країни Рад розв'язала фінляндська вояччина, а генштаби французької та англійської

¹⁸ Biegański W. Wojsko Polskie we Francji.— S. 15—23.

¹⁹ Wojsko Polskie: Krótki informator historyczny o Wojsku Polskim w latach II wojny światowej.— Warszawa, 1967.— S. 13.

²⁰ Rawski Z., Stapor Z., Zamojski J. Op. cit.— S. 173—176.

²¹ Biegański W. Wojsko Polskie we Francji.— S. 94—109.

²² Ibid.— S. 182.

²³ Фостер У. З. Очерк политической истории Америки.— М., 1959.— С. 607.

армій приступили до формування експедиційного корпусу для її підтримки. До складу корпусу ввійшла й Подгальська бригада стрільців ВПФ. Згодом розпочалася підготовка до нової антирадянської авантюри англо-франко-американських імперіалістів, плацдармом для здійснення якої фігурували Норвегія і Швеція. І знову до участі в ній було залучено Подгальську бригаду. Однак реалізація плану зірвалася через напад фашистських полчищ на Данію, Норвегію, Бельгію, Голландію і Люксембург. На початку червня у районі Нарвікського фіорду частини вермахту змусили до втечі англо-французькі війська, які прикривала Подгальська бригада. Через кілька днів вона була оточена гітлерівцями в районі французького комунікаційного вузла Доль і припинила своє існування²⁴.

Военна катастрофа Франції призвела до загибелі залишків ВПФ. В результаті у фашистській неволі, а також у таборах для інтернованих на території Швейцарії опинилося близько 32 тис. польських солдатів і офіцерів. Понад 50 тис. потрапило в полон у Франції, більше тисячі — загинуло²⁵. Єдиною частиною ВПФ, якій вдалося уникнути долі інших польських військових формувань на західному плацдармі, була розквартирована в Сирії бригада Карпатських стрільців. У червні 1940 р. вона влилася до складу британських військ на території Палестини²⁶.

Фактично впродовж усієї війни ті з учасників формувань ВПФ, яким вдалося вирватись із фашистської неволі й уціліти (переважно це були офіцери), не брали участі в активній боротьбі проти ворога на території Франції. Входячи до складу польських буржуазних підпільних формувань, що сповідували «атлантизм» (вичікування), вони лише на заключному етапі визволення цієї країни включилися в бойові дії.

Починаючи з червня 1940 р. французькі комуністи приступили до створення організацій, які мали безпосередньо розгорнути боротьбу проти загарбників. Поштовхом до цього стала відозва підпільного ЦК ФКП до народу Франції, опублікована 10 червня в газеті «Юманіте». В ній, зокрема, наголошувалося на необхідності згуртування всіх патріотичних сил навколо робітничого класу і створення фронту свободи, незалежності та опору окупантам. Одними з перших таких бойових організацій стали групи «Робітники-іммігранти», що формувалися з іноземних антифашистів²⁷. Кістяк та керівництво цих організацій здебільшого становили колишні бійці інтернаціональних бригад республіканської армії Іспанії, які вже мали певний військовий досвід²⁸.

З липня 1940 р. керівництво Польських комуністичних груп ФКП приступило до відновлення порушених війною зв'язків між партійними організаціями, а в серпні того ж року розпочалося формування керівних органів польського Опору в містах Парижі, Сент-Етьєнні, Монсо-ле-Мін²⁹, департаментах Нор, Па-де-Кале, Пюї-де-Дом, Альє, Гар, Луара, Тарн, Рона, Ізер, Буш-дю-Рон, Канталь та ін.³⁰ У середині листопада в Парижі відбулася конференція представників комуністичних організацій окупованої зони, на якій було обрано керівництво польського Опору у складі Р. Ляриша, С. Волянського та С. Францішака. Коман-

²⁴ Белякевич И. И. Из истории антинациональной политики польского эмигрантского «правительства» в начальный период второй мировой войны.— Уч.— зап. Львов. ун-та.— Т. 36.— Сер. историческая.— Вып. 5.— Львов, 1955.— С. 109.

²⁵ Zamojski J. Polacy we francuskim i belgijskim ruchu Oporu // Wojskowy Przegląd Historyczny.— 1967.— nr. 3.— S. 87.

²⁶ Biegański W. Wojsko Polskie we Francji.— S. 58.

²⁷ Ouzoulias A. Les bataillons de la jeunesse.— Paris, 1967.— P. 72.

²⁸ Angeli C., Gillet P. Debout, partisans.— Paris, 1970.— P. 196.

²⁹ AWIH. Sygn. III/116—3; Linowski A. Polacy w partyzantce francuskiej. 1940—1944.— Warszawa, 1950.— S. 12.

³⁰ Linowski A. Op. cit.— S. 12—20; Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.— S. 59.

дування польськими партизанськими загонами було доручено вихідцеві із Західної України комуністові М. Терешку³¹.

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз у французькому русі Опору розпочався інтенсивний перехід від економічних форм боротьби до активних бойових дій проти ворога³². Адже, як писав його учасник А. Узуля, з вступом у війну СРСР «в усіх окупованих країнах народилася велика надія, з'явилась перспектива визволення»³³. На зміну почуттям приреченості, пригніченості та страху перед загарбником, які переважали серед учасників французького Опору, прийшли впевненість у недалекому визволенні, бажання внести свій вклад у майбутню перемогу над фашизмом. Красномовним свідченням цієї віри став напис на стіні бараку № 6 концентраційного табору в місті Шатобріані (Франція): «Двадцять сім, що зараз загинуть, тримаються сміливо і впевнені в тому, що СРСР — визволитель пригноблених народів — буде боротися до кінця і переможе»³⁴.

З початком війни проти СРСР окупанти змушені були зменшити кількість своїх військ на французькій території, що відкрило перед патріотами нові можливості для активізації боротьби. Псуючи військову техніку гітлерівців, ухиляючись від трудової повинності, бойкотуючи розпорядження окупаційних властей, здійснюючи диверсії, учасники руху Опору завдавали серйозних збитків ворогові. Цим самим вони подавали посильну допомогу Червоній Армії.

В ході боротьби проти окупантів ФКП ефективно використовувала досвід польських патріотів у проведенні саботажних акцій. На підприємствах, де вони працювали, звичним явищем були високий процент аварій, випуск бракованої продукції, свідоме зниження продуктивності праці³⁵.

Особливо значних втрат ворогові було завдано в результаті найбільшого в окупованій фашистами частині Європи страйку шахтарів у департаментах Нор і Па-де-Кале (26 травня — 10 червня 1941 р.), в якому взяло участь близько 100 тис. гірників. Велику роль в його організації відіграв член Центрального керівництва ПКГ ФКП окупованої зони С. Волянський³⁶.

В усіх дослідженнях про цей страйк відзначено вагомий вклад польських патріотів у його здійснення. А в зверненні ЦК ФКП до польських комуністів наголошувалося, що поляки були у перших рядах страйкарів³⁷.

З середини 1941 р. розпочали бойові дії польські загони і групи франтирерів і партизанів (ФТП—РІ)*. Як свідчать документи, польські підрозділи ФТП—РІ були одні з найчисленніших. Вони входили до складу польських партизанських округів «Нор», «Сюд», «Ест». На початок 1943 р. структура польського бойового підпілля складалася вже з Центрального командування в Парижі, командирів партизанських зон і 12 округів³⁸.

³¹ AWIN. Sygn. III/116—3, 1.5; Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.—S. 57—59.

³² Ouzoulis A. Op. cit.—P. 72.

³³ Гренье Ф. Герои Шатобріана.—М., 1962.—С. 58.

³⁴ Жоаннес В., Виллар Ж. Французское Сопrotивление и вторая мировая война // Вторая мировая война.—М., 1966.—Кн. 3. Движение Сопrotивления в Европе.—С. 282—283.

³⁵ Rzepiewski A. Polsko-Francuskie współdziałanie w latach drugiej wojny światowej w historiografii polskiej // Materiały Polsko-Francuskiej sesji naukowej na temat: Polsko-Francuskie współdziałanie w walce z hitlerowskim najeźdźcą oraz jego odniesienia do współczesności.—Warszawa, 1977.—S. 92—94.

³⁶ Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.—S. 57—58.

³⁷ SA-KC PZPR. Sygn. 400/III, t. 3, l. 1—2.

* Франтирери і партизани (ФТП) — найбільша військова організація французького руху Опору в 1941—1944 рр. Інтернаціональні формування цієї організації називалися ФТП-РІ («робітники-іммігранти»).

³⁸ Zamojski J. Op. cit.—S. 108, 111.

Внутрішня структура польських партизанських загонів ФТП—РІ відповідала будові політичних підпільних організацій, базовими формуваннями яких були трійки, а первинними бойовими підрозділами — дружини. Останні входили до складу бригад. Їх керівники підпорядковувалися командирам округів. Кілька округів становили надокруг, керівництво якого підпорядковувалося, в свою чергу, найвищому (центральному) командуванню польським Опором у Франції. Як правило, командирами структурних ланок були комуністи і домбровці³⁹.

Багатьом польським патріотам були доручені відповідальні посади в керівництві антифашистським інтернаціональним підпіллям Франції. Серед них — «Ерве» (Я. Кмінський), «Луї» (Л. Гроновський), О. Длузький, Т. Опман, Є. Ковальський, С. Маковський, З. Пшигода. Окремі з польських комуністів-домбровців керували партизанськими округами та надокругами. Наприклад, Ю. Епштейн («Полковник Жіль») очолював організацію франтирерів і партизанів Паризького району⁴⁰.

Активні бойові дії польські партизани у Франції розгорнули у серпні 1941 р. в департаментах Па-де-Кале і Нор, де була найчисленнішою польська трудова імміграція та зосереджувалася найбільша кількість прогресивних громадських організацій⁴¹. Навесні 1942 р. збройні акції польських партизанів були зареєстровані у Східній Франції. В цьому ж регіоні діяли радянські партизани — колишні військовополонені, яких у 1942 р. почали завозити сюди для роботи на шахтах. Утримувалися вони в ізольованих від інших в'язнів бараках під посиленою охороною, зазнавали жорстоких знущань, постійно голодували. ЦК ФКП доручив польським комуністам налагодити зв'язок з радянськими військовополоненими, організувати їм посильну допомогу, зокрема в справі визволення в'язнів з таборів та переправки їх у формування народних месників⁴². Ряд важливих акцій радянські й польські партизанські загони у Франції здійснили спільно чи за погодженими планами. Найбільш відома з них — знищення залізничного мосту на лінії Баронкур—Лонгі, а разом з ним і ешелону солдатів вермахту⁴³.

Яскравий приклад інтернаціональної антифашистської діяльності являли собою бойові дії радянсько-польського партизанського загону «Сталінград». Протягом порівняно короткого часу він здійснив 56 збройних акцій на території Східної Франції, в ході яких фашисти зазнали значних втрат⁴⁴.

Велику увагу в умовах підпільної боротьби проти окупантів керівництво Польських комуністичних груп ФКП приділяло нелегальній комуністичній пресі, яка поділялася на видання для партійного активу, комуністів та широких іммігрантських мас. Першим адресувалися різного роду бюлетені, зокрема таке спеціальне видання, як «Бюлетин інформації радьовей», інструкції, прокламації. У перекладі з французької для них часто передруковувався щотижневик «Ля Ві дю Парті». Серед комуністів розповсюджувалися газети «Посев», «Наш глос», «Наша валька», «Інформатор», «На стражи». Треті мали можливість читати газети, що видавалися комуністами та лівими профспілками («Неподлеглосць», «Глос кобет», «Для Польські», «Роботнік рольни», «Єдносьць Польська» «Полька на виходстве», «СЖТ-овец»). Найбільшою популярністю серед польської іммігрантської, а також французької молоді користувалася газета «Грунвальд». Кожне підпільне видання друкувалося на одному аркуші машинописного формату. Тиражі

³⁹ Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.— S. 70.

⁴⁰ Zamojski J. Op. cit.— S. 107—112; SA KC PZPR. Sygn. 408/1—8, l. 31—33; Angeli C., Gillet P. Op. cit.— P. 212, 370.

⁴¹ SA KC PZPR. Sygn. 408/1—3, l. 9.

⁴² Gerhard J. Udział polaków we francuskim ruchu Oporu w latach 1940—1945 // Wojskowy Przegląd Historyczny.— 1957.— nr. 4.— S. 80.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Исбах А. Они боролись за Францию: Повесть о Мисаке Манушяне и его друзьях.— М., 1960.— С. 54.

їх залежали від матеріальних можливостей видавців (від 1,5 тис. до 4 тис. примірників)⁴⁵.

Основна мета, яку ставила перед собою польська комуністична преса у Франції, полягала у прискоренні процесу об'єднання всієї польської імміграції на антифашистській платформі і спрямуванні її на спільну з французьким народом збройну боротьбу проти гітлерівських загарбників та їх прислужників в ім'я свободи й незалежності Франції і Польщі⁴⁶.

У своїх виданнях польські комуністи широко пропагували лозунг активної протидії німецько-фашистським загарбникам, підкреслювали, що необхідно «прагнути до єдності, організації та дії», що боротьба проти ворога у Франції прискорить здобуття незалежності для польської багатостраждальної землі⁴⁷. Одним з провідних у нелегальній пресі було питання про необхідність збільшення інтернаціонального вкладу поляків у боротьбу проти фашизму, їх солідарності з силами французького Опору. Регулярно проводилася думка про те, що для польського робітника окупація Франції означає рабство, бідність, голод. Такі публікації посилювали ненависть трудящих мас до загарбників. Розкриваючи причини виникнення війни та підкреслюючи значення вступу в неї СРСР, пояснюючи великі цілі розпочатої уярмленими народами боротьби проти іноземних окупантів та фашизму, польські комуністи прагнули до того, щоб популярне гасло Міцкевича і Домбровського, Мархлевського і польських бійців у республіканській Іспанії — «За вашу і нашу свободу» — стало також лозунгом польської прогресивної імміграції у Франції⁴⁸.

Необхідно, однак, зазначити, що не всі заходи польських комуністів були повною мірою успішними, не завжди вони давали бажаний результат. Наприклад, дуже важким виявилось завдання, пов'язане із створенням місцевих комітетів Польського національного фронту у Франції. За свідченням відомого польського історика, учасника руху Опору К. Май, вдалося організувати лише кілька таких комітетів в окупованій і неокупованій зонах країни. Це пояснювалося тим, що на початковому етапі боротьби польські комуністи ще не змогли добитися цілковитого довір'я мас⁴⁹. Їх вплив і авторитет були в той період ще недостатніми для того, щоб польська трудова імміграція сприйняла комуністичні ідеї й почала втілювати їх у життя. Найактивніше протидіяла зусиллям комуністів Польська організація незалежності (ПОН)⁵⁰.

До Польської організації незалежності (з 1944 р. — Польської організації боротьби за незалежність) входили члени різних буржуазних політичних і громадських формувань, пов'язаних з правлячими колами довоєнної Польщі. Вона підпорядковувалася польському емігрантському уряду в Лондоні й активно сповідувала у своїй політиці «атлантизм». Про це, зокрема, свідчать документи ПОН, у яких її керівник А. Кавалковський закликав членів організації на місцях берегти сили, не вступати в бойові дії на боці фронтієрів і партизанів. До початку виступу союзників, наполягав він, треба залишатися в підпіллі і «добре підготуватися до виконання завдань», до яких організація приступить, «як незалежна польська бойова сила, що служить справі визволення Польщі»⁵¹. Характерно, що ПОН вела жорстоку боротьбу не тільки проти комуністичних ідей, а й проти самих польських комуністів. Бу-

⁴⁵ Maj K. O działalności Polskich grup Francuskiej partii komunistycznej w okresie okupacji hitlerowskiej 1940—1944 // Z pola walki.— 1968.— nr. 3.— S. 32—33.

⁴⁶ Ibid.— S. 33.

⁴⁷ Niepodległość.— 1941.— nr. 1.— sierp.

⁴⁸ Gronowski L. Op. cit.— S. 14.

⁴⁹ Maj K. Polskie Komitety Wyzwolenia Narodowego we Francji // Z pola walki.— 1974.— nr. 2.— S. 92.

⁵⁰ SA KC PZPR. Sygn. 407/1—8, l. 1.

⁵¹ Ibid., l. 2.

дучи на території Франції представником польського емігрантського уряду у вигнанні, організація мала у своєму розпорядженні значні матеріальні засоби, достатню кількість зброї та набоїв, кваліфіковані офіцерські кадри, необхідну поліграфічну базу, яку використовувала в основному для друкування антикомуністичних та антирадянських матеріалів.

Втілюючи в життя ідею консолідації всіх іммігрантських сил, керівництво ПКГ ФКП неодноразово вживало заходів до налагодження контактів з ПОН та А. Кавалковським. Останній, однак, кожного разу категорично відмовлявся від співробітництва з Польськими комуністичними групами, від спільної боротьби проти загарбників. Тактика вицікування, відвертий буржуазний націоналізм та шалений антикомунізм, проповідувані ПОН, змушували комуністів відволікатися від розв'язання основного завдання — мобілізації і згуртування сил на боротьбу проти фашизму — і займатися розвінчуванням зрадницької антинародної діяльності польських буржуазних організацій Опору у Франції⁵².

Підбиваючи підсумки вивчення розглядуваної теми, можна зробити ряд висновків. Напередодні другої світової війни польська імміграція у Франції була у своїй масі трудовою. Завдяки загостреним почуттям своєї класової належності, пролетарського інтернаціоналізму й патріотизму, активній і багатогранній політичній та організаторській роботі французьких і польських комуністів у масах переважна її більшість у період окупації Франції гітлерівськими військами включилася в активну боротьбу французьких трудящих на чолі з ФКП проти німецько-фашистських загарбників.

Значний вплив на формування демократичного обличчя польської трудової імміграції справили ПКГ ФКП, польські інтернаціоналісти — учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції, колишні бійці інтернаціональних бригад у республіканській Іспанії, а також ліва нелегальна преса. Комуністи прагнули надати діям патріотів активного характеру, озброїти їх ідеями боротьби за свободу й незалежність Франції і Польщі та встановлення ладу соціальної справедливості у майбутній незалежній Польській народній державі⁵³.

Паралельно з розв'язанням питань відновлення порушеної війною структури польських комуністичних організацій у Франції, агітаційно-пропагандистської роботи серед переселенців, нейтралізації впливу буржуазних організацій Опору на імміграцію, створення демократичних громадсько-політичних організацій та іншими консолідаційними акціями ПКГ ФКП проводили велику роботу по формуванню на території Франції польських партизанських загонів і бойових груп. Вже в середині 1941 р. поряд з загонами ФТП в бойових операціях проти гітлерівських окупантів брали участь польські загони ФТП-РІ, які в оперативному і тактичному відношеннях були підпорядковані Комісії робітників-іммігрантів при ЦК ФКП⁵⁴.

Перебуваючи в тісному контакті з командуванням ФТП, польські підрозділи ФТП-РІ діяли відповідно до його директив і розпоряджень. У північній зоні, яка відзначалась великою густотою польських робітничих поселень, значною кількістю великих промислових підприємств і шахт, практикувалися насамперед саботажні і диверсійні акції за участю невеликих груп партизанів. Їх члени, як пише А. Ліновський, «виходили після роботи «полювати» на одиноких фашистів та їх прислужників, нападали на військові склади, німецькі охоронні пости, висаджували в повітря залізничний транспорт з вантажами для Німеччини, з особливою наполегливістю пускали під укіс ешелони з живою

⁵² Maj K. *Polskie Komitety Wyzwolenia Narodowego we Francji.* — S. 93.

⁵³ Rzepiewski A. *Op. cit.* — S. 98.

⁵⁴ Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. *Op. cit.* — S. 62.

силою і технікою противника, що йшли з «атлантичного валу» на східний фронт»⁵⁵.

Завершальний період становлення польських бойових організацій французького руху Опору припадає на кінець 1942 — початок 1943 рр., коли Червона Армія після серії значних перемог над вермахтом готувалася до вирішальних боїв проти фашистських загарбників. Це значно сковувало активність гітлерівців на західному фронті.

Протягом наступного періоду війни на території Франції участь польських демократів у національному повстанні французького народу та визволенні країни від загарбників була настільки масовою, що в багатьох випадках цей фактор мав вирішальний вплив на результати бойових дій патріотів. У різних формах французького руху Опору, за нашими підрахунками, брало участь близько 50 тис. польських антифашистів, що становило 10% французького антигітлерівського підпілля. Кожний десятий з них віддав своє життя за свободу Франції і Польщі. Це були справжні патріоти-інтернаціоналісти, охоплені палким бажанням внести гідний вклад у перемогу над «коричневою чумою».

⁵⁵ Linowski A. Op. cit.— S. 21.

Трибуна молодого автора

Л. Б. КУЛИКОВА (Херсон)

РОЛЬ МАСОВИХ АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ КАМПАНІЙ В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЗМІЦНЕННІ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ (1919—1920 рр.)

Історія партії Леніна, безсмертного подвигу мільйонів комуністів і комсомольців, які віддали своє життя в боротьбі за благородні ідеали Великої Жовтневої соціалістичної революції, сьогодні, в процесі перебудови нашого суспільства, виступають могутнім засобом виховання молоді. Глибоке вивчення історії партії, комсомолу сприяє утвердженню спадкоємності, зміцненню духовного зв'язку поколінь. Тому дедалі більше зростає інтерес до осмислення цінного історичного досвіду партії по створенню та організаційно-політичному зміцненню ВЛКСМ.

Питання це, зокрема стосовно 1919—1920 рр. на Україні, досі залишається недостатньо висвітленим в історико-партійній літературі, а тим часом воно має важливе значення для сучасної практичної діяльності партійних і комсомольських організацій. В опублікованих за останні роки збірниках матеріалів, документів, монографіях з історії ВЛКСМ, ЛКСМУ та спеціальних дослідженнях їх викладено досить коротко¹. Багато повідомлень тогочасної преси з цієї проблеми, що збереглися в архівах, ще не використані. Пошук і введення їх у спеціальні дослідження та науково-популярну літературу значною мірою допоможуть збагатити історію РКСМУ.

Мета даної публікації — проаналізувати досвід і значення агітаційно-пропагандистських кампаній, здійснюваних комсомолом у даний період.

І Всеукраїнський з'їзд КСМ, що відбувся у червні 1919 р., проголосив створення Комуністичної Спілки Робітничої молоді України й поставив перед усіма первинними осередками основне завдання — формування та організаційно-політичне зміцнення їх на місцях². У практичній роботі це означало: повсюдне створення повітових, міських, губернських комітетів комсомолу, залучення до його лав широких мас робітничо-селянської молоді, чітка постановка й розвиток внутріспілкової роботи, основ комсомольського будівництва, підготовка керівних кадрів спілки, активна участь кожного комсомольця в соціалістичному будівництві, боротьбі з бандитизмом та контрреволюцією, комсомольських мобілізаціях і багато інших напрямів спілкової діяльності. З цією метою проводилися мітинги, збори, агітаційно-пропагандистські кампанії в рамках «Тижнів», «Днів», «безпартійних робітничо-селянських конференцій», суботників.

¹ Организация удешевляет силы: Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по организационной работе (1918—1966 гг.) — М., 1968; Товарищ комсомол: Документы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ. — М., 1969. — Т. 1; ЛКСМУ в рішеннях з'їздів та конференцій 1919—1969. — К., 1969; Комсомол и молодежная печать: Документы и материалы съездов и конференций ВЛКСМ (1919—1972). — М., 1973; Славный путь Ленинского комсомола: В 2 т. — М., 1974; Курс лекций по истории Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. — М., 1976. — Т. 1, 2; История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины. — Киев, 1979; Героический путь Ленинского комсомола: Учеб. пособие. — М., 1980.

² ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. — К., 1969. — С. 7—17.

Однією з найпопулярніших форм комсомольської роботи в 1919—1920 рр. були різні цільові «Тижні». Уперше «Тиждень молоді» як продуманий цикл агітаційно-пропагандистських заходів був проведений у Замоскворецькому районі Москви в грудні 1918 р. Столичні комсомольці скористалися при цьому досвідом масово-політичних кампаній, здійснюваних партією. Мета «Тижня» полягала в тому, щоб шляхом широкої агітаційної та роз'яснювальної роботи залучити до РКСМ маси робітничої молоді, створити в районі міцну, діяльну організацію³.

Ця ініціатива була широко підтримана на Україні, де проведення «Тижнів» також стало неодмінною складовою організаторської роботи спілок. У 1919—1920 рр. тут пройшов цілий ряд таких заходів. Серед них — «Тиждень сухаря», «Хлібний тиждень», «Тиждень робітничої молоді», «Тиждень фронту», «Тиждень сім'ї червоноармійця», «Тиждень пораненого червоноармійця», «Тиждень трудового фронту», «Тиждень селянина», «Тиждень захисту дітей», «Тиждень явки допризовника», «Тиждень притулків», «Тиждень боротьби з тифом», «Тиждень поглиблення спілкової роботи» й багато інших.

Найактивнішу участь у цих заходах молодь України брала в 1920 р. Повсюдне створення в республіці комсомольських спілок вимагало серйозного підходу до вироблення форм і методів організаторської роботи. Саме проведення «тижнів» у КСРМУ в цей період сприяло «підвищенню політичної і трудової активності молоді, вихованню її в дусі комунізму. Вони (тижні — Л. К.) є своєрідними віхами історії молодіжного руху двадцятого року, в якому, як і завжди, молодь з повною віддачею вносила свій вклад у загальну боротьбу трудящих країни»⁴.

Архівні партійні та комсомольські документи досліджуваного періоду, численні публікації періодичної партійної та радянської преси дають змогу детальніше вивчити цю форму організаторської й агітаційної роботи комсомолу з широкими масами трудящої робітничо-селянської молоді.

В 1920 р. на території республіки «Тижні» проходили практично щомісяця в усіх губернських, міських і повітових комсомольських організаціях⁵. Деякі з них проводилися в рамках Всеросійської та Всеукраїнської кампаній спільно з партійними організаціями. Наприклад, з ініціативи ЦК КП(б)У і ЦК комсомолу по всій республіці були організовані й проведені: в лютому — «Тиждень допомоги сім'ям червоноармійців»⁶, у липні — «Тиждень спілкової роботи»⁷, а в листопаді — «Тиждень захисту дітей»⁸. За прикладом ЦК РКСМ і ЦК КСМ України проводилася велика підготовча робота для організації подібних акцій. Ці питання розглядалися на засіданнях бюро, президії ЦК, виносилися на обговорення розширених Пленумів ЦК із запрошенням представників губкомів.

Складне внутрішнє політичне та економічне становище республіки, боротьба з бандитизмом, контрреволюцією, господарською розрухою вимагали активізації діяльності кожного комсомольського осередку, вироблення ґрунтового плану. Такий план був складений організаційним відділом ЦК КСМУ і у вигляді «Чергових завдань КСМ на Україні» прийнятий на спільному засіданні ЦК КП(б)У та ЦК КСМУ⁹.

³ Очерки истории Московской организации ВЛКСМ.—М., 1976.—С. 82.

⁴ История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины.—С. 120.

⁵ Див.: «Сторінки молоді» в губернських партійно-радянських газетах — Комуніст (Харків), Вісті, Більшовик (Полтава), Диктатура труда (Юзовка), Всероссийская кочегарка (Донецк), Вісті (Кременчук), Известия (Херсон), Одесский коммунист; та ін.

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 293, арк. 73—74 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁷ Там же, спр. 345, арк. 282.

⁸ Там же, спр. 203, арк. 63.

⁹ Центр. арх. ЦК ВЛКСМ : Протокол спільного засідання ЦК КП(б)У та ЦК КСМУ від 5 листоп. 1920 р. (далі — ЦА ЦК ВЛКСМ).

Беручи до уваги тяжку ситуацію в місцевих організаціях, їх слабкість, Пленум ЦК КСМУ, що відбувся у листопаді 1920 р., вважав за необхідне провести по всій Україні «Тиждень поглиблення спілкової роботи», в ході якого належало зміцнити всі осередки на місцях: проводити заходи шляхом кампаній, зосереджувати увагу кожного осередку на двох-трьох конкретних завданнях. Кожна спілка мала стати організатором молоді. У рішеннях Пленуму також підкреслювалося, що поглиблення діяльності можна добитися тільки поліпшенням організаторської роботи на місцях. «Ударним завданням» для спілок молоді України мало стати: «всемірне зміцнення організацій міста і села, спрямовуючи головну увагу на політосвіту, господарські завдання»¹⁰.

«Тижневі допомоги червоноармійцям», «Тижневі захисту дітей» у Всеукраїнському масштабі також передувала ретельна підготовка. Ці питання спеціально розглядалися на засіданні бюро ЦК КСМУ 23 жовтня 1920 р. Було вирішено організаційно забезпечити ці акції за всіма напрямками роботи. Так, для проведення «Тижня захисту дітей» економічно-правовому відділові ЦК доручалося виробити інструкцію і взяти участь у роботі центральної комісії, політосвіт-відділові — написати тези для агітаторів, відділові преси та сільгоспвідділові — тексти листівок і статті в «Сторінку» газети ЦК КП(б)У «Коммунист»¹¹.

Комітети комсомолу працювали під керівництвом партійних організацій і в тісному контакті з державними організаціями та наркоматами. Представники ЦК КСМУ входили до складу колегій Наркомзему, Наркомпроду, наркоматів охорони здоров'я, освіти. На місцях губернські, первинні комсомольські організації мали своїх представників у радянських, профспілкових органах, державній інспекції праці. Це відіграло важливу роль при підготовці великих агітаційно-пропагандистських заходів у масштабах республіки.

Партійні організації виявляли комсомолові велике довір'я, залучаючи осередки спілок до спільної роботи. Так, під час «Тижня сім'ї червоноармійця» на Україні комсомолові було доручено «керувати на місцях проведенням «Тижня», виконувати завдання, поставлені міжвідомчою комісією, організовувати агітаційну роботу, писати статті, підготовляти плакати, заклики, окремі числа газет і спеціальні одноденні газети»¹². Крім агітаційної роботи, КСМУ був покликаний мобілізувати всіх членів спілки в неробочий час на влаштування дитячих майданчиків, обстеження жител червоноармійців та виконання інших конкретних справ.

Багато робилося на місцях. Часто ініціаторами проведення «Тижнів» були губернські комсомольські організації. Так, лише на Катеринославщині з лютого по серпень 1920 р. відбулися «Тиждень фронту», «Тиждень допомоги незаможному селянинові» й «Тиждень трудового фронту». У ході кожного з них вирішувалися важливі політичні завдання як в організаційно-пропагандистській роботі, так і в боротьбі з розрухою, поліпшенні економічного становища республіки. Про це яскраво свідчать дані звітів. В одному з них, наприклад, повідомляється: «1—8 травня «Тиждень трудового фронту»: 1-й день тижня — грандіозний суботник, посилена робота на транспорті, найважливіших підприємствах, організація похідних загонів для лагодження сільськогосподарських знарядь»¹³. Під час «Тижня фронту» всі жителі Кривого Рога жертвували різні предмети для потреб бійців¹⁴. У дні «Тижня допомоги незаможному селянинові» комсомольці, молоді робітники цього міста

¹⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 293, арк. 73—74.

¹¹ ЦА ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 3, арк. 32, 34.

¹² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 354, арк. 228, 298, 354.

¹³ Там же, спр. 227, арк. 153.

¹⁴ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 47, оп. 5, спр. 223, арк. 47 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

виїздили на села з метою подання практичної допомоги на місцях¹⁵.

Широко практикувалося також об'єднання кількох «Тижнів» у рамках однієї кампанії. Так, у Чернігівській губернії в ході «Тижня фронту» й «Тижня селянина», що проходили з 13 по 19 червня 1920 р., створювалися комітети незаможних селян, спілки молоді, йшов збір добровільних пожертвувань, білизни на користь Червоної Армії¹⁶.

Величезне значення мало залучення до лав КСМ селянської молоді. ЦК РКП(б) у травні 1920 р. звернувся до всіх губернських і повітових комітетів РКП(б) зі спеціальним листом «Про роботу серед селянської молоді», в якому особливо підкреслювалася необхідність «подавати всіляку підтримку й допомогу організаціям РКСМ у його заходах по роботі на селі, у проведенні різних агітаційно-пропагандистських кампаній, як наприклад, «Тиждень червоної молоді», організація екскурсій сільської молоді до міста, а міської — на село, організація артілей для обробки землі сім'ям червоноармійців у радянських господарствах»¹⁷.

Висвітлення агітаційно-пропагандистської та організаторської роботи в комсомолі України, здійснюваної в ході «Тижнів», було б неповним без залучення матеріалів партійної, радянської та комсомольської преси досліджуваного періоду, яка відіграла важливу роль у популяризації даних акцій, роз'ясненні їх конкретних цілей і завдань, мобілізації комсомольців і молоді України до активної участі в них. В газетах з'являлося багато матеріалів на цю тему — від маленьких заміток до великих кореспонденцій і передових редакційних статей. Як правило, матеріали подавалися поліграфічно яскраво й виразно, супроводжувалися гаслами, закликами, зверненнями до молоді. Ось деякі з них: «Трудяща молодь, на захист дитини!», а потім — стаття «Що має дати «Тиждень захисту дитини»¹⁸; «Робітнича молодь повинна виконати свій обов'язок перед Червоною Армією, яка звільнила її від страхіть капіталістичного гноблення. Все для фронту!».

У статті «Робітнича молодь» і «Тиждень фронту» детально роз'яснювалося значення цього заходу та завдання комсомолу.

Слід відзначити й випуск тематичних «Сторінок молоді». Газета «Звезда» — орган Катеринославського губкому КП(б)У — всю другу полосу присвятила публікації матеріалів до «Тижня фронту», в ній були розміщені, крім статей, і вірші популярного революційного поета М. Светлова, звернені до молоді:

«Мы наряду с фронтами смело
Наладим мощный крепкий тыл,
И закипит в горниле дела
Поток могучих юных сил!»¹⁹.

Матеріали про комсомольські «Тижні» публікувалися також у розділах, які висвітлювали роботу партійних організацій. Губернські партійні та радянські газети регулярно друкували замітки, статті, репортажі про підготовку та проведення «Тижнів» на місцях, пропагували цінний досвід роботи спілок по їх організації. Вмістивши інформацію про комсомольські збори, присвячені «Тижневі фронту» й «Тижневі селянина», газета «Большевик» [орган Слов'янського ревкому і комітету КП(б)У] звертала увагу читачів на виступ голови партійного комітету Наріжного, в якому особливо підкреслювалася «величезна роль спілок молоді у проведенні всіх починань і заходів Радянської влади»²⁰.

¹⁵ Там же, арк. 118.

¹⁶ Там же, арк. 194.

¹⁷ Наследникам революции: Документы партии о комсомоле и молодежи.— М., 1969.— С. 58.

¹⁸ Изв. Кременчугского губревкома и губкома КП(б)У.— 1920.— 15 нояб.

¹⁹ Звезда.— 1920.— 15 нояб.

²⁰ Большевик.— 1920.— 3 марта.

Характерною для цього періоду була публікація лаконічних інформаційних повідомлень. Це давало змогу тримати читача в курсі всіх найважливіших подій в країні. Нерідко повідомлення склалися буквально з 10—15 рядків про конкретні факти. Так, у короткій замітці «Червоним страдникам» повідомлялося: «В Чорнобилі (на Київщині) робітнича молодь взяла найактивнішу участь у «Тижні пораненого червоноармійця». Молоді робітники організували збір білизни, продуктів, одягу для хворих і поранених червоноармійців. Вистава, яку організувала театральна секція спілки, дала чистого збору більш як 14 000 карбованців. Гроші пішли для потреб поранених»²¹. Або ще така замітка в розділі «Радянське життя» — «На допомогу селу»: «В Катеринославі КСМ направили в розпорядження комісії «Тижня селянина» 50 членів спілки»²². Повідомлення в «Хроніці спілкового життя»: «Херсонською організацією КСРМУ влаштовано «Хлібний тиждень допомоги голодним дітям Півночі». Зібрано три вагони сухарів і відправлено в Пітер»²³. Замітка під рубрикою «На місцях»: «Миколаївська організація виділила загін, який успішно веде роззброєння куркулів. Підготовлено «Тиждень Червоної молоді»²⁴.

Крім оперативного інформування, ці короткі повідомлення водночас пропагували перші паростки комсомольського досвіду, допомагали первинним осередкам навіть у найвіддаленіших повітах республіки дізнаватися про нові форми й методи ведення спілкової роботи, найяскравіші події з життя осередків.

Велике значення для організаційно-політичного зміцнення спілок молоді на місцях мала публікація в пресі звітів про хід засідань комітетів комсомолу, зборів і прийнятих ними резолюцій, які ставали прямим керівництвом до дії для кожного осередку КСМ.

11 квітня 1919 р. газета «Голос коммуніста» надрукувала «Постанову загальних зборів Полтавського КСРМ про влаштування «Тижня сухаря» для подання допомоги дітям Радянської Росії»: малося на увазі увесь зібраний хліб відіслати дітям Москви та Ленінграда²⁵. А через кілька днів інша місцева газета виступила із закликом до всієї молоді губернії підтримати ініціативу комсомольців Полтави «в організації допомоги нашим маленьким і юним товаришам — братам робітничої революційної Росії»²⁶. Таким чином преса допомогла комсомолу поширити цінне починання й організувати молодь усієї губернії на його виконання.

Проведений аналіз партійних і комсомольських документів, даних преси про організацію, підготовку й проведення агітаційно-пропагандистських кампаній, здійснюваних комсомолом України в рамках «Тижнів» у 1920 р., переконливо показує, що ця форма діяльності надзвичайно багато важила для організаційно-політичного зміцнення комсомолу. Беручи активну участь у цих кампаніях, молодь проходила школу практичної організаторської, агітаційно-масової та комсомольської роботи на місцях.

Організуючи «Тижні Червоної Молоді», комсомол добився істотних результатів у згуртуванні своїх рядів. Ці заходи сприяли поповненню лав комсомолу за рахунок широких верств робітничо-селянської молоді, створенню нових організацій.

У найтяжчі й напружені для республіки дні громадянської війни та іноземної інтервенції проведення «Тижнів» стало важливим засобом зв'язку партії та комсомолу з широкими трудящими масами, дало змогу в найкоротші строки мобілізувати значні загопи молоді на фрон-

²¹ Більшовик.— 1920.— 10 квіт.

²² Там же.— 15 верес.

²³ Творческая работа молодежи // Большевик.— 1919.— 13 авг.

²⁴ Там же.— 1919.— 6 авг.

²⁵ Голос Коммуниста.— 1919.— 11 апр.

²⁶ Известия (орган Полтав. Совета раб. депутатов).— 1919.— 18 апр.

ти громадянської війни, відбудови зруйнованого господарства. «Тижні» практично допомагали організувати внутрішпількову роботу на місцях, ставали конкретними справами комсомольських осередків і внесли великий вклад у соціалістичне будівництво.

Осмислення багатогранного досвіду Ленінського комсомолу допомагає краще засвоїти його уроки, скористатися ними на сучасному етапі розвитку. Багатий досвід революційної боротьби і творчої діяльності — цінне надбання комсомолу. У «Тижнях» і сьогодні криються великі можливості творчого підходу до організаторської, виховної роботи, підвищення її ефективності. Протягом багатьох років у нинішніх комсомольців і молоді популярні такі масово-політичні кампанії, як щорічна травнева «Всесоюзна вахта пам'яті», «Місячники оборонно-масової роботи», «Тижні дій за заборону ядерної зброї та солідарності з жертвами атомних бомбардувань». Щороку в листопаді ЦК ВЛКСМ проводить в усіх комсомольських організаціях країни «Тиждень революційної слави», в ході якого затверджуються спеціальні Ленінські завдання міським і районним комсомольським організаціям.

Все це сприяє поліпшенню роботи комсомольських організацій, вирішенню завдань, поставлених XX з'їздом ВЛКСМ.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПАТРІОТИЧНЕ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ПЕРЕМОГА ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ВСТАНОВЛЕННЯ ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІАТУ В РОСІЇ»

Одним з головних завдань на всіх етапах розвитку радянського суспільства Комуністична партія вважала і вважає виховання молоді в дусі радянського патріотизму, безмежної любові і відданості Вітчизні, вірного служіння своєму народові, дружби і поваги до трудящих усіх країн. На цьому неодноразово наголошувалося в партійних документах, зокрема, в новій редакції Програми КПРС. «Партія і надалі невтомно працюватиме над тим, — сказано в ній, — щоб у радянської людини любов до батьківщини Жовтня, до землі, де вона народилась і виросла, гордість за історичні звершення першої у світі соціалістичної держави поєднувалися з пролетарським, соціалістичним інтернаціоналізмом, почуттям класової солідарності з трудящими братніх країн, з усіма, хто бореться проти імперіалізму, за соціальний прогрес і мир»¹. В постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції», в Зверненні Центрального Комітету партії «До радянського народу» визначено основні пункти цієї важливої патріотичної роботи. Її головний зміст полягає в розкритті органічного зв'язку звершень Великої Жовтня з нинішніми революційними за своєю суттю перетвореннями всіх сфер життя радянського суспільства.

Важлива роль у комуністичному, в тому числі й патріотичному та інтернаціональному, вихованні належить урокам історії, покликаним розкрити перед учнівською молоддю всю велич звершень радянського народу, історичний досвід, нагромаджений партією в процесі боротьби за побудову соціалізму. Добір яскравого фактичного матеріалу для їх проведення розширює кругозір учнів, поглиблює їхні переконання у великій правоті ленінської партії, яка забезпечила перемогу першої у світі пролетарської революції.

42 роки викладає історію в середній школі № 207 м. Києва відмінник народної освіти УРСР, комуніст, учасниця Великої Вітчизняної війни Б. Г. Леніна. На її уроках завжди звучать мотиви патріотичного й інтернаціонального виховання. Це йде від глибокої ідейної переконаності й усвідомлення нею великої виховної ролі вчителя у формуванні майбутніх громадян.

На другу тему шостого розділу програми з історії СРСР «Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії» відведено 13 годин. Перший урок «Ленінський план збройного повстання» вчителька проводить за чітко визначеним планом.

1. У вступному слові вона роз'яснює завдання всієї теми. Поряд з навчальною, розвиваючою метою Б. Г. Леніна ставить і виховні цілі: а) яскраво і переконливо, спираючись на конкретні факти з історії, розповісти учням про героїчну боротьбу робітничого класу Росії, всіх трудящих, керованих більшовицькою партією на чолі з В. І. Леніним, за перемогу найвеличнішої з революцій; б) в ході самостійної роботи учнів із словником «Науковий комунізм» (К., 1985) продовжити аналіз понять «патріотизм», «радянський, соціалістичний патріотизм», «інтернаціоналізм», «націоналізм»; в) підкреслити, що під керівництвом ле-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 51.

нінської партії радянський народ побудував і відстояв соціалізм; г) домогтися розуміння ними величі досягнень Країни Рад за 70 років, а також суті і значення нинішнього переломного етапу в житті суспільства, сформувати у школярів бажання і готовність вчитися і працювати чесно, добросовісно, щоб у кінцевому підсумку зайняти своє місце в боротьбі за перебудову і прискорення; д) виховувати учнів на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу, формувати їх свідомість як патріотів та інтернаціоналістів.

2. Самостійна робота учнів із словником «Науковий комунізм» (с. 141, 162). Учні одержують на 10 хв. диференційовані завдання. Одна група їх працює над поняттями «патріотизм» і «радянський, соціалістичний патріотизм»; друга — над поняттям «інтернаціоналізм»; третя — над поняттям «націоналізм». Потім вони відповідають на запитання: 1. Що ви розумієте під патріотизмом? 2. Як ви розумієте радянський, соціалістичний патріотизм? 3. Поясніть, що таке «інтернаціоналізм»? 4. Що таке «націоналізм» і «шовінізм»? Які класи захищає ця ідеологія? Головні визначення записуються в зошити. Підбиваючи підсумок, вчитель підкреслює, що патріотизм й інтернаціоналізм народу в період Великої Жовтневої соціалістичної революції мав вирішальне значення для її перемоги.

3. Пояснюючи завдання уроку «Ленінський план збройного повстання», учитель переслідує таку мету — донести до свідомості учнів план самого повстання, добитися засвоєння ними марксистсько-ленінського положення про те, що повстання — це мистецтво, підпорядковане певним законам. Запитання до учнів: Яка обстановка склалася в Росії після Лютневої революції? Учні дають правильну чітку відповідь. Лютнева буржуазно-демократична революція повалила монархію. Політична обстановка в країні на той час характеризувалася трьома основними особливостями. По-перше, в країні створилося двовладдя. Воно відбивало хитке, нестійке співвідношення класових сил і через це не могло бути тривалим. Влада мала перейти або до рук Рад, або до Тимчасового уряду. Буржуазія намагалася зосередити всю владу в своїх руках, але боялася народу, який стояв за Радами. По-друге, різко зріс вплив дрібної буржуазії, втягнутої революцією в активне політичне життя. По-третє, залишилися нерозв'язаними корінні завдання соціально-економічного розвитку країни. Тому в умовах двовладдя загострилася суперечності між метою, в ім'я якої народ боровся і переміг монархію, і політикою буржуазного Тимчасового уряду. Це й стало головною причиною нових класових битв.

«Який курс проводила партія більшовиків після Лютневої революції?» — запитує далі вчитель. Партія взяла курс на соціалістичну революцію, на повалення експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату. План переходу від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції був накреслений В. І. Леніним у його знаменитих «Квітневих тезах». В них було чітко визначено основні політичні, економічні і партійні завдання моменту, а також вказано на основну рушійну силу — пролетаріат, який мав повести за собою трудящі маси Росії. «Квітневі тези» В. І. Леніна — це план переходу до соціалістичної революції мирним шляхом. Такий курс партія проводила до липневих подій 1917 р., коли Тимчасовий уряд пішов у наступ проти народу і розстріляв мирну демонстрацію в Петрограді, яка вимагала миру і передачі влади Радам. У нових умовах партія більшовиків змушена була знову піти в підпілля, щоб готувати маси до збройного повстання проти буржуазії. Такий курс був вироблений VI з'їздом РСДРП(б), який проходив з 26 липня по 3 серпня 1917 р.

Продовжуючи бесіду за матеріалом попереднього уроку, учні приходять до висновку, що восени 1917 р. у Росії склалася революційна ситуація. Криза назріла не тільки в центрі, а й у провінції, в національ-

них районах країни. У таборі контрреволюції панував цілковитий розлад. Боротьба робітничого класу й трудящого селянства досягла найвищого напруження, тільки соціалістична революція могла врятувати країну від економічного краху і національної катастрофи, покласти край ненависній імперіалістичній війні, задовольнити основні вимоги робітників і селян, ліквідувати соціальне й національне гноблення, вивести Росію на шлях прогресу. Для цього були всі передумови: могутня політична армія, міцний союз робітничого класу і трудящого селянства, всіх революційних сил. Партія вела за собою велику частину армії та флоту. Це давало В. І. Леніну всі підстави для того, щоб сказати, що за більшовиками — більшість класу, більшість народу. У працях і листах, написаних у серпні — жовтні 1917 р., Володимир Ілліч переконливо довів, що більшовики не тільки готові, а й повинні взяти владу, що вони, спираючись на підтримку трудящих, зможуть вдержати і зміцнити її, організувати будівництво нового суспільства.

Пояснивши об'єктивну необхідність і можливість збройного повстання проти буржуазії, вчителька запитує: «Що ви розумієте під збройним повстанням?» Учні відповідають, що це — збройний виступ певних соціальних груп або класів проти існуючої політичної влади. «А які можуть бути і відомі вам збройні виступи?» Учні перелічують: по-перше, може бути масове революційне збройне повстання, наприклад, у грудні 1905 р. в Москві та в лютому 1917 р. у Петрограді; по-друге, збройним може бути бунт, тобто стихійний, неорганізований виступ мас. І, на решті, путч — виступ, головним чином, офіцерських угруповань з метою встановлення військової диктатури.

Вчитель зауважує, що ще на початку ХХ ст. В. І. Ленін називав збройне повстання найбільш придатним засобом для завоювання влади робітничим класом. Вона радить учням, працюючи над статтею «Марксизм і повстання», знайти відповіді на такі запитання: 1. Чим відрізняються погляди Л.-О. Бланкі і К. Маркса на збройне повстання? 2. Які основні умови необхідні для перемоги збройного повстання? 3. Чому більшовики могли і повинні були взяти владу саме до початку роботи II з'їзду Рад? 4. В чому полягають основні правила збройного повстання як мистецтва? 5. Які головні сили повстання і конкретні шляхи боротьби за його перемогу?

Прочитавши статтю, учні розуміють, що В. І. Ленін розвинув далі положення К. Маркса і Ф. Енгельса про повстання як мистецтво, збагативши його новим змістом. Він, зокрема, довів, що ставлення марксистів до повстання не має нічого спільного із змовницькою тактикою бланкістів. Спираючись на досвід російського і міжнародного революційного руху, В. І. Ленін зробив висновок, що повстання — це об'єктивний результат політичного розвитку країни. Щоб бути успішним, воно «...повинно спиратись не на змову, не на партію, а на передовий клас. Це по-перше. Повстання повинно спиратись на **революційне піднесення народу**. Це по-друге. Повстання повинно спиратися на такий **переломний пункт** в історії наростаючої революції, коли активність передових рядів народу найбільша, коли найсильніші **хитання** в рядах ворогів і в **рядах слабих половинчатих нерішучих друзів революції**. Це по-третє»². Основоположники марксизму-ленінізму, відповідають далі учні, завжди розглядали повстання як науку і мистецтво боротьби трудящих проти експлуататорів. Учні перелічують об'єктивні умови визрівання збройного повстання: революційна ситуація, своєчасність, рішучість, наступальний характер. Оборона, наголошують вони, це смерть для будь-якого збройного повстання.

Отже, підсумовує вчитель, восени 1917 р. збройне повстання було не тільки об'єктивно необхідним, а й об'єктивно можливим. Ось чому

² Ленін В. І. Марксизм і повстання // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 229—230.

Ленін у листі до ЦК та до петроградських більшовиків від 1 жовтня 1917 р. закликав негайно зайнятися організацією повстання. «...Перемога забезпечена, — наголошував він, — і на дев'ять десятих шансів, що безкровно. Ждати — злочин перед революцією»³.

Для успішного здійснення збройного повстання необхідна революційна армія, а також відповідна політична, військово-технічна, тактична й організаційна підготовка широких мас трудящих, які беруть у ньому безпосередню участь. Стихійно повстання перемогти не може. Перемога, вчив В. І. Ленін, не приходить сама, її потрібно завоювати, а для цього необхідно ставитися до повстання як до мистецтва, підпорядкованого певним законам. Тут доцільно, як це робить Б. Г. Леніна, організувати з учнями розбір статті В. І. Леніна «Поради стороннього», де з граничною чіткістю сформульовано головні правила мистецтва повстання⁴. Щоб краще закріпити знання, хай учні назвуть головні з них, визначать найважливіші стратегічні пункти, з яких необхідно було завдати удару ворогові, строки початку повстання, а також конкретні лозунги, під якими воно мало проходити. Розробляючи конкретний план збройного повстання, В. І. Ленін визначив, що почати його має Петроград. Саме там, писав він, склалися найбільш сприятливі умови «комбінувати наші три головні сили: флот, робітників і військові частини так, щоб неодмінно були зайняті і ціною яких завгодно втрат були вдержані: а) телефон, б) телеграф, в) залізничні станції, г) мости насамперед»⁵.

Таким чином, роблять висновок учні, В. І. Ленін озброїв партію науковим, ґрунтовно підготовленим планом збройного повстання. Це свідчило про те, що партія ставилася до нього як до вищої форми класової боротьби.

Урок завершується повідомленням одного з учнів про історичну роль засідань ЦК РСДРП(б) 10 і 16 жовтня, на яких було затверджено ленінський курс на негайну організацію збройного виступу. «...Збройне повстання, — наголошувалося в резолюції Центрального Комітету від 10 жовтня, — неминуче і цілком назріло, ЦК пропонує всім організаціям партії керуватися цим і з цієї точки зору обмірковувати і розв'язувати всі практичні питання...»⁶.

На закінчення вчителю необхідно звернути особливу увагу учнів на титанічну діяльність більшовицької партії та її вождя В. І. Леніна по підготовці збройного повстання. «На чолі партії більшовиків, яка підняла робітничий клас, трудящих Росії на революційний подвиг, — цитує вчитель слова із Звернення ЦК КПРС «До радянського народу», — стояв Володимир Ілліч Ленін. Його теоретична думка, його моральний приклад, плоди його титанічної діяльності житимуть у віках»⁷.

Головним завданням другого і третього уроків теми — «Перемога збройного повстання в Петрограді» та «II Всеросійський з'їзд Рад» — є показ на конкретних прикладах патріотизму й інтернаціоналізму народів багатонаціональної Росії, авангардної ролі робітничого класу, який у союзі з трудящим селянством під керівництвом ленінської партії здобув перемогу над експлуататорами; з'ясування історичного значення II Всеросійського з'їзду Рад, прийнятих ним рішень і декретів. Зміст цих уроків та їх освітньо-виховне значення потребують конкретності, образності і емоційності.

Враховуючи, що події, про які необхідно вести мову на вказаних уроках, загалом уже відомі учням з книжок, кінофільмів та телепе-

³ Ленін В. І. Лист до ЦК, МК, ПК та членам Рад Пітера і Москви більшовикам // Там же.— С. 323.

⁴ Див.: Ленін В. І. Поради стороннього // Там же.— С. 362—364.

⁵ Там же.— С. 363.

⁶ Ленін В. І. Резолюція: Засідання ЦК РСДРП(б) 10(23) жовт. 1917 р. // Там же.— С. 373.

⁷ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

редач, учитель має проводити їх по-новому, компонуючи, наприклад, як хроніку із свідчень безпосередніх учасників революції⁸. Оскільки спогадів про цей період є багато, Б. Г. Леніна ділить клас на кілька груп. Кожній з них заздалегідь доручає, дотримуючись змісту підручника (§ 34, с. 149—152; § 35, с. 153—156), докладніше підготувати одне з питань: а) Початок та хід повстання; б) Повалення Тимчасового уряду; в) Проголошення Росії Республікою Рад; г) Декрети про мир і землю; д) Утворення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. При цьому вчитель рекомендує список мемуарної літератури, вказує кожній групі напрям і завдання пошукової роботи: розкрити вирішальну роль В. І. Леніна, більшовицької партії у підготовці й перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Другий і третій уроки теми рекомендується повністю присвятити вивченню нового матеріалу. Короткий вступ має створити в учнів емоційний настрій, обстановку напруженості, співпереживання. Учитель з'ясовує причини, які зумовили успіх повстання (озброєність партії ленінським планом повстання, його ґрунтовна підготовка з організаційного і військово-технічного боку, співвідношення сил на користь революції). Чи достатньо цього для перемоги? На основі аналізу опрацьованого матеріалу учні доходять висновку, що доля повстання в той період залежала від умілого й рішучого керівництва ним більшовицької партії.

Характеризуючи напружену обстановку напередодні повстання, учні можуть скористатися уривками із спогадів Н. К. Крупської та М. В. Фофанової⁹. Це допоможе їм краще проаналізувати і зрозуміти ленінські праці, статті й виступи. Учні повинні розповісти про ризикований перехід В. І. Леніна в Смольний¹⁰. Слід приділити велику увагу його безпосередньому керівництву збройним повстанням. Вчитель пропонує школярам на конкретних прикладах довести це. Доцільно зачитати уривки із спогадів М. І. Подвойського, О. М. Коллонтай, А. С. Бубнова, І. Ф. Єремєєва, К. О. Мехоношина¹¹. Учитель спрямовує хід думок учнів до висновку, що завдяки умілому керівництву більшовицької партії і В. І. Леніна та рішучих дій революційних мас на ранок 25 жовтня весь Петроград, крім Зимового палацу, був у руках повсталих. ВРК сповістив про це в зверненні «До громадян Росії», написаному В. І. Леніним і переданому в ефір о 10-й годині ранку через радіостанцію крейсера «Аврора». Вказавши на значення відозви й виступу В. І. Леніна на екстреному засіданні Петроградської Ради, учні зачитують спогади М. І. Подвойського й В. О. Антонова-Овсієнка про штурм Зимового палацу¹².

Підбиваючи підсумки, вчитель наголошує на тому, що історія людства не знала прикладу, коли теоретичні висновки, політичні розрахунки й практичні плани втілювалися б у життя так повно і чітко, як це відбулося в Росії в період підготовки і проведення Жовтневого збройного повстання. Ім'я В. І. Леніна по праву стало символом Великої Жовтня, який докорінно змінив дальший розвиток людства, відкрив епоху його переходу від капіталізму до соціалізму.

Наступний урок розпочинається бесідою з попередньої теми. Вчитель ставить запитання: 1. Розкрийте основні положення ленінського плану збройного повстання: а) умови для переможного повстання; б) основні правила переможного повстання; в) конкретний план зброй-

⁸ Про методику проведення уроку див.: Шляхтовський А. С. Спогади про В. І. Леніна на уроках історії СРСР // Укр. іст. журн.— 1976.— № 10.— С. 117—122.

⁹ Див.: Спогади про Володимира Ілліча Леніна: В 5-ти т.— К., 1969—1972.— Т. 1.— С. 510, 517; Т. 2.— С. 472—476.

¹⁰ Там же.— Т. 2.— С. 459—462.

¹¹ Там же.— С. 479—480, 484—485, 488—493; Ленин — вождь Октября.— Л., 1957.— С. 191.

¹² Див.: Спогади про В. І. Леніна.— Т. 2.— С. 480—481; По указанию Ильича.— М., 1969.— С. 84—87.

ного повстання; 2. Що зробила партія для підготовки збройного повстання?

Учні самі підбивають підсумок бесіди, наголошуючи, що в результаті перемоги збройного повстання в Петрограді було повалено Тимчасовий уряд і державна влада перейшла до рук ВРК Петроградської Ради. Необхідно було законодавчо вирішити питання про владу. Це історичне завдання й здійснив II Всеросійський з'їзд Рад, на якому був створений перший у світі Радянський уряд — Рада Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Хтось з учнів зачитує спогади І. Х. Бодяшкіна про роботу з'їзду¹³. Далі в ході уроку вчитель приділяє основну увагу аналізу перших декретів Радянської влади і документів з'їзду.

Першим і найважливішим документом II Всеросійського з'їзду Рад була написана В. І. Леніним відозва «Робітникам, солдатам і селянам!», прийнята на його першому засіданні. Учитель просить зачитати відозву і відповісти на запитання: 1. Як розв'язав з'їзд Рад питання про владу в Росії? 2. Яку програму діяльності Радянської влади було накреслено в ленінській відозві? В результаті бесіди учні дістають правильні уявлення про хід подій і роблять відповідні висновки, які записуються в зошити.

Далі вчитель наголошує, що у відозві з'їзд закликав солдатів і матросів до пильності і стійкості у захисті революції від посягань імперіалізму, і наводить слова В. І. Леніна: «Ми — оборонці тепер, з 25 жовтня 1917 р., ми — за захист вітчизни з цього дня»¹⁴. Роз'яснення цієї тези має важливе значення для виховання в учнів почуття радянського патріотизму. При цьому слід використати їхні опорні знання. Учитель пропонує згадати, чому під час першої світової війни більшовики хотіли поразки царського уряду в ній, а після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції закликали покласти їй край шляхом переходу влади до рук пролетаріату і чому вони стали найстійкішими оборонцями з першого дня перемоги соціалістичної революції? Учні пригадують основні положення праці В. І. Леніна «Про національну гордість великоросів», яку вони вивчали раніше. Один з них зачитує фрагмент з неї, який дає можливість глибше розкрити марксистсько-ленінське розуміння патріотизму й національної гордості, їх нерозривний зв'язок з пролетарським інтернаціоналізмом. Завдяки цьому в учнів формується історичний, класовий підхід до розуміння патріотизму і національної гордості.

Починаючи розгляд історичних декретів, учитель підкреслює, що Радянська влада одразу ж приступила до розв'язання питань, які зачіпали корінні інтереси трудящих, — про мир і про землю. Використовуючи спогади Н. К. Крупської, М. В. Фофанової, В. Д. Бонч-Бруєвича, а також Дж. Ріда, учні повідомляють, як створювалися перші декрети¹⁵. Вчитель розкриває їх основний зміст, а учні зачитують уривки із спогадів, які характеризують враження і настрої делегатів. Останнє питання учитель розкриває на епізодах із спогадів Н. К. Крупської, А. В. Луначарського та Е. А. Рах'я про створення Радянського уряду¹⁶.

Таким чином, II Всеросійський з'їзд Рад узаконив перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, проголосив Росію Республікою Рад, поклав початок перетворенню Рад в систему органів державного управління, утворив перший Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним. З'їзд затвердив ленінську програму діяльності Радянської держави й декретами про мир і землю утвердив «...історично безприкладні основи

¹³ Див.: Спогади про В. І. Леніна.— Т. 3.— С. 14—17.

¹⁴ Ленін В. І. Тяжкий, але необхідний урок // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 378.

¹⁵ Спогади про В. І. Леніна.— Т. 1.— С. 520—521; Т. 2.— С. 474; Бонч-Бруєвич В. Д. Воспоминания о Ленине.— М., 1969.— С. 124—126; Рид Джон. 10 дней, которые потрясли мир.— М., 1959.— С. 116—126.

¹⁶ Спогади про В. І. Леніна.— Т. 1.— С. 523—524; Т. 2.— С. 462, 495; Т. 5.— С. 130—134.

соціального буття людей: владу трудящих — в політиці, суспільну власність на засоби виробництва — в економіці, колективізм і товариську взаємодопомогу — в людських відносинах»¹⁷.

На уроці «Тріумфальна хода Радянської влади», крім навчальних завдань, велику увагу необхідно приділити інтернаціональному вихованню. При підготовці до нього учитель орієнтується на знання дев'ятикласників з попередньої теми, на осмислення ними матеріалу, вміщеного в підручнику. Можна використати мемуари й художню літературу. Б. Г. Леніна заздалегідь визначає, скільки часу необхідно відвести на самостійну роботу і на безпосередній виклад нового матеріалу.

Узагальнивши відповіді учнів з попередньої теми, учитель переходить до викладу нового матеріалу, попередньо з'ясувавши з ними пізнавальне завдання: Чому на такій великій території, в багатонаціональній країні Радянська влада перемогла так швидко, пройшла, за висловом В. І. Леніна, тріумфальним маршем?

Два питання уроку «Перемога соціалістичної революції на фронті» і «Встановлення Радянської влади в Москві» вчитель подає з елементами деталізації, зокрема, розповідає про героїзм трудящих різних національностей, і особливо молоді, в боротьбі за встановлення Радянської влади. Виступають окремі учні, які повідомляють про подвиги М. Шломіна, П. Андрєєва, Л. Лисинової. Учитель вводить в урок елементи бесіди і пропонує учням зробити відповідні висновки, зокрема, про спільні риси і особливості встановлення Радянської влади в різних районах країни. Таким чином, учні з допомогою вчителя опановують частково-пошуковий метод навчання.

При висвітленні питання про перемогу соціалістичної революції в національних районах учитель звертає увагу на складність боротьби за владу Рад на місцях, на значення допомоги російського пролетаріату в ній і пояснює нове поняття «правова рівність націй», підкреслюючи історичне значення «Декларації прав народів Росії».

Розкриваючи питання, вчитель наголошує, що Жовтнева революція, знищивши соціальне гноблення, ліквідувала і національний гніт, створила передумови для перетворення націй буржуазного суспільства в соціалістичні, для їх дальшого розвитку і зближення. Перед пролетаріатом і Комуністичною партією постало завдання — сформулювати новий тип національних відносин, заснованих на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Наукове керівництво процесом зближення націй дістало відображення насамперед у досягненні правової рівності націй, в перших декретах Радянської влади.

Спираючись на опорні знання учнів, вчитель визначає історичну роль перших декретів Радянської влади для трудящих національних окраїн. Учні відзначають, що декрет про мир засуджував грабінницькі війни, вперше в історії людства проголошував принципи поваги до всіх націй і народностей, дружбу між ними, закрив основи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Декрет про землю здійснив вікову мрію трудового селянства багатонаціональної Росії. Це було особливо важливо, відмічають учні, зважаючи на склад основного населення національних районів країни. Узагальнюючи відповіді учнів, вчитель наголошує, що перші закони Радянської влади поклали початок вирішенню і національного, і аграрного питань.

Видатну роль у практичному здійсненні ленінської національної політики в нашій країні відіграла «Декларація прав народів Росії», проголошена 2 листопада 1917 р. Учитель пропонує проаналізувати текст цього документа, звернувши увагу на такі питання: 1. На яких шляхах (основах) партія вбачала можливість розв'язання національного питання? 2. Які принципи національної політики проголошувала «Деклара-

¹⁷ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

ція...»? 3. У чому полягає наступність цих принципів і програмних документів партії? 4. В чому полягає всесвітньо-історичне значення «Декларації...»?

Учні добре справляються із завданням і доходять висновку, що тільки на шляху соціального визволення й ліквідації експлуатації можливе розв'язання національного питання. Вони самостійно вивчають і записують у зошити основні принципи політики Радянської держави, звертаючи увагу на те, як відображено в них програмні вимоги партії з національного питання: рівність і суверенність всіх народів нашої країни; право народів на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав, скасування всіх національних і релігійних привілеїв та обмежень; право всіх народів на вільне влаштування свого національного життя; виховання трудящих мас у дусі повної рівності й дружби всіх народів; тісний політичний, військовий і господарський союз народів, які вступили на соціалістичний шлях; забезпечення фактичної рівності народів — юридичної, економічної, культурної; непримиренне ставлення до будь-яких проявів шовінізму й націоналізму.

Визначаючи історичну роль «Декларації...», дев'ятикласники переконливо підкреслюють, що Велика Жовтнева соціалістична революція здійснила докорінні зміни у взаємовідносинах між народами нашої країни. У нас немає пануючих і пригноблених націй, всі нації рівні, створилися умови для їх дальшого зближення. Формулюється висновок: «Декларація прав народів Росії» закріпила повну рівноправність і вільний розвиток всіх націй і народностей. Це забезпечило триумфальну ходу Радянської влади на величезній території нашої країни. Практичне здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму зміцнювало довіря народів, зближувало їх у боротьбі за соціалізм. «Декларація...» справила великий вплив на піднесення визвольної боротьби пригноблених народів світу, надихала їх на боротьбу за національну рівноправність».

Наступна тема — «Встановлення Радянської влади на Україні». За програмою на неї відведено три уроки. На першому уроці учні виступають із заздалегідь підготовленими повідомленнями про перемогу соціалістичної революції на Україні. На яскравому конкретно-історичному матеріалі вони розкривають мужність, патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм трудящих мас України і Росії в боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні. Цікаві повідомлення можуть підготувати учні про збройне повстання в Києві та інших містах. На уроці Б. Г. Леніної, наприклад, великий емоційний вплив на учнів справило повідомлення про молодіжний загін на чолі з В. М. Довнар-Запольським, який протягом двох днів утримував Київський політехнічний інститут¹⁸.

Урок на тему «I Всеукраїнський з'їзд Рад і проголошення України Республікою Рад» Б. Г. Леніної проводить методом самостійної роботи учнів з §8 підручника «Історія Української РСР» (с. 44—47). Наприкінці уроку вони відповідають на запитання: 1. Чим знаменні для трудящих України рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад? 2. Наведіть факти допомоги Радянської Росії в боротьбі за Радянську владу на Україні. 3. Знайдіть на карті міста і райони України, у яких наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. утвердилась Радянська влада. Для домашнього завдання вона пропонує дев'ятикласникам знайти в літературі матеріал про боротьбу за встановлення Радянської влади в рідному краї і підготувати на цю тему повідомлення. Підбиваючи підсумок уроку, вчитель наголошує на історичному значенні I Всеукраїнського з'їзду Рад.

Мета останнього, третього, уроку з цієї теми — «Встановлення Радянської влади в Києві» — показати на історичних фактах і подіях 1917—1918 рр., як за допомогою російського робітничого класу і біль-

¹⁸ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1971.— С. 49—52.

швицької партії трудящі України повалили владу буржуазно-націоналістичної Центральної ради і здобули перемогу. Учні можуть підготувати цікаві повідомлення про керівників повстання Я. Б. Гамарника, А. В. Іванова, Ю. М. Коцюбинського, інших активних борців за Радянську владу, про перенесення столиці з Харкова до Києва тощо.

Під час вивчення теми «Розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської держави» вчитель з'ясовує питання про суть диктатури пролетаріату, її завдання і функції. Щоб піднести ефективність уроку, можна використати фонограму промови В. І. Леніна «Що таке Радянська влада?». Після прослуховування фонограми вчитель пропонує учням ознайомитися з відповідним матеріалом підручника (§ 37, с. 162—164) і відповісти на запитання: Як В. І. Ленін викладає суть Радянської влади? Чому диктатура пролетаріату є головним знаряддям побудови соціалістичного суспільства? Якою була державна форма диктатури пролетаріату в нашій країні? Учні зачитують і пояснюють відповідні місця з промови. При розгляді головного завдання диктатури пролетаріату слід зосередити увагу на словах Володимира Ілліча про те, що Радянська влада — це шлях до соціалізму, знайдений масами трудящих. Вчитель підкреслює, що керівною і спрямовуючою силою в системі диктатури пролетаріату є Комуністична партія. Можна також використати запис ленінської «Промови пам'яті Я. М. Свердлова на екстреному засіданні ВЦВК 18 березня 1919 р.». Далі вчитель розповідає про видатних партійних і державних діячів, розкриває характерні риси ленінського стилю роботи. Зміст теми слід пов'язати з матеріалами XXVII з'їзду КПРС. Запитання для закріплення: В чому В. І. Ленін вбачав головну силу розвитку нового ладу? Що таке «демократія»? Чи можливе прискорення соціально-економічного розвитку країни без дальшого розвитку соціалістичної демократії? Що ви розумієте під самоврядуванням народу? Яка сила є гарантом самоврядування народу?

Підбиваючи підсумок уроку, вчитель підкреслює, що в демократизмі, у життєвій творчості має В. І. Ленін вбачав головну силу розвитку нового ладу. В перших рядах будівників комуністичного суспільства має йти молодь. «Тільки в праці разом з робітниками і селянами, — заповідав В. І. Ленін, — можна стати справжніми комуністами»¹⁹. Цей заповіт і сьогодні є для неї дороговказом.

З перемогою соціалістичної революції пролетарський інтернаціоналізм як ідеологія і політика робітничого класу проявляється по-новому. По-перше, пролетарський інтернаціоналізм стає ідеологією і політикою пролетаріату, який прийшов до влади. Він утвердився як принцип взаємовідносин між трудящими соціалістичної держави і революційним, визвольним рухом робітничого класу та пригноблених народів світу. По-друге, всі соціально-економічні перетворення в країні диктатури пролетаріату мають історичне значення для трудящих інших держав. По-третє, захист соціалістичної Вітчизни стає найвищим інтернаціональним обов'язком пролетаріату всього світу.

Важливу роль у закріпленні цих положень покликаний відіграти урок на тему «Боротьба В. І. Леніна за підписання Брестського миру». Вчитель починає його із завдання: «Прослухавши розповідь, в якій подаються різні точки зору з приводу підписання миру з Німеччиною, поясніть, чому позиція Троцького і «лівих комуністів» була авантюристичною і згубною для Радянської республіки». В ході бесіди учні успішно з ним справляються.

З метою практичного використання знань учнів, вчитель дає їм пізнавальні завдання. 1. В квітні 1917 р. Володимир Ілліч обстоював недопустимість найменших поступок «революційному оборонству». В жовтні 1918 р. він уже стверджував: «Всяка революція лише тоді чо-

¹⁹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 302.

го-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»²⁰. Доведіть, пропонує вчитель, що тут не було ніякої суперечності. 2. Радянська Росія вийшла з війни, підписавши принизливий, грабіжницький Брестський мир. Чому ж тоді вихід Радянської Росії з війни називають революційним?

Підсумовуючи відповіді учнів, вчитель наголошує, що Брестський мир був одним з найважливіших соціалістичних звершень диктатури пролетаріату, яке мало надзвичайно важливе значення не лише для Росії, а й для всього світового визвольного руху. В ході боротьби за мир В. І. Ленін сформулював найважливіші принципи зовнішньополітичної стратегії і тактики Радянської держави, які зберігають актуальність і в наші дні.

Завершується тема підсумковим уроком «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції». Спираючись на знання, здобуті учнями на попередніх уроках, вчитель проводить фронтальну бесіду, в ході якої розглядаються три групи питань: 1. Які умови для будівництва соціалізму створила Велика Жовтнева соціалістична революція? 2. Які демократичні завдання розв'язав Великий Жовтень? 3. На конкретних історичних фактах довести, що Велика Жовтнева соціалістична революція була глибоко народною революцією.

Далі вчитель пропонує розкрити інтернаціональний характер Великої Жовтня. Учні розповідають про вплив Жовтневої революції на піднесення світового робітничого, комуністичного й національно-визвольного руху, на міжнародні відносини, на прогрес усього людства.

Вчитель ознайомлює дев'ятикласників з ленінською оцінкою всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в його широкому і вузькому розумінні. В. І. Ленін, зокрема, писав, що деякі основні риси її мають не місцеве, не національно-особливе, не тільки російське, а й міжнародне значення. Останнє полягає в тому, що вона відкрила нову еру в розвитку людства, справила великий революціонізуючий вплив на весь світ. **«Велика Жовтнева соціалістична революція, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, — стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»**²¹. У вузькому розумінні — це історична неминучість повторення основних рис Жовтневої революції, а також основ стратегії і тактики більшовизму в міжнародному масштабі. Про це йшлося в праці В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі».

Про гарячу підтримку Великого Жовтня міжнародним пролетаріатом дев'ятикласники можуть зробити невеликі повідомлення, скориставшись висловами видатних діячів міжнародного робітничого руху.

Як показує багаторічна практика, така композиційна побудова уроків при вивченні теми «Велика Жовтнева соціалістична революція» дає можливість повніше розкрити титанічну діяльність В. І. Леніна й керованої ним більшовицької партії в боротьбі за щастя народу. Поєднання різного роду завдань і самостійної пошукової роботи сприяє глибокому усвідомленню учнями революційних процесів, законів класової боротьби, допомагає формувати в них почуття дружби й братерства, високу культуру міжнародного спілкування, нетерпимість до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і національного егоїзму, до звичаїв і моралі, що заважають комуністичному оновленню життя.

І. Д. МАЗУР (сміт Димер Київської обл.)

²⁰ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок, 22 жовт. 1918 р.: Доповідь // Там же.— Т. 37.— С. 116.

²¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 7.

СПОГАДИ

ШЛЯХОМ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ *

...Відчуваючи свій неминучий і швидкий крах, Центральна рада потай від українського народу пішла на зговір з кайзерівською Німеччиною і закликала на Україну її війська. Так з допомогою іноземних штиків націоналістична контрреволюція розраховувала зберегти на Україні буржуазний лад. У лютому 1918 р. перші ешелони з кайзерівськими солдатами прибули в Коростень. Частина їх, не затримуючись, рушила на Київ. Реакція більшості людей на появу окупантів була насторожено-ворожою. І лише група «самостійників» намагалася організувати щось на зразок урочистої зустрічі «союзників». Та все це нагадувало швидше жалюгідний ганебний спектакль.

Настали тяжкі часи. Поміщикам і багатіям було повернуто все, що вони втратили внаслідок революції. Винних у розподілі їхнього майна жорстоко карали. Умови праці сільської бідноти та робітників стали ще нестерпнішими, ніж до революції, експлуатація досягла крайніх меж. Продукти харчування купити було дуже важко. Окупаційні гроші — німецькі марки та російські карбованці — не становили ніякої цінності. До того ж зарплату цими дешевими грошми затримували по два — три місяці. Тим часом у Німеччину ешелони з хлібом та іншим продовольством ішли безперервно. Окупанти тягли усе, що могли...

У масах зростало незадоволення. Активну роботу серед коростенських залізничників проводили в той час такі товариші, як Табукашвілі, Конончук, Мельник, Галактіонов, Подольський, Аксьонов, Чигир, Цвикліст, Мошковський, Яловий, Долгожив, Іванов, Третяк, Гундарев, Горбатюк.

Пам'ятаю дерев'яний барак, що стояв неподалік від місця розташування колишнього паровозного депо. У цьому бараці містилася робітнича крамниця, а поряд з нею кімнатка. Тут таємно збиралися члени більшовицького осередку, активісти: обговорювали питання поточного моменту, раділися, розробляли плани революційного виступу.

І от 15 липня 1918 р. терпіння залізничників увірвалося. Того дня на станції Коростень розпочався страйк. Він набув політичного характеру і переріс у Всеукраїнський залізничний страйк, який відіграв значну роль у боротьбі трудящих за владу Рад на Україні. А ініціаторами виступу стали наші машиністи. Вони рішуче відмовилися виводити з депо паровози до ешелонів, що направлялися в Німеччину. Ні умовляння, ні погрози представників окупаційної та гетьманської властей не допомогли. Було обрано страйковий комітет на чолі із слюсарем депо Миколою Івановичем Мельником, який нині живе в Києві. Всі залізничники на роботу виходили, але до своїх обов'язків не приступали...

В той час я працював комірником: видавав усе необхідне для догляду за паровозами та вагонами: пальне, мастило, ліхтарі, лампи, свічки, обтиральний матеріал тощо. Коли почався страйк, я замкнув крани цистерни, зачинив комірчину і припинив видачу. Прибіг начальник матеріальної служби станції Грушковський. Він погрожував і вимагав віддати ключі. Я сказав, що без дозволу страйкому цього зробити не можу, і пішов у депо.

Страйк тривав довго, до кінця серпня. Окупанти змушені були терміново доставляти бригади залізничників з Німеччини, щоб хоч у та-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1987. — № 11.

кий спосіб забезпечити рух поїздів. Водночас було вжито якнайкрутіших заходів до страйкарів. Багатьох з них заарештували, станцію огородили колючим дротом, на проходах поставили сторожові застави з кулеметами. Мене та інших односельців, що працювали на залізниці, схопили в Могильному і привезли на станцію Коростень. Ключі в мене забрали, а самого кинули в товарний вагон, де знаходилися інші заарештовані. Там без води і їжі я просидів добу, а на другий день німецький офіцер, перевіряючи вагон, побачив мене і, за молодістю літ (мені було тоді шістнадцять), вигнав геть. Коли я з'явився перед очі Грушковського, то начальник матеріальної служби сказав, що страйкарям у нього робити нічого, і на цьому моя служба на залізниці закінчилася...

Від брата з часу окупації України не було жодної звістки. Ми не знали, де він, що з ним... Якось осінньої ночі 1918 р. хтось постукав у вікно.

— Хто там? — тривожно запитала мати.

— Це я, мамо, Пилип.

Зайшов у хату блідий, худий, змучений, у поношеному військовому одязі, із сумкою за плечима. Привітався з усіма, сказав: «Набридла війна, вирішив повернутися додому, взятися за господарство».

Ми не знали, куди посадити Пилипа. Скільки горя і страждань довелося пережити останнім часом, і ось, нарешті, така радість! Довго не могли заснути. Говорили про сільські новини, про події в наших місцях, взагалі про життя-буття. Брат розповів, з якими труднощами пробирався він у складі Першого соціалістичного червоногвардійського загону з Румунського фронту через Україну в Радянську Росію, скільки сутичок з ворогами довелося витримати, скільки бойових друзів поховати...

— Та це, мабуть, про ваш загін доходили до нас чутки?!

— Правда? Ну що ж, цілком можливо. Адже ми добряче-таки пошарпали «самостійників» і пробілися в Росію. На жаль, там мене звалив сипний тиф... Довго хворів, ледве живим залишився.

В наступні дні Пилип більш детально розпитав мене про хід залізничного страйку, інші події, про людей, їх настрої тощо. Під великим секретом він зізнався мені, що з березня 1917 р. перебуває в партії більшовиків і навіть показав партквиток (пізніше він віддав його на зберігання матері). Брат сказав також, що під виглядом демобілізованого солдата прибув сюди для виконання важливого партійного доручення і просив мене при необхідності допомагати йому. Я обіцяв.

У рідному селі Пилипа поважали ще з довоєнних років. Брат умів викликати до себе довір'я, і тому люди тягнулися до нього. Пропагандист він був умілий і обережний. Попервах постійно знаходився вдома. Трохи згодом почав на певний час відлучатися у своїх нелегальних справах. Поступово він налагодив зв'язки з місцевими більшовиками, згуртував навколо себе актив. Відомий у Коростені лікар Іванов розповідав мені колись, що підпільники неодноразово збиралися у нього на квартирі (в кімнаті, а то й на горищі), як правило, вночі.

За дорученням брата я часто бував у Коростені та на залізничній станції, прислуховувався до розмов, стежив за всім, що там відбувалося, і розповідав йому про все почуте і побачене, а також діставав і приносив різні газети, відозви тощо. Крім того, через мене Пилип у разі необхідності підтримував зв'язок з потрібними людьми.

Робота більшовиків у масах давала свої плоди. Населення дедалі активніше виступало проти окупаційного режиму, для боротьби з ворогом формувалися робітничі загони. У листопаді 1918 р. почалися напади на поїзди окупантів. Їх зупиняли, зброю у німецьких солдатів відбирали і роздавали революційно настроєним робітникам і селянам. Та й самі німецькі солдати вже не хотіли воювати. Я бачив, як одного разу неподалік від ешелонів, що стояли на крайніх коліях станції Ко-

ростень, вони порозводили багаття і кидали свою зброю у вогонь. Це було незабутнє враження. А незабаром стало відомо, що в Німеччині відбулася революція...

Тієї ж осені 1918 р. я вперше почув від брата про нову, ще небачену в історії Червону Армію. Вона, розповідав Пилип, створена за наказом Леніна для захисту молоді Радянської Соціалістичної Республіки. Це — армія трудового народу і вона скоро прийде на допомогу трудящим України.

У грудні 1918 р. радо зустрінуті населенням частини 17-ї стрілецької дивізії, у якій перебував на службі й Пилип Жмаченко, вступили в Коростень. Однак у цей час над містом нависла загроза з боку військ новоявленого буржуазно-націоналістичного «уряду» — петлюрівської Директорії, і брат був знову залишений для продовження підпільної роботи. Влада в той складний час переходила в нашій місцевості з рук у руки. Одного січневого ранку 1919 р. на село налетіли петлюрівці. Вони вдерлися в нашу хату, схопили Пилипа, побили його мало не до смерті і потягли на розстріл. Ми всі побігли за ним. Коли вишикували команду, що мала виконати цей жахливий присуд, наша мати з криком «мене стріляйте!» кинулася до сина і закрила його собою. Серед петлюрівців сталося хвилиenne замішання... І тут несподівано почулася безладна стрілянина. Це в село увірвався загін червоноармійців. Петлюрівці втекли. Брат чудом залишився живий. Його, побитого і закривавленого, відвезли в лікарню... Важко сказати, що було б, коли б не мати. Взагалі вона у нас відзначалася неабиякою сміливістю і винахідливістю. Пам'ятаю такий випадок. У селі в черговий раз хазяйнувала націоналістична банда. В нашій хаті зупинився петлюрівський офіцер. До нього привели якогось чоловіка у напіввійськовій формі, затриманого в полі у районі петлюрівських позицій як більшовицького шпигуна. Офіцер розпорядився допитати спійманого і, якщо той не дасть потрібних відомостей, — розстріляти. Тут у справу рішуче втручається наша мати.

— Що ж це ви, добродію, робите, — каже вона, звертаючись до офіцера. — Який же це шпигун? Це ж чоловік з Лісовщини (сусіднє село. — Я. Ж.), його Павлом зовуть, — і, обернувшись до затриманого, продовжує:

— Як же це ти, Павле, збився з дороги? І чого тобі треба було йти в таку лиху годину?

Чоловік, зрозумівши, що його хочуть виручити, включається в хитру, хоч і небезпечну гру, розпочату матір'ю, доладу щось їй відповідає. Його залишають до з'ясування обставин, а надвечір червоноармійці вибили петлюрівців із села. Невідомий і справді виявився розвідником-щорсівцем. Він був глибоко вдячний матері за порятунок. Врятувала наша мати від розправи бандитів також дві єврейські родини.

Багато добрих справ зробила вона в житті, за що зажила в односельців великої шани. Ми — її діти — глибоко любили свою матінку. У щоденнику П. Ф. Жмаченка є такі проникливі слова: «Мати! Що є на світі краще за це слово! Яке слово на світі приховує більше ніжності й ласки, ніж «мати»... У мене було три матері. Перша мати мене народила, народила на землі матері-Батьківщини. Серед людей, що живуть на землі моєї другої матері — Батьківщини, я зростав і міцнів. Третя моя мати, якщо рахувати по порядку, — партія Леніна. Вона мене виховала, вона озброїла мене безсмертними ідеями. Мати, яка мене народила, своїм великим серцем, своїми великими почуттями благословила мене на непохитну віру двом іншим матерям — матері-Батьківщині і матері-Партії. Всі три матері злилися воєдино. Тому я ніколи не буду сиротою. Я завжди буду відчувати материнську ласку».

...У березні 1919 р. уперта боротьба за Коростень між частинами Червоної Армії і петлюрівцями розгорілася з новою силою. Велику

роль у захисті Коростенського залізничного вузла відіграли бронепоезд «Комуніст Коростенщини» та ще два броньовані поїзди, у короткий час збудовані місцевими робітниками. В ті дні передова проходила безпосередньо через наше село. Петлюрівці лютували. Захопивши на якийсь час Могильне, вони спалили нашу хату і все майно — за те, що старший із Жмаченкових синів — більшовик...

Після визволення села мене, сімнадцятирічного юнака, призначили секретарем сільревкому, а трохи згодом — обрали секретарем комітету бідноти. І ревком і комбід були тоді організовані у нас вперше. Хотілося б добрим словом згадати голову комітету бідноти (згодом — комітету незаможних селян) Миколу Башинського. Всі роки очолював він цю важливу ділянку роботи, твердо стояв на класових позиціях, в усьому допомагав бідноті, захищав її інтереси. Чесний, правдивий, завжди активний у виконанні заходів Радянської влади, він так і залишився у добрій пам'яті односельців Миколою Комнезамом — людиною, що зробила для рідного села багато доброго...

Влітку 1919 р. до нас у спалене дворище приїхав уже тоді широко відомий у народі комдив Микола Олександрович Щорс. Поцілувався з матір'ю та батьком, мені потиснув руку і запропонував присісти на колоду, що лежала неподалік. «Я знаю вашого сина Пилипа, — сказав він батькам. — Ці негідники, душоуби жорстоко відомстили вам за нього. Я заїхав дізнатися, що вам потрібно. Можливо, ми чимось зможемо допомогти?» Тут він витяг і віддав матері 500 крб.

— З харчами перебиваємося — добрі люди допомагають, а де жити будемо? — почав бідкатись батько.

— А чи немає десь поблизу поміщицького будинку? — Запитав Щорс. Батько показав рукою за річку на пустуючу контору, що знаходилася на території колишнього поміщицького фільварку.

Микола Олександрович тут же попросив покликати голову сільревкому і розпорядився передати будинок контори нам. «Рішення ревкому вам вишлють», — сказав він.

Будинок цей і нині стоїть у с. Поліському. В ньому зі своєю родиною живе вчителька Ольга Михайлівна Рябушенко — дочка розстріляної у березні 1942 р. фашистами нашої сестри Марії Жмаченко — радянської активістки.

У перший місяць після призначення мене секретарем сільревкому я за родом своєї роботи досить часто зустрічався з братом Пилипом, який із середини квітня до середини травня 1919 р. був головою Коростенського ревкому, і багато чого у нього навчився. Звичайно, досвіду мені ще не вистачало, і брат охоче б продовжував ділитися зі мною своїм, але в травні його відкликали в Житомир для роботи в колегії губчека. У червні того ж року на I з'їзді Рад Волинської губернії П. Ф. Жмаченка було обрано членом губвиконкому.

Влітку 1919 р. обстановка на фронті і в тилу загострилася до краю. На території Новоград-Волинського і частково Житомирського повітів значну активність розвинула банда Соколовського. Спираючись на контрреволюційні елементи в селах, вона повела боротьбу проти Радянської влади та її органів, проти комбідів. При цьому бандити діяли не тільки силою зброї. Щоб дискредитувати партійних та радянських працівників і настроїти проти них населення, в хід пускалися підла брехня, провокації, наклепи. У другій половині червня банда намагалася увірватися в Коростень. На боротьбу з нею були мобілізовані залізничники-чонівці, актив. Вирішальну роль у розгромі бандитів відіграли бронепоезди.

Напружені бої з петлюрівцями тривали ціле літо. Ворог не кидав спроб здобути Коростень. Адже через нього проходила єдина залізниця, що зв'язувала частини Червоної Армії, які діяли на південному заході України з Радянською Росією. Пам'ятаю спекотний серпневий день. Збиваючи куряву, з боку Ушомира через Рудню-Могиланську,

Могильне, повз наше рідне попелище в напрямку Коростеня поквалливо рухався військовий обоз. Його супроводжував брат — весь у пилюзі, на ногах обмотки, губи від спеки потріскалися. Забрів у річку Могилянку, набрав у пригорщу води і жадібно напився. Я випадково побачив брата, побіг за ним. Він на ходу тихо сказав мені:

— Яшо, передай матері, батьку, брату Василю і сестрі Марусі привіт і скажи, що додому я зайти не міг. В обозі супроводжую губернські цінності, не можу відійти ні на хвилинку. Здам їх і піду на військову службу, в дивізію Щорса. Насідають петлюрівці.

Того самого дня Богунський полк спішно зайняв бойові позиції на околиці Могильного, на тому ж місці, де вони розташовувалися й навесні. Зав'язалися кровопролитні бої із загонами так званих «січових стрільців», сформованими в Галичині. Село буквально прошивали кулі та снаряди. Багато жителів рятувалося за кам'яною горою, де нині щебеневий завод. Я залишався вдома.

Багато ворожих атак відбили богунці. 30 серпня 1919 р. червоноармійська кухня, що розташовувалася за нашою новою, ще недобудованою хатою, почала видавати обід бійцям, які прибували з передової. Раптом як грім серед ясного неба пролунала страшна звістка: «Щорса вбито!» Червоноармійці кинули обід і на якусь мить наче заніміли від потрясіння, дехто заплакав. Потім усі схопилися за зброю і поспішили на свої позиції. Я став мимовільним свідком цієї глибоко трагічної події. Щорс загинув на передовій позиції, не далі як за 3 км від нашої хати. Його героїчна смерть у ті дні й години, коли вирішувалася доля Коростеня — стратегічно важливого залізничного вузла — глибоко потрясла всіх. Цю втрату тяжко переживали як червоноармійці, так і цивільне населення. Та люди не впали духом. Смерть улюбленого командира згуртувала бійців. Далі сіл Вигов, Могильне, Білошиці (нині — Щорсівка) ворог не просунувся. Коростень було відстояно... А на кінець 1919 р. петлюрівська армія практично перестала існувати.

Пройшов ще один рік і громадянська війна переможно закінчилася. Та на цьому не закінчилися для нас тяжкі випробування. З болем пригадую 1921 р., коли страшний голод своєю кістлявою рукою охопив цілий ряд районів країни... На станцію Коростень прибув ешелон голодних дітей з Поволжя. З них 30 прийняли до себе в сім'ї і врятували від голодної смерті жителі нашого села. Пам'ятаю, скільки сил і енергії доклали працівники сільської Ради і комнезаму, щоб розмістити дітлахів, забезпечити їх найнеобхіднішим.

Ми взяли до себе хлопчика Гришу з Бузулуцького повіту. Зголоднілий дистрофік, він був, здавалося, в безнадійному стані. І лише безмежна доброта нашої матері змогла повернути його до життя. А який хлопець виріс! Став військовим, писав, дякував... Загинув у війну... В ті голодні роки Батьківщина як тільки могла рятувала своїх майбутніх захисників...

Запам'ятався 1921 р. і радісною подією в моєму житті. Того року, перебуваючи в частині особливого призначення і будучи тісно зв'язаний з комсомольським осередком на залізниці, я став першим, хоч на жаль, і єдиним ще тоді комсомольцем у нашому селі. Мені було доручено організувати у Могильному святкування 4-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Час був дуже неспокійний. Посилася контрреволюційна, антирадянська агітація. Звідусіль поповзли чутки, що назрівають якісь події і що швидко владі Рад настане кінець. У таких умовах урочисті збори не відбулися, бо на них прийшли лічені одиниці. Тоді на мою пропозицію ми, група молоді із семи чоловік, зробили червоний прапор і пройшли з ним по вулиці з кінця в кінець села. Іти намагалися в ногу. Співали революційних пісень. Більшість селян поставилася до цієї нашої демонстрації схвально. Але були й такі, яким вона прийшлася не до душі. Підкуркульники тюкали

на нас і навіть камінням кидали. А ми все йшли. По дорозі до нас приєдналося ще кілька чоловік. Наші лави подвоїлися. Це була перемога.

А вночі велике кавалерійське з'єднання отамана Тютюнника, сформоване на польській території, увірвалося в наше село. Шлях до Коростеня був відрізаний. Довелось тікати в ліс. Як стало відомо згодом, одночасно з Тютюнником з Польщі на Поділля виступив сильний загін петлюрівського полковника Палія-Сидорянського. З території захопленої румунськими поміщиками Молдавії наступав із своєю бандою Гулий-Гуленко, а з окупованої Польщею Західної Білорусії — кіннота Булак-Булаховича. Стріли цих ударів спрямовувалися на Київ. Це була остання авантюрна спроба імперіалістів та їх прислужників захопити значну частину Правобережної України. Як відомо, вона закінчилася цілковитим крахом. Усі банди було розгромлено, хоч на шляху їх просування залишилося немало жертв — членів комнезамів, учителів, радянських активістів...

Так у боях і труді, у боротьбі з силами старого світу утверджувалося нове, радянське життя, ідейно міцніло й загартовувалося покоління людей, народжене Великим Жовтнем.

Я. Ф. ЖМАЧЕНКО (Київ)

ПРО ХАРКІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

(Із спогадів учасниці більшовицького підпілля в 1919 р.)

Про харківське більшовицьке підпілля в період денікінщини написано немало. Чотири статті вміщено, зокрема, у збірнику «Героическое подполье», виданому в 1976 р. Політвидавком. Це спогади Л. С. Леонова, Г. М. Янової (моєї сестри), М. Я. Левітіна та П. І. Долгіна. Значний інтерес становить остання книга автобіографічної трилогії І. А. Козлова «Наш последний и решительный», одна глава якої називається «Криваве підпілля. Харків» (Вид-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1969 р.). Є й інші матеріали на цю тему. Проте мені, члену Комуністичної партії з січня 1919 р., хочеться розповісти ще про боротьбу більшовиків у ворожому тилу. Адже з багатьох спогадів виникає більш цілісне уявлення про одну з героїчних сторінок боротьби більшовицької партії за владу Рад.

Після встановлення у Харкові Радянської влади міський партійний комітет направив мене на роботу у Відділ народної освіти, який займався питаннями налагодження шкільного навчання дітей та ліквідації неписьменності. Справ було дуже багато. Крім того, тривожила воєнна обстановка, що склалася навесні 1919 р.

Тільки-но наші війська розгромили на Східному фронті Колчака, з півдня у наступ перейшов Денікін, який наприкінці травня 1919 р. захопив Донбас. Безпосередня небезпека нависла над Харковом. Міська парторганізація робила все можливе для організації надійної оборони Харкова від ворога. 8 червня 1919 р. відбулися загальні збори членів харківської партійної організації. На них виступив секретар губкому КП(б)У О. М. Іванов, який доповів про становище на фронті й завдання комуністів Харкова. Було прийнято резолюцію: 1. Посилити партійну дисципліну, вжити заходів щодо загального навчання і озброєння членів партії, звести їх у бойові одиниці; 2. Поповнити склад партії кандидатами з робітників, скоротити кандидатський стаж до одного міся-

ця; 3. Довести до відома всіх членів партії, що невиконання доручення комітету рівнозначне порушенню партійної дисципліни.

12 червня 1919 р. було оголошено днем оборони. Наступного дня почалася партійна мобілізація на фронт. Було вирішено мобілізувати не менш як 50% усіх комуністів. У бій рвалися не тільки чоловіки, а й жінки. Мені в цьому відмовили, тому що я мала однолітнього сина. Однак як секретаря партійного осередку Відділу народної освіти мене викликали до губкому партії. Зібралися ще декілька партійних активістів. З кожним окремо розмовляв секретар губкому О. М. Іванов, попереджав, що про цю зустріч ніхто не повинен знати. З розмови я дізналася про можливе залишення Харкова. Мені було запропоновано залишитися у місті на підпільній роботі. Я погодилася. У сусідньому кабінеті відбулася конкретна розмова щодо моєї діяльності у денікінському тилу.

Мені потрібно було знайти явочну квартиру для організації зустрічей підпільників і ночівлі приїжджих товаришів. Квартира повинна була мати парадний і чорний ходи, а також горище, на якому можна було б сховатися від сторонніх очей. За легендою, я приїхала до Харкова з дитиною, переховуючись від більшовиків. Тому у квартирі не повинно було бути нічого зайвого з меблів. Для підшукування дали два дні.

Після довгих пошуків я повідомила адресу: Клочківська вулиця, Пантелеймонівський провулок, 11, вхід у дворі, другі двері ліворуч. Квартира відповідала вказаним вимогам. Залишалося встановити пароль і розпочати новий спосіб життя. Треба було зображувати панійку, що втекла від більшовиків, які розстріляли її чоловіка.

Згодом губком затвердив пароль і забезпечив мене грішми як радянськими, так царськими й керенками, які були в обігу у денікінців. Я придбала для себе вихідне плаття, капелюшок, модні черевики, щоб бути схожою на ту, за кого себе видавала.

Обстановка в кімнаті була вельми скромною: стіл, два стільці, кушетка й великий плетений кошик, який водночас служив місцем для зберігання речей та ліжком для сина. До приходу денікінців я встигла обладнати й горище, лаз на яке знаходився на кухні. На ньому могли розташуватися, хоч і без особливих зручностей, два чоловіки. Головне, що мої постояльці мали змогу спуститися до кухні та піти через чорний хід, не заходячи до кімнати. Залишалося чекати гостей...

А в той час бої підкочувалися під Харків. Під натиском полчищ білогвардійців, споряджених країнами Антанти, наші частини змушені були відступати.

Ніколи не забуду день 25 липня 1919 р., коли до Харкова увірвалися денікінці. Духовенство вітало їх дзвонами. На вулицях з'явилися гарно одягнені чоловіки й жінки — представники уцілілої буржуазії. Вони кидали до ніг «переможців» квіти. Їхні обличчя світилися радістю. Двірники поспішали прибрати з бруківки і тротуарів трупи червоноармійців і цивільних осіб. У районі Південного вокзалу, який утримували червоноармійці та харківські робітники, ще лунали постріли. На Московській вулиці розігралася страшна трагедія. Там був оточений червоний броньовик «Артем». Чотири бійця відстрілювалися до останнього патрона, а коли вони закінчилися, заспівали: «Смело, товарищи, в ногу!» Козаки й дроздовці підбігли до броньовика, насильно витягли з нього червоноармійців і по-звірячому зарубали на місці.

Денікінці зганяли свою злість на цивільному населенні. У першу ніч вони розстріляли більш як 50 чол. Незабаром у центрі міста з'явилися шибениці, на яких по декілька днів висіли трупи. Патріотів вішали навіть на ліхтарних стовпах.

Робітничі квартали Основа й Плеханівський обстрілювалися з кулеметів, коли на вулицях з'являлися люди. Було оголошено реєстрацію

усіх громадян. Комуністів розстрілювали без суду й слідства. Нещадно карали й відповідальних радянських працівників, а також революційно настроєних робітників.

Зразу почала лютувати денікінська контррозвідка. Їй вдалося захопити негативи й уцілілі фотографії харківських партійних і радянських працівників, які знімалися у місцевого фотографа. Це призвело до масових провалів першого організованого підпілля. Лише тим, хто змінив місце проживання, вдалося уникнути арешту. Серед них була і я, а також моя сестра — Г. М. Янова й деякі інші підпільники.

Друге підпілля у Харкові було організовано в середині липня 1919 р., коли до міста, рятуючись від провалів, приїхали комуністи з інших місць. Зафронтове бюро ЦК КП(б) України, яке займалося організацією підпільної роботи, очолював С. В. Косіор. На обліку бюро знаходилися адреси явочних квартир.

Для створення Харківської підпільної більшовицької організації були направлені члени «трійки» з організації підпілля на Лівобережній Україні Михайло Чорний і Петро Слинко. Проте останнього вистежила контррозвідка й одразу після приїзду до Харкова він був схоплений. Михайлу Чорному вдалося налагодити зв'язок з підпільниками й організаційно оформити губком і ревком, до складу яких він увійшов як представник від ЦК КП(б)У. Головою підпільного губкому партії затвердили Л. С. Леонова, а головою ревкому — М. Бурова (Адіна).

Закипіла робота. Почали діяти підпільна друкарня, підпільний Червоний Хрест. Було організовано своє паспортне бюро. Ревкому вдалося влаштувати втечі червоноармійців з табору військовополонених, що знаходився біля Зміївського шосе.

Все це робилося у надзвичайно важких умовах, викликаних у відповідь на дії властей й контррозвідки. По місту були розклеєні відозви головнокомандуючого генерала Мая-Маєвського до населення. Він пообіцяв відновити законність і порядок, «знехтувану більшовиками особисту свободу». Громадян закликали до участі в роботі по відновленню «єдиної Росії». Було обіцяно скликати думу й «примирити інтереси праці та капіталу» за допомогою створення при ній особливої наради фабрикантів і робітників. Населенню, звичайно, пропонувалося видавати властям більшовиків та їм співчуваючих.

Водночас на будинках з'явилися оголошення про скасування всіх декретів Радянської влади, повернення колишнім хазяям їхніх заводів і фабрик, поміщикам — землі.

Арешти не припинялися. Тюрми були переповнені. Населення міста перебувало у постійному страху.

Підпільній діяльності більшовиків у деякій мірі сприяло погіршення з кожним днем становища робітників. Підвищувалися ціни як на продукти харчування, так і на промислові товари. Навіть кваліфікований робітник при таких цінах міг прожити із сім'єю на свій місячний заробіток не більш як чотири дні. Не випадково з появою білогвардійців на заводах і фабриках безперервно відбувалися страйки робітників, які мали в основному економічний характер. До цього їх підбурювали меншовики, що переважали у профспілках і були готові співробітничати з денікінцями на будь-яких умовах. Метою меншовиків було не допустити політичних виступів пролетаріату.

Губком і ревком, навпаки, прагнули залучити робітників на свій бік і закликали їх до активної протидії денікінським властям. Саме в той час, коли розгорнулася підпільна робота, до Харкова прибув з широкими повноваженнями якийсь Яковенко з мандатом Зафронтобюро. Спочатку його ввели до складу губкому, а потім призначили головою ревкому. З його появою почалися арешти підпільників. Першою жертвою зрадника був М. Чорний, схоплений контррозвідкою і кинутий у тюрму. Стійкий більшовик навіть у таких умовах ухитрявся

давати цінні поради підпільникам через лояльно настроєних до Радянської влади наглядачів.

Особливий інтерес Яковенко проявляв до явочних квартир, вимагав їх адреси, розпитував, хто на них зустрічається. На щастя, моя квартира, підготовлена ще до захоплення білими Харкова, мало кому була відома. Це врятувало мене від провалу. В результаті «діяльності» провокатора більшість явок була розкрита. На одній з таких квартир заарештували весь склад ревкому, очолюваного в той час Яковенком. Сам він показав якесь посвідчення денікінському офіцеру і його відпустили.

Як трапилось, що в підпільній організації досить тривалий час безкарно діяв провокатор?

Це можна пояснити тим, що він мав повноваження Зафронтбюро і, як згадував секретар губкому Л. С. Леонов, «справляв враження досвідченого й тямущого працівника». Іншими словами, він зумів викликати довіру у членів губкому та його секретаря, приспати їхню пильність.

Викрити зрадника допоміг старий більшовик-підпільник І. А. Козлов. Він прибув до Харкова наприкінці літа. За пропозицією секретаря губкому Л. С. Леонова Іван Андрійович зосередився на роботі у профспілках, які були найближче до робітників. Він налагодив тісні зв'язки з групою Бурова, яка здійснювала бойові дії, та підпільним Червоним Хрестом. До Харківського підпілля І. А. Козлов пройшов славний революційний шлях. До партії більшовиків він вступив у 1905 р. Брав участь у революційних подіях на Коломенському паровозобудівному заводі, за що був заарештований. Відбуваючи покарання у Володимирському централі, Іван Андрійович познайомився з М. В. Фрунзе та іншими більшовиками-ленінцями. З того часу він став професійним революціонером. І. А. Козлов брав активну участь у Лютневій та Великій Жовтневій соціалістичній революціях. На Україну він приїхав із Севастополя, де діяв у кримському підпіллі. Свій досвід професійного революціонера-конспіратора Іван Андрійович використовував у харківському підпіллі.

Дізнавшись про провал ревкому, І. А. Козлов разом з учасниками бойової групи Бурова організував перевірку однієї явочної квартири, вказаної Яковенком. Виявилось, що її хазяїн був провокатором. Так підтвердилася підозра, що й сам «голова ревкому» — зрадник. Було вжито термінових заходів щодо реорганізації всієї підпільної роботи, в першу чергу губкому й ревкому. На жаль, Яковенку вдалося зникнути, захопивши при цьому партійну касу.

Після провалу ревкому й масових арештів білогвардійці були впевнені, що наше підпілля розгромлене. Проте їхня радість виявилася передчасною. Бойова діяльність підпільників не тільки не ослабла, а набула ще більшого наступального характеру. Це дуже розлютило денікінців. Проти підпільників почали діяти таємні агенти, поліцейські, двірники й вуличні городові. Більшості товаришам довелося змінити паспорти й квартири.

У тих складних умовах особливо згодилася моя квартира, про яку Яковенко не знав. Як явка вона почала функціонувати ще до провалу ревкому. Першою з Києва приїхала моя стара знайома по дореволюційній роботі Ганна Хоперська, що мала завдання від ЦК КП(б)У. Я організувала їй зустріч з моєю сестрою Г. М. Яновою, через яку підтримувала зв'язок з підпіллям. Хоперська була відомою революціонеркою-підпільницею, активною учасницею громадянської війни. Нині її іменем названі вулиці у Харкові та Волчанські.

За Г. Хоперською до мене з'явилася ошатна дама. Пароль вона переплутала і тому довелося пережити чимало тривожних хвилин, доки ми «зрозуміли» одна одну. Виявилось, що це була Марія Олексіївна Кустелян, яка за дорученням центру разом із Симою Березовчук привезла гроші для підпілля. Зупинилися вони в кращому готелі

міста і тому що не твердо запам'ятали пароль, довго не мали змоги зв'язатися з нами. Їх, м'яко кажучи, виставили з однієї бакалійної крамниці, яка служила основною явкою. Моя квартира їм була дана як запасна.

Коли ми нарешті порозумілися, то пішли на основну явку, де дівчата передали привезені гроші.

Одного дня я була приємно вражена. На порозі квартири стояв мій чоловік Л. М. Соколов, з яким ми розлучилися влітку 1918 р., коли він пішов до лав Червоної Армії. Зв'язку з ним давно не було. Я дуже здивувалася, що він знав пароль. Виявилось, що за проханням Зафронтбюро його відкликали з фронту і направили до Харкова для організації підпільного паспортного бюро. Він привіз декілька зразків денікінських документів і попросив мене тимчасово їх сховати. Я поклала документи у кошик, де спав наш син.

Тільки-но Соколов залишив квартиру, як у двері хтось сильно постукав. Це був денікінський патруль. Зайшли офіцер і два солдати. Вони вимагали пред'явити документи. Перш ніж показати паспорт, я почала швидко вкладати сина спати. На щастя, час був пізній. Коли хлопчик вже лежав у кошику-ліжку, я заспокоїлася і, вибачившись за затримку, подала документи. Скромна обстановка кімнати переконала офіцера, що я приїхала нещодавно і не маю ніякого відношення до революціонерів.

Моя передбачливість нас врятувала, тому що багато квартир ретельно обшукувалися патрулем.

Незабаром після провалу ревкому до мене з Києва за дорученням ЦК КП(б) України прибув Семен Грай. Йому необхідно було організувати легальні форми боротьби проти денікінців. Зі мною він говорив про можливість створення шкіл ліквідації неписьменності серед робітників безпосередньо на заводах і фабриках. Через такі школи більшовики мали б змогу обережно проводити свою агітацію, розповідати правду про становище на фронтах. З пропозицією С. Грая я погодилася і буквально на другий день пішла до голови легального губкому профспілок меншовика Гроссмана. Проте меншовики повністю підтримували білогвардійців, і тому, коли я запропонувала створити школи лікнепу для робітників, Гроссман почав кричати на мене і називати більшовицьким агентом.

На жаль, без підтримки профспілок такі школи неможливо було організувати.

Найбільше я перехвилювалася, коли до мене прийшов чоловік у генеральській формі. Перша думка була про провал. Але «генерал» правильно назвав пароль і пояснив, що він прибув за завданням центру і повинен зупинитися у мене. Попросив називати його Іллею. Ось коли знадобилося моє горище, яке стало резиденцією «генерала». До нього приходили Стася Слинько, Льоля Чернишевська та інші розвідники. Якось Ілля сказав, що йде у штаб генерала Мая-Маєвського. Я спитала, як це можливо. І тоді він показав мені посвідчення генерала, який знаходився у відставці через поранення руки. На правій руці у нього справді не було пальців. Пізніше я дізналася, що він втратив їх на підприємстві, де працював ковалем.

На час прибуття Іллі губком і ревком майже не діяли через посилення репресій проти підпільників. Наприкінці жовтня 1919 р. був створений новий губком у складі І. Савельєва, І. Козлова і М. Резникова. Його головою став І. А. Козлов, а ревком очолив М. Резников. Ревком ставив за мету: передавати командуванню Червоної Армії відомості воєнного характеру, координувати дії підпільників і партизанських загонів, готуватися до повернення Радянської влади, робити все, щоб врятувати заарештованих підпільників. Однак ревком проіснував недовго. Його членів видав К. Співак, який купив собі життя ціною зради.

З наближенням частин Червоної Армії у Харкові посилилася боротьба проти білогвардійців.

Під керівництвом досвідчених підпільників І. Козлова та І. Гончука діяли бойові групи і партизани.

Серед буржуазії почалася паніка. Цілими сім'ями вона залишала місто і тікала на південь. Наближався довгожданий час визволення Харкова.

12 грудня 1919 р. під натиском Червоної Армії денікінці безладно відступали з міста.

Місцеві жителі й підпільники пробиралися до Холодної гори, звідки чекали визволителів. І вони з'явилися. Першим йшов кінний загін з Червоним прапором. Це були розвідники під командуванням Сабліна. Їх радісно зустрічали.

Закінчилися чорні дні білогвардійщини. Припинилася діяльність більшовицького підпілля, що коштувала життя багатьом нашим кращим товаришам.

Р. М. ЯНОВА (Митиці)

НАУКОВО-ІДЕОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМИ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

А. В. Орлов.

*Процеси інтернаціоналізації
советського образу життя
(етносоціальні аспекти).*

Київ: Наук. думка, 1986.— 247 с., табл.

В останні роки антирадянські зосередили особливо активні зусилля на фальсифікації економічного, політичного і соціально-культурного розвитку націй і народностей СРСР. Вони намагаються довести, що закономірні процеси певної трансформації національної своєрідності, зникнення ряду архаїчних елементів у побуті окремих з них є нібито наслідком політики «русифікації» та «етноциду».

На жаль, коло праць радянських дослідників, присвячених викриттю саме цього напрямку в буржуазних фальсифікаціях національних відносин у СРСР, зокрема на Україні, поки що досить вузьке. Одна з причин цього полягає в тому, що довгий час вивчення національних процесів зводилося переважно до розгляду міжреспубліканських зв'язків. Тим більше радує вихід у світ монографії А. В. Орлова — комплексного дослідження процесів інтернаціоналізації радянського способу життя як у внутрішньо-, так і в міжреспубліканському, національно-регіональному аспектах.

Достоїнством рецензованої книги є те, що її автор не ухиляється від складних, діалектично суперечливих питань, які стосуються змін у різних сферах життя радянських народів, у тому числі українського. Він показав кардинальні зрушення в їх розвитку за роки Радянської влади, величезний позитивний вплив, що його справила на спосіб життя народів нашої республіки і всіх радянських націй інтернаціоналізація, спільне і особливе в динаміці національних (етносоціальних) процесів у союзних республіках, у міській та сільській місцевості, на рівні макросередовища (суспільства, класів, націй) і мікросередовища життєдіяльності, а також національно-регіональну різноманітність проявів спільного у способі життя українців і таких компактно розселених на території УРСР іонаціональних груп населення, як росіяни, білоруси, болгар, гагаузи тощо.

Проведене дослідження містить значні за обсягом та глибиною факти про реальні національні процеси й тим самим не тільки збагачує наші знання про основні тенденції та зміст етносоціального розвитку в країні, що має винятково важливе значення для правильного визначення дальших

кроків у сфері національної політики, а й дає досить широкий, глибоко обґрунтований матеріал для спростування вигадок буржуазних ідеологів.

У монографії предметно висвітлюються методологічні проблеми, обґрунтовуються вибір об'єкта і методика його дослідження. Автором чітко визначено конкретно-історичну сутність соціалістичного типу інтернаціоналізації, поняття «радянський спосіб життя», співвідношення категорій «соціальне» та «етнічне», «національне» та «інтернаціональне», з'ясовано методологічну специфіку загальноетнографічного підходу до вивчення способу життя як цілісного явища. В книзі розкрито широкі можливості діалектичного методу пізнання суспільних явищ, різноманітність використаних у дослідженні методик під час збирання та обробки фактичного матеріалу. На відміну від реакційної методології, яка підганяє різноманітні явища у спекулятивно окреслену політико-ідеологічну модель, марксистська наука будує свою концепцію, виходячи з об'єктивних фактів, почерпнутих з різноманітних джерел. Їм даються порівняльно-аналітична оцінка, широке тлумачення, в той час як буржуазні дослідники інтерпретують фактичний матеріал, особливо статистику, спрощено, а то і тенденційно.

У величезних можливостях застосовуваного радянськими вченими діалектико-матеріалістичного методу пізнання явищ переконають ті розділи рецензованої монографії, де автор спиняється на питаннях розвитку соціальної структури. Він концентрує увагу на двох великих проблемах — корінних змінах класової структури націй і населення радянських республік у ході інтернаціоналізації їхнього способу життя й внутрішньокласових (соціально-професійних) змінах у процесі їхньої трудової діяльності. При цьому А. В. Орлов подає розвиток соціальної структури в умовах удосконалення соціалізму як фактор зближення способу життя радянських націй та народностей, національних груп населення УРСР і водночас дає розгорнуту історико-порівняльну оцінку їхнього соціально-культурного обличчя.

Значну увагу в книзі приділено характеристиці етнодемографічної ситуації в Українській РСР, без розуміння якої неможливо дістати правильне уявлення про якісні зміни у різних сферах радянського способу життя. Останнім часом радянологи посилено спекулюють фактом зростання чисельності росіян у складі населення союзних республік. Дослідження А. В. Орлова дає можливість переконатися у політичному лицемірстві й тенденційності тез буржуазних ідеологів. Він з'ясував, наприклад, що в УРСР при збільшенні кількості росіян з 1959 р. по 1979 р. на 3,4 млн. чол., чисельність українців зросла більш як на

4,3 млн. і досягла 36,5 млн., або майже в 3,5 раза перевищує кількість росіян. За той же період збільшилася також чисельність переважної більшості інонаціональних груп (білорусів, молдаван, болгар, румунів, гагаузів та інших), які мають компакту форму розселення. Отже, посилення поліетнічності населення при збереженні високої питомої ваги корінної національності (українці становлять, як відомо, 73,6% населення УРСР) є прогресивною закономірністю сучасного етнонаціонального розвитку республіки, оскільки сприяє збагаченню її етнокультурної специфіки, міжнаціональному зближенню.

Не менш важливим є і глибоко розглянуті в монографії процеси (про які, до речі, буржуазні дослідники вважають за краще не згадувати) інтенсивного вирівнювання соціальної структури національностей, зростання національних загонів робітничого класу (частка українців у його складі нині, наприклад, відповідає їх питомій вазі серед населення УРСР), посилення багатонаціональності складу всіх соціальних груп і класів, їх етнічної різноманітності. Ці процеси супроводжуються всебічним зближенням класів і соціальних груп у результаті вдосконалення професійного розподілу праці, дедалі більшого поширення кваліфікованих видів трудової діяльності. Наприклад, традиційна ще в 50-ті роки для цілого ряду історико-етнографічних районів України некваліфікована сільськогосподарська праця втратила своє домінуюче значення. Серед усіх етнічних груп, що проживають у республіці, постійно зростає частка трудящих, складність праці, фахова підготовка і професійна кваліфікація, рівень культурних і духовних запитів яких зближують їх між собою.

Наведені факти є наочною ілюстрацією брехливості тез про «культурну відсталість» союзних республік, про відсутність перспектив для розвитку їх корінних національностей. Зазначимо, до речі, що проаналізований автором великий статистичний, соціологічний та історико-етнографічний матеріал, як і положення, спостереження та висновки щодо соціально-етнічної структури населення республіки та інтернаціоналізації його способу життя, можуть бути використані при підготовці «Історії класів і соціальних верств Української РСР».

Дослідження змін у соціально-класовій та професійній структурі радянських народів має велике значення ще й через те, що вони характеризують поступальний розвиток союзних республік. Наші ідейні противники намагаються звести полеміку з цього питання до спекулятивних міркувань про втрату народами Радянської країни культурної своєрідності, що нібито відбувається в процесі інтернаціоналізації. Тому, природно, виникає запитання: чи ж справді інтернаціоналізація у позавиробничій сфері, у сімейному та громадському побуті привела до «денационалізації» народів СРСР?

На широкому матеріалі А. В. Орлов показав специфіку змін у сімейно-побутовій сфері, яка полягає насамперед у тому, що повсюдно, у містах і селах, відбувається

інтенсивне зростання чисельності нуклеарних сімей, певною мірою стабілізується кількість дітей у них, серед різних національностей з'являються схожі сімейні структури, йде процес демократизації побутових відносин і т. д. Разом з тим матеріали опитувань і спостережень українських, російських, білоруських, молдавських і болгарських сімей на Україні свідчать, що в їх побуті міцно зберігаються прогресивні етнокультурні традиції, але не в застиглих формах, а творчо переосмислені під впливом соціального досвіду, нових норм і цінностей радянського способу життя.

Вміщені в книзі матеріали спростовують ще одну тезу радянологів — про неможливість подолання етноцентризму в психології людини, а також почуттів ворожості й недовіри до представників інших народів. Слід звернути увагу на неоднозначну оцінку етноцентризму радянськими суспільствознавцями. Ряд фахівців вважає його однією з форм націоналізму. На думку інших, хоч етноцентризм і є обов'язковою складовою націоналістичних доктрин, усе ж таки це один з елементів етнічної психології. Незважаючи на те, що цей елемент є негативним, взятий окремо він не тотожний націоналізму як ідеологічній системі. На жаль, автор не висловив свого ставлення до цього питання, яке є дуже важливим для визначення заходів щодо подолання етноцентричної психології: розглядати етноцентризм як антимарксистську ідеологічну систему чи як негативний пережиток у свідомості, що його можна подолати шляхом інтернаціонального виховання?

Досить показові наведені в книзі дані про зростання кількості шлюбів між представниками різних націй, а також міжнаціональне спілкування. Наведені автором факти переконливо підтверджують, що етнічно змішані шлюби і сім'ї стали нині звичайним і досить поширеним явищем у житті трудящих різних національностей. Лише в Українській РСР міжнаціональні шлюби серед тих, які щорічно реєструються, збільшилися з 6,5% в 1927 р. до 26,6% в 1970 р., тобто в 4,1 раза, а на початок 80-х років питома вага етнічно змішаних сімей становила в республіці 30,1%. Безумовно, якби автор чіткіше визначив свою позицію щодо етноцентризму, наведений ним цифровий матеріал відіграв би роль значно більшу, а не просто ілюстративну.

Всебічне висвітлення дістало в книзі і питання про позитивне ставлення різних соціально-етнічних, демографічних та етнотериторіальних груп населення УРСР до міжнаціональних шлюбів, а також про значні зрушення, що сталися за роки Радянської влади в побутовій культурі сімей різних національностей.

Буржуазне суспільствознавство всіляко роздуває міф про «русифікацію» радянських республік, яку нібито здійснює КПРС. На підтвердження цього говориться про зниження політичної активності серед трудящих країни. Однак реальне життя спростовує подібні вигадки. Активна участь народів СРСР у суспільно-політичному житті виявляється у масовій участі їх у

виборах до органів державної влади, в обговоренні проектів найважливіших законів, у роботі Рад народних депутатів тощо. В книзі розкриваються спільні й національно-особливі риси у повсякденній громадсько-політичній діяльності представників різних національностей, зміни в їх соціальній активності у 50—70-х роках.

Радянологи намагаються нав'язати думку про те, що КПРС нібито є партією фактично російського населення та що інші національності «недопредставлені» в ній. Наведені у рецензованій праці факти переконливо спростовують і ці вигадки. Так, у 1982 р. питома вага основних національностей у складі КПРС практично повністю збігалася з часткою кожної з них у населенні СРСР за переписом 1979 р.

Водночас цілий ряд питань (вдосконалення виборчої системи, представництво в різних ланках державного механізму тощо) в рецензованій монографії простежено недостатньо або взагалі не розкрито. Як відомо, XXVII з'їзд партії і січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС розробили широку програму демократизації суспільного життя країни, у тому числі й щодо управління національними процесами. У зв'язку з цим великої практичної ваги набувають проблеми реалізації в повсякденному житті принципів соціальної справедливості. Ці питання, які залишилися поза увагою автора, у контексті інтернаціоналізації радянського способу життя не тільки потребують посиленої уваги фахівців, а й виходу в дослідженні проблеми на нові рубежі.

Досить переконливий матеріал наведено в книзі з проблем культурного розвитку. Зібрані і проаналізовані автором факти переконують, що саме інтернаціоналізація допомогла раніше відсталим народам СРСР подолати духовний застій, добитися величезних успіхів на ниві культури. При цьому домінування загальнорадянських життєвих цінностей, підкреслює А. В. Орлов, зовсім не виключає збереження й розвитку національної різноманітності в професійній та народній сферах культури, в художній та побутовій її формах. Радянологи ж намагаються зобразити зростання культурного обміну між радянськи-

ми республіками як «русифікацію», як втрачання ними власних духовних традицій. Одним з показників такого культурного взаємообміну є видання перекладної літератури. Автор книги не схильний прикрашати реального стану справ і відзначає, що з 1959 р. частка її у загальному обсязі книговидач у переважній більшості союзних республік зменшилася. Він висловлює занепокоєння з цього приводу, оскільки ознайомлення з інонаціональною літературою є важливим показником прогресу етнічних спільностей нашої країни, який визначається не тільки культивуванням традиційних елементів, а й засвоєнням усіх досягнень інтернаціональної культури.

У книзі показано також зростання обсягу національно-культурного будівництва на Україні, як, до речі, і в інших радянських республіках, динаміку подолання диспропорцій у забезпеченні трудящих духовними благами, спільне і особливе в розвитку матеріальної бази культурного життя. На цікавому історико-порівняльному матеріалі характеризується зростання схожості у проведенні дозвілля, інтегративні тенденції в цій сфері, посилення контактності національних культур і взаємозбагачення націй. Автор не обходить увагою й таких актуальних для вдосконалення способу життя проблем, як підвищення якості і розширення діапазону доступності культурних багатств, вплив існуючих соціально-духовних стимулів на розвиток національної самосвідомості тощо.

Однак, на відміну від інших питань, проблеми інтенсивності розвитку культури, на наш погляд, автором показано дещо слабше. Причина цього полягає у недостатності спеціального аналізу соціально-етнічної диференційованості процесів засвоєння духовних багатств серед опитуваних.

В цілому ж книга, безперечно, є реальним внеском автора у наукову розробку проблематики національних відносин і радянського способу життя. Вона наочно показує плідність міждисциплінарного підходу (на стику історії, етнографії і соціології) до вивчення сучасності.

І. С. ХМІЛЬ (Київ),
О. М. МАЙБОРОДА (Київ)

ДЖЕРЕЛА НАШОЇ ПЕРЕМОГИ

Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне, 1941—1945.

Отв. ред. Г. А. Куманев.

М.: Наука, 1985.— 312 с.

Події Великої Вітчизняної війни, її уроки й наслідки давно привертають увагу дослідників. У післявоєнний період видано чимало праць, в яких подвиг радянських людей, очолюваних Комуністичною партією, знайшов глибоке і всебічне висвітлення. Однак, на наш погляд, ще мало книг, які б повною мірою аналізували причини й

джерела подвигу Країни Рад над фашистською Німеччиною в історико-теоретичному плані. Тому науковий інтерес викликає праця радянських дослідників, що вийшла в серії «Боротьба народів проти фашизму й агресії». Вперше в історіографії Великої Вітчизняної війни з такою повнотою і глибиною розглянуті й проаналізовані найважливіші джерела та фактори, які дали змогу радянському народові переламати хід збройної боротьби на свою користь і одержати перемогу над противником.

Вивчивши і всебічно проаналізувавши величезне коло джерел, автори зробили висновки, що керівна та організаторська діяльність Комуністичної партії 1941—

1945 рр. була одним з вирішальних факторів, які забезпечили історичну перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. З самого її початку партія перебудувала форми та методи своєї роботи відповідно до завдань воєнної обстановки, розробила воєнно-економічну політику Радянської держави і забезпечила її здійснення, мобілізувала всі сили й ресурси на задоволення потреб фронту.

Авторський колектив, широко використовуючи узагальнюючі матеріали, що містяться в працях їх попередників, і на основі важливих архівних даних показав грандіозний подвиг партії й народу, підкресливши при цьому, що перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні була не випадковою. Вона — закономірний результат протиборства соціалізму з ударними силами реакції та імперіалізму. Головне джерело перемоги, як наголошують автори, закладено в самій природі соціалістичного суспільства і державного ладу. В книзі показано, що розрахунки світової реакції на неміцність радянського суспільства виявилися ілюзійними, що Країна Рад володіла величезними перевагами над імперіалістичними державами в справі мобілізації та ефективності використання свого військово-економічного і духовного потенціалу.

Одним з актуальних питань, що дає змогу глибше відобразити народний подвиг, є питання ідеологічної, політико-виховної роботи КПРС, розкриття переваг марксистсько-ленінської ідеології над буржуазною, зокрема фашистською. На великому фактичному матеріалі автори висвітлили діяльність Комуністичної партії у цьому напрямі в роки війни, підкреслили, що вона базувалася на ленінських принципах комуністичної партійності, глибокої правдивості, єдності теорії й практики, конкретно-історичного підходу. Ідеї, що несла КПРС у маси, виражали інтереси робітничого класу, всіх трудящих. У книзі дана характеристика фашистської ідеології, розкрита її антигуманна сутність, антикомуністична та антирадянська спрямованість. Розглядаючи політику фашизму в дії, авторський колектив показав, яку мету переслідувала гітлерівська Німеччина, розв'язавши війну проти СРСР, підкреслив, що загарбники принесли на нашу землю кривавий терор, грабежі, насильства, концтабори. Водночас автори показали, як на тимчасово окупованій території фашисти, використовуючи різноманітні засоби та прийоми, намагалися витравити соціалістичну ідеологію із свідомості радянських людей, духовно обеззброїти їх. Однак психологічна війна фашистів проти радянського народу, як справедливо зазначають дослідники, зазнала повного краху. В книзі аналізується особлива роль місцевих парторганізацій в ідейній боротьбі проти фашизму.

Невичерпним джерелом нашої перемоги над ворогом, підкреслено у монографії, був союз робітничого класу і селянства. Автори розкрили справедливий, визвольний характер Великої Вітчизняної війни, який підняв на нову висоту патріотизм радянського народу. Єдність робітників і селян, згуртування їх навколо Комуністичної партії були одними з головних умов того, що в

нашій країні за складних обставин першого періоду війни успішно вирішувалася проблема трудових ресурсів, створювалися умови для безперервної роботи промисловості, транспорту, сільського господарства. На сторінках рецензованої праці розглядаються та аналізуються різноманітні форми співробітництва і взаємодопомоги робітничого класу й селянства, розкриваються вирішальні фактори зміцнення їхнього союзу як основи у справі посилення оборонної могутності країни і надання допомоги фронту.

Велика Вітчизняна війна, наголошують автори, повністю підтвердила життєвість ленінських ідей про те, що Радянська соціалістична держава, основана на союзі робітників і селян, є кращою формою боротьби проти ворога.

Важливим джерелом перемоги Радянського Союзу у війні 1941—1945 рр. автори справедливо називають могутність Радянських Збройних Сил. У монографії розкривається провідна роль Червоної Армії в розгромі фашистської Німеччини та її сателітів, показується нелегкий шлях нашого народу до перемоги. Автори підкреслюють, що радянсько-німецький фронт був головним у другій світовій війні, що Збройні Сили СРСР, які відстояли завоювання Великого Жовтня, з честю виконали свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок.

На сторінках книги знайшла висвітлення і всенародна боротьба в тилу німецько-фашистських загарбників, яка, на думку дослідників, за своїми масштабами та могутністю ударів по ворогу, гостроті боїв та ідейно-політичної спрямованості не мала собі рівних. Важливо, що висвітлюючи це питання, автори показали керівну роль Комуністичної партії у розгортанні боротьби широких народних мас проти окупантів, підкреслили, що програмні настанови КПРС у цьому напрямі одержали всенародну підтримку й були прийняті як конкретна програма дій по розгортанню та активізації всіх форм опору фашистським загарбникам.

Дослідження значного фактичного матеріалу дало змогу авторам розкрити причини економічної перемоги нашої країни над гітлерівською Німеччиною. Соціалістична економіка продемонструвала не тільки високий динамізм. В умовах війни, наголошують автори, соціалістична система виробництва виявилася більш гнучкою, здатною результативно використовувати внутрішні резерви, повніше задовольняти свої збройні сили. В книзі показана героїчна праця радянських трудівників, які забезпечили нарощування виробництва продукції, необхідної для воєнної промисловості, транспорту та народного господарства в цілому. Автори, висвітлюючи процес перебудови і налагодження випуску озброєння та матеріально-технічного оснащення для фронту, обґрунтовано доводять, що тільки радянський народ, керований Комуністичною партією, зміг у таких масштабах і несприятливих умовах першого періоду війни, залучити в найкоротші строки всі матеріальні ресурси на захист Радянської Батьківщини.

В рецензованій монографії висвітлюється й непорушна дружба всіх націй і національностей Радянського Союзу як один з вирішальних факторів перемоги трудящих СРСР над ворогом. Автори показують єдність братніх народів, що яскраво виявилася в спільній збройній боротьбі проти фашистів, трудових зусиллях у радянському тилу і допомогла вистояти в роки тяжких випробувань соціалістичного суспільно-економічного ладу. Ставка реакційних сил на розкол дружби і братерства народів СРСР зазнала поразки. Червоною ниткою через увесь розділ, присвячений цьому питанню, проходить ідея про те, що вирішальною силою у згуртуванні трудящих всіх республік нашої країни була Комуністична партія. Її програма боротьби проти ворога знайшла гарячу підтримку серед усіх народів Радянської держави.

Багато узагальнюючих фактів, цікавих теоретичних положень можна знайти у розділах, в яких висвітлюється зовнішня політика СРСР у роки війни, єдність фронту й тилу, показується роль радянської науки в розгромі фашизму. Змістовним є й розділ, присвячений викриттю праць буржуазних авторів, які фальсифікують джерела перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, намагаються принизити перемогу радянського народу над гітлерівською Німеччиною.

В цілому позитивно оцінюючи рецензовану працю, написану на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні, необхідно висловити деякі зауваження і побажання. Розглядаючи питання перебудови життя всієї країни на воєнний лад в екстремальних умовах, автори недостатньо уваги приділили висвітленню такого важливого фактора, як планування і управління народним господарством. Адже можна з упевненістю стверджувати, що серед випробувань, які винесла наша держава в

роки війни, була й перевірка соціалістичної централізованої системи планування. У монографії лише побіжно розглядається процес розгортання та налагодження виробництва у східних районах СРСР.

На наш погляд, необхідно було б приділити більшу увагу показу ролі робітників великих промислових підприємств, евакуйованих на Схід, у вихованні та підготовці місцевих кадрів, впливу їхнього класового загартування, професійної майстерності на формування національних загонів робітничого класу, зростання його свідомості й творчої активності.

Загальним недоліком майже всіх розділів рецензованої книги є те, що в них мало показано відомих людей — героїв ратного, трудового та ідеологічного фронтів. Висвітлюючи боротьбу радянських людей у тилу ворога, доцільно було б приділити більше уваги агітаційно-масовій роботі серед населення окупованої території. Майже нічого не сказано в монографії про продовольчу допомогу фронту трудящих України, які брали активну участь у патріотичних рухах по створенню фонду оборони країни.

Рецензована праця, в якій всебічно аналізуються джерела перемоги Країни Рад над фашистською Німеччиною, звичайно, не вичерпує всієї теми. Дослідникам ще є над чим працювати в цьому напрямі.

Загалом цікава й змістова праця великого авторського колективу стане у пригоді студентам, викладачам, спеціалістам, всім, хто цікавиться героїчним періодом в історії нашої країни.

Вона відіграє позитивну роль у справі виховання трудящих, особливо молоді, на героїчних бойових і трудових традиціях Комуністичної партії та радянського народу.

В. І. КУЧЕР (Київ)

СТОРИНКИ ГЕРОІЧНОГО ЛІТОПИСУ

С. А. Ковпак.

Воспоминания, очерки, статьи.

Киев: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1987.— 390 с.

У травні 1987 р. виповнилося 100 років з дня народження людини легендарної долі Сидора Артемовича Ковпака — державного і громадського діяча, видатного організатора партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, двічі Героя Радянського Союзу.

Наша країна широко відзначила цю дату. В ювілейні дні демонструвалися кінофільми про С. А. Ковпака, в періодичній пресі були опубліковані статті, присвячені його життю і діяльності, спогади бойових друзів.

Визначною подією став вихід у світ книги С. А. Ковпака, упорядкованої доктором історичних наук В. О. Замлинським. До

збірника увійшли відомі твори Сидора Артемовича «Від Путивля до Карпат», «З щоденника партизанських походів», «Партизанськими стежками», а також його статті, нариси і виступи, видані за період з 1946 р. по 1965 р.

Книга «Від Путивля до Карпат» вперше була надрукована у 1945 р. і неодноразово перевидавалася: у 1962, 1975, та 1984 рр. Спогади «З щоденника партизанських походів» вийшли в 1964 р., а наступного року С. А. Ковпак видав нову книгу «Партизанськими стежками».

Праці ушлявленого партизанського генерала висвітлюють історію народного руху на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни від його зародження до Перемоги. Автор показує, як з невеликих загонів партизани перетворювалися у грізну для ворога армію, розкриває керівну роль Комуністичної партії в організації та розвитку всенародної боротьби проти фашистських окупантів. Перед читачами постає широка і яскрава

картина героїзму радянських людей, їх патріотизм, самовідданість Радянській владі.

У збірнику опубліковано 12 нарисів і статей С. А. Ковпака, присвячених різним проблемам. Деякі з них стали ніби продовженням його партизанських мемуарів, інші порушують сучасні питання.

Після Великої Вітчизняної війни Сидір Артемович неодноразово обирався депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, заступником Голови Президії Верховної Ради України, делегатом XVI—XXIII з'їздів Комуністичної партії республіки. Видатний громадський і партійний діяч, він активно виступав на сторінках періодичної преси. В численних статтях С. А. Ковпак звертався не лише до героїчного минулого радянських людей. Як депутата і людину його цікавила післявоєнна доля партизанів, не раз він писав про єдність на трудовому фронті колишніх товаришів по зброї.

У своїх виступах С. А. Ковпак торкався гострих проблем сучасності, закликав народи боротися за роззброєння, за мир

в усьому світі, таврував ганьбою підпалювачів війни.

Багато уваги Сидір Артемович приділяв вихованню молоді в дусі патріотизму. Кілька разів через пресу він відповідав на запитання комсомольців, школярів, студентів, молодіжних журналів і газет.

Рецензоване видання охоплює основну літературну спадщину С. А. Ковпака. Проте, на нашу думку, варто було б включити до нього найперший твір партизанського керівника — «Похід у Карпати». Він вийшов ще в період Великої Вітчизняної війни (1944 р.). Було б також доцільно вказати упоряднику джерела, з яких підбрані післявоєнні статті, нариси, виступи Сидора Артемовича, у яких виданнях, газетах, журналах, вони були опубліковані, а не обмежуватися повідомленнями про дати їх виникнення.

Книга С. А. Ковпака безсумнівно внесе значний вклад у справу виховання підростаючого покоління в дусі патріотизму, славних бойових і трудових традицій радянського народу.

О. В. КОРНІЄВСЬКА (Київ)

ПЕРШІ КРОКИ БУДІВНИЦТВА НОВОГО ЛАДУ В РЕСПУБЛІЦІ

*Социалистическое строительство
на Украине в годы гражданской войны*

Отв. ред. А. П. Гриценко.

Киев: Наукова думка, 1986.— 191 с.

Рецензований збірник статей присвячений одній з найменш досліджених у радянській історіографії проблем — процесу соціалістичного будівництва на Україні в перші роки Радянської влади. Підготовлений науковими співробітниками відділу історії Жовтневої революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР, він значною мірою заповнює прогалини у вивченні складних і багатопланових питань початкового періоду радянського будівництва в республіці і, по суті, є продовженням раніше опублікованих праць «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1973), «Боротьба за владу Рад на Україні» (1977), «У боротьбі за Жовтень» (1981), «На захисті завоювань Великого Жовтня» (1982). Автори статей, спираючись на праці В. І. Леніна, партійні документи, численні архівні і опубліковані матеріали, пресу часів громадянської війни, спогади активних учасників подій, відтворюють яскраву картину грандіозних перетворень, здійснених Радянською владою в той період.

У статті Ю. Ю. Кондуфора «Роль перших декретів Радянської влади в зміцненні союзу робітничого класу і селянства», якою відкривається книга, аналізуються різноманітні форми і методи агітаційно-пропагандистської діяльності більшовицьких організацій України, спрямовані на роз'яс-

нення народним масам суті перших ленінських декретів, законів і розпоряджень Радянської влади. На конкретному фактичному матеріалі автор переконливо показує, як трудяще селянство, незважаючи на протидію Центральної ради, почало втілювати в життя ленінський декрет про землю. Важливою передумовою зміцнення союзу робітничого класу і селянства в даний період, підкреслюється в статті, була безпосередня допомога пролетаріату в боротьбі за перехід поміщицьких земель до селян.

Характерною рисою статті є вдале поєднання теоретичного обґрунтування проблеми з конкретно-історичним матеріалом. Зокрема, в ній ґрунтовно висвітлено процес злиття боротьби робітничого класу за здійснення соціалістичних перетворень з селянською війною за землю, акцентується увага на специфіці розв'язання цього питання на Україні.

Автор спинився і на драматичних подіях боротьби з куркульством, Особливо гострого характеру набула боротьба за хліб, за врятування робітників промислових центрів і армії від голоду. Інтерес читачів викликають сторінки дослідження, присвячені закладенню фундаменту нових, соціалістичних відносин між робітничим класом і селянством.

Однак основну увагу вчений приділив ленінському декрету про землю. Декретові ж про мир відведено лише кілька абзаців, де слушно зазначено, що боротьба Радянського уряду за якнайшвидше припинення імперіалістичної війни «сприяла більш широкому повороту солдатських і селянських мас на бік Радянської влади» (с. 8), створила умови для здійснення перших кроків у галузі аграрної і національної політики,

що мало велике значення для зміцнення союзу робітничого класу і селянства. На жаль, цей важливий висновок не підкріплюється документальним матеріалом. Отже, проблема, порушена в статті, потребує дальшого дослідження.

Важливою подією в історії Української Радянської Соціалістичної Республіки — II Всеукраїнському з'їзду Рад — присвячена стаття Ю. М. Гамрецького. Ретельне вивчення протоколів з'їзду, опублікованих і архівних матеріалів дало можливість досліднику докладно відтворити історію його підготовки, скликання і роботи, гостру політичну боротьбу, що розгорнулася на ньому між більшовиками і представниками дрібнобуржуазних партій, які намагалися підмінити з'їзд Рад так званими «Народними установчими зборами всієї України», а коли це їм не вдалося — протягти вигідні їм резолюції. Однак ці спроби ворогів Радянської влади зазнали краху. Автор провів копійку роботу, щоб встановити загальну кількість делегатів, їх партійний склад і обґрунтувати представницький характер з'їзду, спростовуючи цим самим твердження меншовиків і есерів про неправомочність його рішень, випадковість перемоги на ньому більшовиків. У статті показано, як більшовикам удалося добитися схвалення ленінського курсу на мирний перепочинок для Країни Рад, розв'язати питання про державний устрій України як радянської республіки, тісно зв'язаної федеративними узами з РСФРР, що означало перемогу принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Стаття Ю. М. Гамрецького, по суті, перше на Україні спеціальне дослідження про II Всеукраїнський з'їзд Рад. Проте, зважаючи на специфіку збірника, в ній слід було б більше уваги приділити висвітленню питань соціалістичного будівництва в розглядуваний період.

У статтях А. П. Гриценко, Ю. І. Терещенка і О. П. Реєнта розкриваються різні аспекти недостатньо вивченої проблеми будівництва економіки республіки, перших кроків соціальної політики Радянського уряду. Вони підкреслюють, що приступати до реалізації економічної програми партії більшовикам довелося в складній політичній обстановці, викликаній, зокрема, небувалою розрухою в народному господарстві. Значне місце А. П. Гриценко приділяє боротьбі за втілення в життя на Україні ленінського декрету про робітничий контроль, проти спроб Центральної ради нав'язати масам ідею «державного контролю». На відміну від авторів інших праць про запровадження робітничого контролю на підприємствах, форми, методи і темпи соціалістичної націоналізації вона зробила спробу показати роль Рад робітничих депутатів у розв'язанні невідкладних економічних завдань початкового етапу будівництва нового ладу. А. П. Гриценко розкриває значення діяльності більшовицьких організацій в справі налагодження трудової дисципліни, революційного порядку, зростання продуктивності праці, аналізує економічні й організаційні заходи, здійснені Радянським урядом України в період «червоногвардійської атаки» на капітал.

Як важливу складову частину процесу становлення соціалістичної економіки розглядає Ю. І. Терещенко заходи Радянської влади в галузі фінансової політики. В статті показано, що при соціалізмі змінюється роль фінансів, кредиту, грошей у суспільному виробництві, а також висвітлено хід здійснення ленінського плану грошової реформи на Україні. Розповідаючи про особливості фінансової політики Комуністичної партії України в роки громадянської війни, звуження дії товарно-грошових відносин, автор наводить дані, які спростовують висновки деяких дослідників про «відмирання грошей» і різке зниження їх регулюючої ролі в той період. У статті наголошується на допомозі Радянської Росії в фінансуванні господарського життя на Україні, історичному значенні воєнно-політичного союзу радянських республік, отже й об'єднання фінансів РСФРР та УСРР, створення єдиного народного банку, єдиної грошової системи. Включення України в загальноросійську фінансову систему, дійшов висновку автор, дало можливість підпорядкувати кошти республіки розв'язанню основного завдання — збройному захисту влади Рад від іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Заходи Радянського уряду, спрямовані на поліпшення житлових умов трудящих республіки в 1917—1920 рр., розглядаються у статті О. П. Реєнта. Він аналізує діяльність Рад робітничих і солдатських депутатів, насамперед їх житлових відділів, по обліку житла, масовому переселенню робітників та їх сімей в будинки, що раніше належали буржуазії, налагодженню санітарного стану в містах і робітничих селищах, встановленню пам'ятників вождям світового пролетаріату, видатним борцям за свободу.

Слід, однак, зазначити, що цілісної картини соціалістичних перетворень в економіці — цій головній сфері боротьби за соціалізм — в збірнику не подано. Адже дослідження А. П. Гриценко охоплює листопад 1917 — березень 1918 р., Ю. І. Терещенка — 1919 р. і лише стаття О. П. Реєнта — весь період. Проте вона присвячена тільки одному аспекту соціальної політики партії. По суті, в цих статтях накреслені основні лінії майбутнього серйозного дослідження.

Даний недолік притаманний і розвідкам, автори яких розглядають одне з найважливіших і найважчих завдань пролетарської революції — становлення і зміцнення Радянської влади, розвиток соціалістичної революції в українському селі.

Статті Ж. П. Тимченко, І. В. Хміля і В. Ф. Верстюка не рівнозначні за обсягом порушених питань. Ж. П. Тимченко докладно висвітлює процес організації і діяльності Рад селянських депутатів, зокрема волосних і сільських, боротьбу більшовиків за об'єднання цих органів влади з Радами робітничих і солдатських депутатів, показує багатогранну допомогу робітничого класу, трудящих РСФРР, Раднаркомом і особисто В. І. Леніна народним масам України в розгортанні радянського будівництва на селі. Важливим ре-

зультатом роботи дослідниці є складена нею таблиця «Організація Рад у селах України в січні—квітні 1918 р.».

У статті І. В. Хміля розглядаються складні соціально-економічні і політичні умови, в яких здійснювалися соціалістичні перетворення в сільському господарстві України. Новаторський підхід автора знаходить вияв у тому, що він не замовчує суперечностей процесу переведення мільйонів селян-трудівників на шлях будівництва соціалізму, об'єктивно висвітлює як успіхи в цій справі, так і помилки в діяльності представників Радянської влади на місцях, підкреслює роль В. І. Леніна в їх виправленні і показує безпосередню участь вождя у розробці Всеукраїнського нового земельного законопроекту. Дослідник на фактичному матеріалі показує, як послідовне втілення в життя більшовицької програми з аграрного питання сприяло зміцненню союзу робітників і селян, залученню останніх до нового життя.

Діяльність більшовицьких організацій України серед селянства на завершальному етапі громадянської війни розглядається в статті В. Ф. Верстюка. Важливу роль в її вдосконаленні та активізації, підкреслює автор, відіграли рішення IV Всеукраїнської конференції КП(б)У та I Всеукраїнської наради КП(б)У. Новостворений партійний апарат провів велику агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства, відіграв значну роль в організації і проведенні безпартійних селянських конференцій, відновленні мережі сільських партійних організацій, створенні комітетів незаможних селян. Його діяльність сприяла зміцненню диктатури пролетаріату на селі, союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Основною передумовою соціалістичного будівництва в роки громадянської війни був розгром внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Питанням військового будівництва партія тоді приділяла першочергову увагу. Це був період вироблення принципів, пошуків шляхів створення і форми нової регулярної робітничо-селянської армії. З широкого кола проблем захисту завоювань революції в збірнику висвітлено лише одне конкретне питання — створення і діяльність Харківського військового округу в 1919 р. В статті О. Й. Цуць розкривається процес формування місцевих органів військового управління, їх роль у створенні резервів регулярної Червоної Армії, в будівництві Збройних Сил Української Радянської Республіки. Автор показує всебічну допомогу ЦК

РКП(б), уряду РСФРР, особисто В. І. Леніна в створенні на Україні апарату військового управління, розв'язанні проблеми командних кадрів, розгортанні партійно-політичної і виховної роботи у військах. Інтерес становлять сторінки, де розповідається про участь частин ХВО у боротьбі з ворогами, про організацію збройних сил у зв'язку із створенням воєнно-політичного союзу радянських республік.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, слід вказати і на деякі недоліки. Зокрема, певні проблеми розглядаються в ній лише стосовно окремих періодів іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни на Україні, що не дає цілісного уявлення. Відомо, що на Всесоюзній конференції істориків, присвяченій 60-річчю переможного закінчення громадянської війни, відбулася дискусія з питань періодизації. У «Передмові» слід було б зупинитися на цьому питанні, обґрунтувати доцільність включення до збірника статей, які охоплюють період тріумфальної ходи Радянської влади. Недоліком книги є і відсутність у ній статті про важливу подію в житті народів нашої країни — оформлення воєнно-політичного союзу радянських республік. Випали з поля зору укладачів також питання культурного будівництва на Україні, структури Рад, розвиток і вдосконалення стилю, форм і методів діяльності більшовицьких організацій по залученню трудящих до соціалістичного будівництва.

В рецензованій книзі переконаливо спростовуються твердження буржуазних фальсифікаторів про підміну диктатури пролетаріату «диктатурою партії», «тоталітарний характер» Радянської влади тощо. Однак необхідно було спеціально піддати гострій і аргументованій критиці псевдонаукові погляди і концепції наших ідейних ворогів.

Таким чином, настав час створити монографічне дослідження про початковий період будівництва основ соціалізму в республіці.

В цілому збірник статей «Соціалістичне будівництво на Україні в роки громадянської війни» підготовлений з урахуванням найновіших досягнень радянської історичної науки, залученням значної кількості нових архівних документів, свідчень періодики часів революції. Він приверне увагу наукових працівників, викладачів, пропагандистів, широких кіл читачів, які цікавляться історією громадянської війни.

О. Г. ОВСІЄНКО (Київ)

ЖИВОТВОРНЕ ДЖЕРЕЛО ДРУЖБИ НАРОДІВ

К. Є. Дмитрук

Утверджуючи ідеологію
соціалістичного інтернаціоналізму.

К.: Політвидав України, 1987.— 294 с.

В сучасних умовах, коли Комуністична партія, весь радянський народ вирішують великомасштабні завдання перебудови, прискорення соціально-економічного розвитку країни, зростає значення історичного досвіду розв'язання національного питання в СРСР, боротьби проти буржуазного націоналізму в усіх його формах і проявах. Актуальність цієї проблематики зумовлюється також дальшим загостренням ідеологічного протистояння між імперіалізмом і соціалізмом, активним використанням імперіалістичною реакцією націоналістичної ідеології, політики і практики для підриву та ослаблення соціалістичних країн, світового революційного процесу. «Намагаючись ослабити інтернаціональну солідарність трудящих, — зазначається у прийнятій XXVII з'їздом КПРС, новій редакції Програми партії, — імперіалізм розпалює і провокує національний егоїзм, шовінізм і расизм, презирство до прав та інтересів інших народів, їх національної, культурно-історичної спадщини»¹.

Послідовно відстоюючи ідеали марксизму-ленінізму, КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців — завжди боролася й бореться проти таких чужих природі соціалізму явищ, як шовінізм чи націоналізм, рішуче виступає проти тенденцій до національної винятковості, до ідеалізації минулого і затушовування класових суперечностей в історії народів. Усі ці негативні явища, які час від часу даються взнаки, живляться не тільки зовнішніми факторами та пережитками минулого. Значною мірою вони пояснюються й тими чи іншими прорахунками в роботі партійних і радянських організацій, ідеологічних працівників, недостатнім теоретичним рівнем розробки проблем національних та міжнаціональних відносин.

У зв'язку з цим принципово важливе значення має вивчення і пропаганда досвіду інтернаціонального й патріотичного виховання трудящих, мобілізації їх на боротьбу проти буржуазно-націоналістичної ідеології та її рецидивів, викриття антинародної, реакційної ролі буржуазного націоналізму в суспільно-політичному житті. Вирішенню цих актуальних завдань і присвячена рецензована праця К. Є. Дмитрука.

Автор дослідження давно й плідно працює над зазначеною проблематикою. Його монографії і науково-популярні книги «Безбатченки», «Свастика на сутанах», «Під штандартами реакції і фашизму» та інші викривають мерзенні діла апологетів хреста і тризуба, їхнє прислужництво найреакційнішим силам, переконливо показують закономірність банкрутства буржуаз-

но-націоналістичної контрреволюції. У новій праці К. Є. Дмитрук, розширюючи діапазон своїх наукових інтересів та залучаючи нові джерела, переходить до теоретичного й соціально-історичного осмислення досвіду і живої практики боротьби партії за непорушність інтернаціоналістських принципів, проти будь-яких проявів націоналізму.

У монографії комплексно розглядається й аналізується весь спектр питань, пов'язаних з утвердженням ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму в республіці, переконливо розкривається життєстверджуюча сила ленінської дружби народів, висвітлюється величезна робота Комуністичної партії по вихованню нової людини — патріота, інтернаціоналіста, бійця за ідеали марксизму-ленінізму.

Кілька рис вигідно відрізняють рецензовану монографію від інших з цієї ж проблематики. *По-перше*, це комплексне, наукове дослідження ролі партійних організацій України в ідейному викритті націоналізму, в мобілізації трудящих на боротьбу з бандами ОУН—УПА і тісно пов'язаними з ними куркульством і реакційним уніатським духовенством. У книзі вперше в нашій історіографії так повно й аргументовано показано не лише ідеологічні та політичні аспекти цієї боротьби, а й суто воєнну, бойову її сторону: участь в операціях проти бандитів підрозділів прикордонних і внутрішніх військ, органів державної безпеки, а також народних формувань — винищувальних батальйонів і груп самозахисту. Не можна не погодитися з висновками автора про те, що залучення окремих військових підрозділів до остаточної ліквідації бандитизму не означало неспроможності винищувальних батальйонів і груп самозахисту сіл, які діяли при всебічній допомозі місцевого населення, самим покінчити з бандерівцями. Справа будівництва соціалізму в західних областях УРСР була у надійних руках народу, керованого Комуністичною партією. Йшлося про інше. Участь невеликих військових частин у знешкодженні оунівських згай переслідувала виключно гуманні цілі — не допустити дальшого кровопролиття, захистити сільських трударів від бандитського терору та грабунків і тим самим прискорити налагодження мирного життя в прикордонні, у найвіддаленіших гірських і лісових селах.

По-друге, праця являє собою аналіз та узагальнення багаторічного досвіду діяльності КПРС, Компартії України по втіленню в життя ленінської національної політики, вихованню широких мас у дусі соціалістичного інтернаціоналізму. В ній детально характеризуються форми й методи діяльності партійних організацій, Рад, комсомольських і профспілкових органів, творчих спілок по утвердженню соціалістичної, інтернаціоналістської ідеології, викриттю антинародної сутності націоналізму. При цьому боротьба нашої партії проти буржуазно-націоналістичної ідеології і практики розглядається як складова, невід'ємна частина класової боротьби пролетаріату за соціальне й національне визволення трудящих різних національно-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 156.

стей, їх інтернаціональну єдність, за побудову соціалізму та комунізму в нашій країні, за мир і безпеку народів.

Цінність і новизна рецензованого дослідження полягає й у тому, що автор не лише узагальнює позитивний досвід, нагромаджений партійними організаціями республіки в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, у боротьбі з проявами ворожої ідеології, а й детально аналізує серйозні недоліки і «вузькі місця» в цій справі як у минулому, так і в нашій дні. На сторінках книги досліджуються, зокрема, упущення в ідейно-виховній роботі партійних комітетів серед селянства та інтелігенції, прорахунки у підготовці і навчанні кадрів, у веденні нашої пропаганди та діяльності засобів масової інформації тощо. Спираючись на партійні документи, архівні матеріали, автор розглядає принципові недоліки, які мали місце в ідеологічній роботі Київської, Львівської та деяких інших партійних організацій у 50—70-ті роки, показує шляхи їх подолання, розкриває роль пропаганди національної політики партії, ідей інтернаціоналізму в наступальній боротьбі проти будь-яких збочень з марксистсько-ленінських позицій у національному питанні.

По-третє, рецензоване дослідження дає змогу поглибити знання читачів про використання імперіалістичними спецслужбами у своїх підривних цілях зарубіжних буржуазно-націоналістичних та клерикальних центрів, про форми й методи їх антикомуністичної діяльності як в історичній ретроспективі, так і в нашій дні. Разом з тим автор наводить чимало цікавих маловідомих фактів і документів про патріотичну діяльність трудової української еміграції, її щире ставлення до рідного краю та рішучу боротьбу з націоналістичними зрадниками. У книзі розповідається, як одразу після закінчення Великої Вітчизняної війни для наших друзів — вихідців з України у США, Канаді, Аргентині, інших капіталістичних країнах — радянські люди надсилали книги, журнали, фотоматеріали про життя УРСР, як проходив обмін першими делегаціями між діячами культури республіки і трудівниками — поселенцями за океаном. Всупереч пропаганді націоналістів міцніли культурні зв'язки прогресивних зарубіжних українців з трудящими нашої республіки. Підтвердження цьому знаходимо в яскравих прикладах, наведених у рецензованій праці. Твори радянських письменників і митців, соціалістична дійсність, правда про «сім'ю велику, вольну, нову», пам'ятники Тарасу Шевченку, Лесі Українці, Іванові Франку, Василю Стефанику, подаровані землякам громадськістю нашої республіки, були для трудящих українців за кордоном джерелом духовної наснаги.

Прогресивні організації зарубіжної української громадськості викривають людиноненависницьку позицію буржуазно-націоналістичних ватажків у питаннях війни і миру. Діючи в загальному руслі робітничого та демократичного руху країн поселення, ці організації ведуть послідовну боротьбу проти соціального й національно-

го гніту, дбають про підвищення класової свідомості трудящих. Водночас вони рішуче виступають проти експлуататорської політики монополій, проти тих, хто, одержуючи величезні прибутки від гонки озброєнь, багатіє за рахунок трудящих мас, права яких постійно обмежуються.

Вклад прогресивних емігрантських організацій, зарубіжних українців — людей доброї волі — в боротьбу за мир, у розвиток відносин дружби та співробітництва між СРСР і країнами їх поселення, справедливо зазначає К. Є. Дмитрук, є особливо вагомим, якщо врахувати той факт, що діяти їм доводиться в обстановці постійних переслідувань з боку шпигунсько-підривних служб США та інших капіталістичних країн, морального і фізичного терору буржуазно-націоналістичних найманців імперіалізму. Радянські люди високо цінують цю благородну діяльність, виступають за дальший розвиток дружніх зв'язків з трудовою еміграцією.

Нарешті, по-четверте, в монографії узагальнено практику контрпропагандистської роботи партійних організацій та їх комітетів по викриттю й локалізації підривних акцій зарубіжних буржуазно-націоналістичних центрів, знешкодженню їх намагань перенести ворожу антирадянську діяльність на територію республіки. Автор широко показав роль партійної преси, радіо й телебачення, літератури і мистецтва, суспільно-молодіжних клубів, різних форм масово-політичної роботи в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих. Уперше в історико-партійній літературі на конкретних прикладах розкрито контрпропагандистську діяльність створених при партійних комітетах комісій по координації боротьби проти буржуазної ідеології.

Комплексно досліджуються й питання вдосконалення партійного керівництва вихованням трудящих у дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму. На нашу думку, К. Є. Дмитрук правильно акцентує увагу читача на тому, що організуюча і спрямовуюча роль КППС у сучасних умовах зростає і в самому процесі послідовного здійснення ленінської національної політики, і в справі зміцнення братерської дружби народів СРСР, і в багатогранній діяльності партії по патріотичному та інтернаціональному вихованню мас.

Підвищення керівної ролі КППС у цій важливій сфері зумовлюється насамперед дедалі ширшими масштабами комуністичного будівництва, дальшим розвитком єдиного народногосподарського комплексу країни, зміцненням соціалістичної співдружності націй, посиленням боротьби за мир і соціальний прогрес людства. Адже, як вчив В. І. Ленін, бути інтернаціоналістом — значить «...думати не про свою тільки націю, а вище неї ставити інтереси всіх...»².

Здійснюючи керівництво сферою національних відносин, Комуністична партія по-

² Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 42.

стійно дбає про ретельне врахування інтересів і запитів кожної нації в органічному поєднанні з інтересами й потребами радянського народу в цілому. Величезне значення для обґрунтування закономірності зростання керівної ролі партії, в тому числі в галузі національних і міжнародних відносин, у нових історичних умовах мають рішення XXVII з'їзду КПРС, нова редакція партійної Програми, матеріали січневого (1987 р.) і червневого (1987 р.) пленумів Центрального Комітету партії, прийняті останнім часом документи КПРС з ідеологічних проблем, з питань національних і міжнародних відносин. Тому цілком природно останній розділ монографічного дослідження присвячений осмисленню та узагальненню цих принципово важливих партійних документів, практичному втіленню їх у життя в процесі копіткої повсякденної діяльності Комуністичної партії України, ідеологічних працівників республіки.

Відзначаючи позитивні сторони монографії, не можна не звернути уваги й на окремі упущення, а також на питання, що не знайшли в ній належного висвітлення. Зокрема, авторів слід було ґрунтовніше охарактеризувати історіографічну базу свого дослідження. Наприклад, більше уваги приділити проблемам інтернаціоналізації освіти, особливо вищої, науки та наукових знань. Автором обійдено нариси історії обласних партійних організацій і навіть ті численні монографічні дослідження, у яких розкривається боротьба проти українського буржуазного націоналізму в західних областях УРСР. Досвід, здобутки попередників мали б прислужитися у вивченні складної проблеми, порушеної в рецензованій монографії. Повніше використання літератури сприяло б глибшому розкриттю деяких важливих аспектів проблеми.

Не знайшли в праці належного місця й питання про взаємозв'язки між ученими й ідеологічними установами України та ін-

ших республік, а також про їх взаємозбагачення передовим досвідом інтернаціонального виховання. Впадає в око й така прогалина: автор, зосередивши увагу на західному регіоні республіки, недостатньо розкрив діяльність партійних організацій в утвердженні ідеології соціалістичного інтернаціоналізму в інших областях, не досить ґрунтовно показав стан і завдання інтернаціоналістської виховної діяльності партії в умовах перебудови, специфіку роботи серед різних соціальних груп трудящих міст і сіл.

Недостатньо показано автором загальне і специфічне в галузі національних і міжнародних відносин у братніх радянських республіках, насамперед позитивні тенденції, які потрібно було б врахувати й використовувати в інтернаціональному й патріотичному вихованні трудящих Української РСР.

Не уникнув автор і окремих фактичних неточностей. На с. 36, наприклад, неправильно наведено дані про кількість учасників збройної боротьби у ворожому тилу на Україні. Їх було не 500 тис., а 600 тис. (500 тис. партизанів і 100 тис. підпільників)³. На відбудову народного господарства УРСР Радянська держава виділила 18,3 млрд. крб. не за весь період відбудови, як сказано на с. 45, а лише за 1943—1945 рр.⁴

Написана на рівні сучасних вимог, монографія К. Є. Дмитрука сприятиме ідейному викриттю буржуазного націоналізму, підвищенню класової свідомості та політичної пильності радянських людей, допомагатиме працівникам ідеологічного фронту в їхній повсякденній роботі по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих.

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 542—543.

⁴ Там же.— С. 536.

РЕВОЛЮЦІЙНА ПЕРЕБУДОВА І ОНОВЛЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА — ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ *

*Новий господарський механізм
і прискорення економічного
розвитку країни*

Абалкин Л. И. *Курсом ускорения.*— М.: Политиздат, 1986.— 215 с.

Абалкин Л. И. *Новый тип экономического мышления.*— М.: Экономика, 1987.— 191 с.

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1987.— № 11.— С. 155—158.

Аганбегян А. Г. *Перелом и ускорение [социально-экономического развития страны]* // Экономика и орг. пром. пр-ва.— 1986.— № 6.— С. 3—24.

Аганбегян А. Г. *Человек и экономика* // Огонек.— 1987.— № 29.— С. 2—5; № 30.— С. 12—15.

Алексеев Н. *Экономика: Поиск решений: Пути совершенствования социалистической экономики* — в центре внимания ученых и практиков // Наука и жизнь.— 1987.— № 8.— С. 5—11.

Алимурзаев Г. *Этапы развития экономических противоречий социализма* // Вопр. экономики.— 1986.— № 12.— С. 72—80.

Амвросов А. А. *Ускорение социально-экономического развития страны — стратегический курс КПСС* // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 2.— С. 14—23.

Американский ученый В. Леонтьев о преобразованиях в советской экономике /

Укр. іст. журн., 1988, № 1

- Вступ. слово С. Шаталина // Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 124—126.
- Амирэджби Ч.** Внимание: человеческий фактор: [Пробл. перестройки экономики] // Дружба народов.— 1986.— № 10.— С. 204—209.
- Амосов А. И.** Программно-целевое планирование интенсивного воспроизводства агропромышленного комплекса.— М.: Наука, 1986.— 133 с.
- Антонов М.** Ускорение: возможности и преграды // Наш современник.— 1986.— № 7.— С. 3—20.
- Аузан А.** Социалистическое самоуправление: политико-экономический аспект // Коммунист.— 1986.— № 13.— С. 77—88.
- Бабашкин Л.** Финансовые рычаги ускорения // Полит. самообразование.— 1986.— № 12.— С. 30—37.
- Белянов В. А.** Советской экономике — ускоренное развитие.— М.: Знание, 1985.— 64 с.
- Битяк Ю. П.** Совершенствование управления народным хозяйством в СССР — объективная закономерность // Пробл. соц. законности.— 1986.— Вып. 18.— С. 21—27.
- Білоусов Р. А.** Великий Жовтень і сучасна економічна реформа // Комуніст України.— 1987.— № 9.— С. 28—39.
- Бойко В. Г.** Село смотрит в будущее.— М.: Политиздат, 1986.— 287 с.
- Бороздин Ю.** Плановое ценообразование в новой системе хозяйствования // Коммунист.— 1986.— № 16.— С. 26—37.
- Бостанджян К. М.** Экономический и социальный прогресс при социализме.— М.: Экономика, 1986.— 183 с.
- Бунин П.** Мир экономики: Идеи и реальность // Огонек.— 1987.— № 38.— С. 6—8.
- Бутенко А. П.** Теоретические проблемы совершенствования нового строя: о социально-экономической природе социализма // Вопр. философии.— 1987.— № 2.— С. 17—29.
- Валитов М. Г.** Социалистическое соревнование в условиях перестройки // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 7.— С. 17—31.
- Васильев И.** Обретем голос — станем гражданами // Наш современник.— 1987.— № 6.— С. 110—140.
- Вид Л. Б., Иванов Е. А., Кириченко В. Н.** Пути ускорения социально-экономического развития.— М.: Экономика, 1987.— 240 с.
- Вознесенский Л.** Концепция ускорения: экономический аспект // Полит. самообразование.— 1986.— № 2.— С. 11—19.
- Волков Е. А.** Улучшение форм и методов социалистического хозяйствования.— М.: Знание, 1986.— 61 с.
- Волков И. М., Русинов И. В.** Формирование агропромышленного комплекса и социальные изменения в деревне // История СССР.— 1985.— № 6.— С. 4—23.
- Время больших дел: Актуальные пробл. соц.-экон. развития.— М.: Политиздат, 1986.— 416 с.
- Гайдар Е.** Краткосрочные и долгосрочные цели в экономике // Коммунист.— 1987.— № 10.— С. 87—97.
- Гарбуз М.** Нові рубежі сільського господарства України // Економіка Рад. України.— 1986.— № 1.— С. 3—12.
- Гордон Л., Клопов Э., Петров Т.** Новая техническая реконструкция: современные проблемы в свете исторического опыта // Полит. самообразование.— 1987.— № 2.— С. 3—11.
- Горланов Г.** Совершенствование организационной структуры управления как фактор ускорения // Вопр. экономики.— 1987.— № 1.— С. 23—32.
- Городяненко В. Г., Макаров Г. П., Кузеванов В. М.** Коллективные договоры — важное средство реализации экономической и социальной политики КПСС // Науч. тр. по истории КПСС.— 1986.— Вып. 143.— С. 80—84.
- Губер А. А.** Наша экономика: время перемен: Вопр., ответы, интервью.— М.: Политиздат, 1986.— 157 с.
- Дегтярь Л., Яременко Г.** Социальная эффективность экономических решений // Коммунист.— 1986.— № 18.— С. 89—99.
- Демченко А. Н.** Вопросы совершенствования организации управления экономикой на современном этапе // Особенности современного этапа экономического развития СССР.— М., 1986.— С. 112—121.
- Дерев'янкін Т.** Великий Жовтень і прискорення темпів економічного зростання СРСР // Економіка Рад. України.— 1987.— № 3.— С. 26—36.
- Деребин А.** Основы перестройки ценообразования // Вопр. экономики.— 1987.— № 1.— С. 55—56.
- Динамизм роста: Ст., интервью, беседы за «Круглым столом».— Донецк: Донбас, 1987.— 151 с.
- Долгосрочные перспективы развития экономики СССР: Методол. вопр., методы и модели.— М.: Изд-во МГУ, 1987.— 336 с.
- Евдокименко В. К.** Территориальные факторы ускорения.— Ужгород: Карпаты, 1987.— 200 с.
- Ефремов Л. Н.** Стратегия ускорения и некоторые проблемы научно-технической политики КПСС // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 11.— С. 3—18.
- Иваненко А., Соловьев М.** Хозяйственный механизм: сущность, структура, методы совершенствования // Обществ. науки.— 1986.— № 5.— С. 20—35.
- Кабалкин А. Ю., Савенко Л. И.** Индивидуальная трудовая деятельность и закон.— М.: Юрид. лит., 1987.— 160 с.
- Каманкин В.** Экономические интересы социалистического общества // Вопр. экономики.— 1986.— № 3.— С. 80—87.
- Капустян И. К., Хаценков Г. Ф.** Аграрная политика КПСС: ускорение научно-технического прогресса.— М.: Сов. Россия, 1987.— 240 с.
- Касьян О.** Перебудова управління якістю // Економіка Рад. України.— 1987.— № 5.— С. 3—11.
- Кваснюк Б.** Прискорення соціально-економічного розвитку країни // Там же.— 1985.— № 12.— С. 23—28.
- Кириченко В. Н.** Пятилетка качественных сдвигов.— М.: Политиздат, 1986.— 93 с.
- Кириченко В.** Стратегия ускорения социально-экономического развития СССР // Мировая экономика и международ. отношения.— 1986.— № 3.— С. 15—27.

- Криворучко Л.** Прискорюючи інтенсифікацію економіки // Економіка Рад. України.— 1985.— № 8.— С. 3—11.
- Куликов В.** Содержание и главные направления ускорения социально-экономического развития страны // Полит. самообразование.— 1986.— № 9.— С. 105—111.
- Кульчицький С.** Ленінська ідея госпрозрахунку // Наука і суспільство.— 1987.— № 2.— С. 8—9.
- Кунельский Л.** Новое в системе организации заработной платы // Коммунист.— 1987.— № 2.— С. 30—40.
- Курсом прискорення: Шляхи перебудови госп. механізму / Упоряд. О. А. Кириченко.— К.: Політвидав України, 1987.— 117 с.**
- Лаптин М. Н., Цветков Л. А.** Ленинским курсом хозяйствования: Некоторые вопросы экон. управления на соврем. этапе.— М.: Сов. Россия, 1986.— 220 с.
- Лихолат А. В.** Стратегический курс КПСС на ускорение социально-экономического развития страны.— К.: О-во «Знание» УССР, 1986.— 24 с.
- Лукинов И. И.** Магістралі прискорення: [Про деякі проблеми сучасного економічного розвитку розповідає директор Ін-ту экон. АН УРСР И. И. Лукинов / Записав М. Осипенко] // Київ.— 1987.— № 1.— С. 116—124.
- Маневич С.** Пути перестройки хозяйственного механизма // Вопр. экономики.— 1986.— № 11.— С. 23—32.
- Микульский К.** Закон стоимости в социалистическом хозяйствовании // Коммунист.— 1986.— № 15.— С. 56—63.
- Москаленко В., Балан М.** Розвиток нових методів господарювання: (Досвід Сумського НВО ім. М. В. Фрунзе) // Економіка Рад. України.— 1987.— № 6.— С. 14—24.
- Мураховский В.** В русле аграрной политики партии // Коммунист.— 1986.— № 6.— С. 23—35.
- Науменко В. И.** Экономика, политика, хозяйствование // Коммунист Украины.— 1986.— № 9.— С. 37—44.
- Никонов В.** Полнее задействовать потенциал агропромышленного комплекса // Коммунист.— 1987.— № 5.— С. 15—29.
- Ожерельев О.** Движущие силы ускорения социально-экономического развития // Обществ. науки.— 1987.— № 5.— С. 111—127.
- Онисовец В.** Сельское хозяйство: курсом интенсификации // Полит. самообразование.— 1987.— № 7.— С. 101—109.
- Опенкин Л. А.** Кардинальное ускорение научно-технического прогресса — коренной вопрос экономической стратегии КПСС.— М.: Знание, 1987.— 64 с.
- Организация управления: проблемы перестройки.— М.: Экономика, 1987.— 280 с.**
- Основні напрями економічної політики КПРС // Економіка Рад. України.— 1986.— № 4.— С. 3—12.**
- Павлов В.** Важная составная часть перестройки: [О реформе ценообразования / Рассказывает председатель Гос. комитета СССР по ценам В. Павлов] // Коммунист.— 1987.— № 13.— С. 14—26.
- Пеньков Б. Е.** Экономика: резервы качественного роста.— М.: Мысль, 1986.— 220 с.
- Перебудова управління економікою // Економіка Рад. України.— 1987.— № 8.— С. 3—7.**
- Плетников Ю. К.** На пути перестройки: диалектика производительных сил и производственных отношений // Вопр. философии.— 1987.— № 5.— С. 26—41.
- По шляху прискорення соціально-економічного розвитку // Економіка Рад. України.— 1985.— № 6.— С. 3—8.**
- Попов Г.** Перестройка экономики и индивидуальный труд // Наука и жизнь.— 1987.— № 9.— С. 2—10; 78—79.
- Попов Г.** Поиск метода: [Об экономической реформе в СССР: Беседа с проф. МГУ Г. Поповым / Беседа вел Н. Аджубей] // Новое время.— 1987.— № 31.— С. 18—21.
- Реформа управления экономикой: Пробл. и поиск.— М.: Экономика, 1987.— 318 с.**
- Ритм перестройки: Экономика на новом этапе.— М.: Экономика, 1987.— 263 с.**
- Румянцев А. М.** Главная цель социалистического хозяйствования.— М.: Экономика, 1986.— 190 с.
- Рутгайзер В. М.** Пятилетка — человеку.— М.: Политиздат, 1986.— 94 с.
- Селюнин В., Ханин Г.** Лукавая цифра: [К вопр. информ. обеспечения прогресса в экономике] // Новый мир.— 1987.— № 2.— С. 181—201.
- Стреляный А.** Приход и расход.— М.: Сов. Россия, 1987.— 96 с.
- Сухов А. С.** Двенадцатая пятилетка: перспективы развития народного хозяйства.— М.: Знание, 1986.— 64 с.
- Тюрина А. П.** Экономические отношения в сельском хозяйстве СССР // Вопр. истории.— 1986.— № 2.— С. 21—40.
- Улыбин К.** Концепция ускорения социально-экономического развития страны: основные черты, пути и методы реализации // Экон. науки.— 1986.— № 4.— С. 3—10.
- Ускорение: Актуальные проблемы соц. экон. развития.— М.: Правда, 1985.— 415 с.**
- Ускорение: Актуальные проблемы соц. экон. развития.— М.: Правда, 1986.— Вып. 2.— 366 с.; 1986.— Вып. 3.— 683 с.; 1987.— Вып. 4.— 384 с.**
- Ускорение социально-экономического развития страны: [Материалы обсуждения теорет. и практич. пробл. ускорения, орган. ред. журн. «Экономика Сов. Украины»] // Экономика Сов. Украины.— 1986.— № 9.— С. 29—41.**
- Факторы ускорения социально-экономического развития народного хозяйства.— К.: О-во «Знание» УССР, 1986.— 20 с.**
- Формы и методы социалистического хозяйствования: Закономерности и совершенствование.— М.: Экономика, 1987.— 327 с.**
- Франдюк І.** Індивідуальна трудова діяльність // Під прапором ленінізму.— 1987.— № 1.— С. 49—51.
- Черковец В.** Теоретические вопросы перестройки системы хозяйствования // Вопр. экономики.— 1986.— № 11.— С. 13—22.
- Черненко М.** Кардинальное ускорение научно-технического прогресса — коренной вопрос экономической стратегии КПСС // Экон. науки.— 1986.— № 11.— С. 3—11.

Чухно А. А. Интенсификация — магистральный путь ускорения социально-экономического развития // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 5. Экономика.— 1986.— Вып. 4.— С. 22—29.

Шевченко Ю. Экономика на основе демократии: Размышления после Пленума ЦК КПСС // Новое время.— 1987.— № 27.— С. 3—5.

Шляхом прискорення: Технічне переозброєння сільського господарства: Цифри і факти // Під прапором ленізму.— 1986.— № 12.— С. 26—28.

Шмелев Г. Кооперативная собственность в СССР // Полит. самообразование.— 1986.— № 11.— С. 124—127.

Шмелев Н. Авансы и долги // Новый мир.— 1987.— № 6.— С. 142—158.

Щербина В. Культура экономики.— М.: Мол. гвардия, 1986.— 191 с.

Экзаменует перестройка.— К.: Техника, 1987.— 223 с.

Экономическая теория и практика перестройки: На вопросы «Коммуниста» отвечают ученые // Коммунист.— 1987.— № 5.— С. 30—39; № 6.— С. 10—19; № 7.— С. 25—34; № 9.— С. 50—58.

Экономические проблемы технического перевооружения производства.— М.: Наука, 1987.— 192 с.

Экономия и бережливость — резерв ускорения экономического роста // Полит. самообразование.— 1985.— № 10.— С. 121—122.

Юзуфович К., Баронин А. О сущности ускорения научно-технического прогресса // Экон. науки.— 1987.— № 1.— С. 43—47.

Ясин Е. Советская экономика на переломе // Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 33—42.

* * *

Ускорение научно-технического прогресса — главное направление экономической стратегии КПСС: Указ. кн. и ст. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина.— М., 1986.— 72 с.

Соціальні зміни

Активизация человеческого фактора и социальные проблемы общественного производства.— К.: О-во «Знание» УССР, 1986.— 19 с.

Актуальные проблемы развития социальной сферы: Трибуна социолога // Полит. самообразование.— 1987.— № 10.— С. 107—116.

Александрова А. В. Человеческий фактор — мощный рычаг научно-технического прогресса // Вопр. науч. коммунизма.— 1986.— Вып. 63.— С. 7—10.

Антонов М. Так что же с нами происходит? Перестройка и кадры // Октябрь.— 1987.— № 8.— С. 3—66.

Баглай М. Перестройка и профсоюзы // Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 80—90.

Бестужев-Лада И. В. Мир нашего завтра.— М.: Мысль, 1986.— 269 с.

Биекенов М. А. Проблемы демократического централизма на этапе ускорения // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 6.— С. 28—36.

Бим А., Шохин А. Система распределения: на путях перестройки: [К дискуссии по ст. Т. И. Заславской «Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость», опубли. в журн. «Коммунист», 1986, № 13] // Коммунист.— 1986.— № 15.— С. 64—73.

Бондаренко В. А., Сацуа А. И. Пути активизации человеческого фактора в условиях перестройки // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 6.— С. 12—20.

Бугроменко В. Территориальный аспект социалистической справедливости // Коммунист.— 1987.— № 1.— С. 69—71.

Великий Октябрь и укрепление единства советского общества: Сб.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.— 384 с.

Виноградов Н. Н. Советы народных депутатов и стратегия ускорения // История СССР.— 1987.— № 3.— С. 3—24.

Выжубович В. В. Испытание ускорением: Науч.-техн. прогресс и социал. ресурсы личности.— М.: Знание, 1986.— 64 с.

Гагаров Д. Н. Курс на перестройку: опыт и проблемы // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 6.— С. 31—43.

Гладкий И. И. Человеческий фактор развития.— М.: Экономика, 1986.— 62 с.

Главное — это человек: «Круглый стол» журналов «Коммунист», «Коммунист Украины» и «Філософська думка» в Киеве // Коммунист.— 1987.— № 5.— С. 90—100; № 6.— С. 66—75.

Гретченко А. И., Серебрянников В. Л. Активизация человеческого фактора в повышении производительности труда // Вопр. философии.— 1987.— № 7.— С. 3—16.

Достовалов Ю. Л. Труд, человек, пятилетка.— М.: Моск. рабочий, 1987.— 160 с.

Егоров В. Как меняется сам человек: Проблемы и аргументы: [Из откликов на ст. Т. И. Заславской «Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость» в журн. «Коммунист», 1986, № 13] // Коммунист.— 1987.— № 1.— С. 62—64.

Емельянов Г. А. Последовательное утверждение социальной справедливости и борьба с потребительством // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 4.— С. 18—25.

Енукидзе Г. Н. Организация изучения общественного мнения в [Грузинской] республике // Вестн. АН УССР.— 1986.— № 2.— С. 38—44.

Заветный С. А. Идеологический фактор как условие формирования социальной активности личности, совершенствования социалистического общества // Вестн. Харьк. ун-та.— 1986.— № 291.— С. 62—66.

Заславская Т. Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость // Коммунист.— 1986.— № 13.— С. 61—73.

Зелинский Н. Е. Человек как фактор ускорения.— К.: О-во «Знание» УССР, 1986.— 48 с.

Зломанов Л., Любовный В. Советы и территориальные резервы ускорения // Коммунист.— 1986.— № 8.— С. 18—27.

- Иванчук Н. В.** Потребности социалистической личности.— М.: Мысль, 1986.— 192 с.
- Идеологические проблемы социально-экономического развития социалистического общества / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Каф. идеол. работы.— М., 1986.— 191 с.
- Исмаилов А. И., Исмаилова Э. И.** Социалистический быт советского народа: Достижения, ретроспектива, перспективы.— М.: Наука, 1986.— 159 с.
- Исторический опыт социалистических преобразований в СССР.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.— 164 с.
- К характеристике современного этапа развития советского общества / На вопросы читателей отвечает канд. филос. наук Ф. Н. Гельбух // Полит. самообразование.— 1986.— № 7.— С. 114—116.
- Керимов Д. А., Мальцев Г. В.** Политика — дело каждого: Человек в полит. жизни социализма.— М.: Политиздат, 1986.— 174 с.
- Келле В. Ж.** Социальные аспекты стратегии ускорения // Вопр. философии.— 1986.— № 11.— С. 35—51.
- Климин И. И.** Социальная политика КПСС — действенное средство ускорения развития советского общества // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 6. История КПСС, науч. коммунизм, философия, право.— 1986.— Вып. 2.— С. 11—15.
- Клюев А. В., Лесная Л. В.** Политическая активность личности и пути ее повышения // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 4.— С. 12—18.
- Кожукало І. П.** Активізація людського фактора — важливий резерв прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства // Укр. іст. журн.— 1986.— № 3.— С. 33—45.
- Козловский В. Е.** Перестройка и проблемы противоречий // Вопр. истории.— 1987.— № 6.— С. 33—47.
- Колесников С. В., Усанов В. И.** Справедливость социализма.— М.: Сов. Россия, 1986.— 176 с.
- Кондрашков Н. Н.** Тунеядство: пути искоренения.— М.: Знание, 1986.— 59 с.
- Конышев В. В.** Социальная программа в стратегии ускорения // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6. Экономика.— 1986.— № 6.— С. 3—9.
- Константинов В. М.** Моделирование роста народного благосостояния в народнохозяйственных планах и прогнозах.— М.: Наука, 1986.— 188 с.
- Кравчук Л. М.** Концепція прискорення соціально-економічного розвитку і питання ідеологічної роботи // Укр. іст. журн.— 1986.— № 9.— С. 5—19.
- Красковская М. П.** Основные социальные факторы формирования личности и особенности их действия в условиях всестороннего совершенствования социалистического общества // Вопр. науч. коммунизма.— 1986.— Вып. 64.— С. 3—10.
- Кузьмин Э.** Перспективы дальнейшей демократизации советского общества // Обществ. науки.— 1987.— № 5.— С. 93—110.
- Лазарев Б.** Аппарат государственного управления: ленинские идеи и современность // Коммунист.— 1987.— № 8.— С. 64—71.
- Ленинские уроки борьбы с бюрократизмом // Коммунист.— 1986.— № 18.— С. 3—12.
- Личное мнение: Сб. писательской публицистики.— М.: Сов. писатель, 1987.— 493 с.
- Лінійчук Я.** Соціальна політика КПРС — могутній засіб прискорення розвитку країни // Під прапором ленінізму.— 1986.— № 1.— С. 40—46.
- Лобода І.** Прискорювати соціальний розвиток села // Економіка Рад. України.— 1986.— № 8.— С. 40—44.
- Лопата П. П., Дмитриев А. В.** Актуальные вопросы социального развития советского общества на современном этапе // История СССР.— 1986.— № 1.— С. 3—21.
- Лукинов І.** Стратегія піднесення // Під прапором ленінізму.— 1986.— № 3.— С. 43—50.
- Людський фактор вирішальний: Нариси, ст., інтерв'ю.— Львів: Каменяр, 1986.— 119 с.
- Люшин С. П.** XXVII съезд КПСС о возращении руководящей роли партии в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 6.— С. 3—12.
- Ментешавили Т.** Советы народных депутатов и ускорение социально-экономического развития страны // Парт. жизнь.— 1987.— № 1.— С. 4—11.
- Мисниченко В. П.** На шляхах перебудови: пошук, досвід і проблеми // Укр. іст. журн.— 1987.— № 3.— С. 5—16.
- Молода гвардія перебудови: [Участь рад. молоді в процесі оновлення суспільства] // Під прапором ленінізму.— 1987.— № 10.— С. 17—21.
- Морозов Б. М.** Актуальные вопросы партийного руководства массовыми организациями трудящихся в условиях перестройки // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 9.— С. 17—31.
- Науменко Л.** Диалектика противоречий развивающегося социализма // Полит. самообразование.— 1987.— № 7.— С. 9—17.
- О человеке и человеческом факторе: новые подходы и решения // Коммунист.— 1986.— № 7.— С. 50—59.
- О человеческом факторе и социальной справедливости: Некоторые итоги дискуссии [по ст. Т. И. Заславской «Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость» в журн. «Коммунист», 1986, № 13] // Там же.— 1987.— № 3.— С. 97—108.
- Общественное сознание в условиях совершенствования социализма / Е. М. Акишин, М. С. Бойко, Р. Т. Громяк и др.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986.— 248 с.
- Ойзерман Т. И.** Стратегия ускорения: философские и социологические проблемы // Вопр. философии.— 1986.— № 11.— С. 16—34.
- Патрушев В. И., Попович В. В.** Учиться анализировать и обобщать: [О перестройке парт. работы в респ.] // Коммунист Украины.— 1986.— № 11.— С. 50—57.

- Перестройка и руководитель.— М.: Экономика, 1987.— 114 с.
- Петренко Ф.** Критика и самокритика — действенный инструмент перестройки // Полит. самообразование. — 1987. — № 6. — С. 9—17.
- Петряков Г. В.** Актуальные проблемы социальной политики партии.— М.: Знание, 1986.— 64 с.
- Пиріг О. А.** Перспективи соціального розвитку.— К.: Політвидав України, 1986.— 54 с.
- Поликанова Е. П.** К вопросу о социальной справедливости // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. — 1986. — № 4. — С. 55—60.
- Пономарев Л. Н., Тарасов Е. Н.** Партийная работа в условиях перестройки // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 1.— С. 3—18.
- Попова І. М.** Про перебудову в соціологічній науці // Філософ. думка.— 1987.— № 3.— С. 13—20.
- Роговин В. З.** Социальная справедливость и социалистическое распределение жизненных благ // Вопр. философии.— 1986.— № 9.— С. 3—20.
- Руткевич М. Н.** Совершенствование социальных отношений в советском обществе.— М.: Знание, 1987.— 48 с.
- Рюмин В. А.** Активизация человеческого фактора: пути, проблемы, перспективы.— Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987.— 145 с.
- Саенко О., Шевяхов Ю.** Культура потребления.— М.: Моск. рабочий, 1986.— 142 с.
- Самый худший внутренний враг: По материалам периодической печати: [О борьбе с бюрократизмом].— М.: Мысль, 1987.— 239 с.
- Сиземская И. Н.** Человек как главное общественное богатство при социализме.— М.: Знание, 1986.— 64 с.
- Слепенков И. М.** Стратегия ускорения и социальное управление // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Теория науч. коммунизма.— 1986.— № 4.— С. 3—10.
- Соловьев А. И.** Политическое сознание масс в системе социалистического народовластия // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 5.— С. 58—62.
- Солодухин Ю.** Главное направление дальнейшей демократизации советского общества // Полит. самообразование. — 1986.— № 12.— С. 51—59.
- Социально-экономический потенциал села: Пробл. развития и использования.— М.: Наука, 1986.— 206 с.
- Сперанский В. И.** Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.— 152 с.
- Сташенков Н. А.** Важная задача социальной политики партии: [О поднятии торговли и бытового обслуживания на более высокий качественный уровень] // Вопр. истории КПСС. — 1986.— № 11. — С. 19—36.
- Столяров И.** Политико-экономические аспекты ускорения социально-экономического развития страны // Эконом. науки.— 1986.— № 10.— С. 3—11.
- Сулимов Е. Ф.** Возрастание роли человеческого фактора при социализме // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.— 1986.— № 4.— С. 3—12.
- Трудовые биографии поколений: Некоторые результаты всесоюз. исслед. / Ф. Р. Филиппов, Л. Г. Гафт, Е. Д. Игитханян, В. И. Молчанов // Социол. исслед.— 1986.— № 4.— С. 31—39.
- Улановская В.** Разумное потребление материально-бытовых услуг // Вопр. экономики.— 1986.— № 7.— С. 85—95.
- Уледов А. К.** Психологическая перестройка как условие совершенствования социалистического общества // Вопр. философии.— 1986.— № 12.— С. 16—29.
- Уледов А.** Социально-психологический аспект активизации человеческого фактора // Полит. самообразование. — 1986.— № 1.— С. 38—46.
- Ускорение научно-технического прогресса: социально-философские проблемы: Тезисы докл. участников VI Всесоюз. филос. чтений молодых ученых. Звенигород, 26—30 авг. 1986 г. / АН СССР. Ин-т философии.— М., 1986.— 139 с.
- Ходош Ю. Р.** Культура потребления.— 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1987.— 128 с.
- Чердниченко А. П.** Культура активного политического действия. — М.: Мысль, 1986.— 223 с.
- Чехарин Е.** Социальная политика и развитие личности // Полит. самообразование.— 1986.— № 2.— С. 29—37.
- Шакуров Р. Х.** Зростання ролі людського фактора в управлінні // Філософ. думка.— 1986.— № 3.— С. 18—25.
- Шакуров Р. Х.** Психологическая перестройка кадров // Коммунист Украины.— 1986.— № 10.— С. 21—30.
- Шубкин В.** Бюрократия: Точка зрения социолога // Знамя. — 1987. — № 4. — С. 162—186.
- Экономические основы социального развития СССР / И. С. Ступницкий, И. В. Буян, В. А. Литвицкий и др.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 191 с.
- Юзьков Л. П., Король М. М.** Соціалістичне самоврядування народу — демократія в дії // Комуніст України.— 1987.— № 6.— С. 32—41.
- Яловега С. І.** Наростаюча сила гласності // Там же.— № 5.— С. 63—72.
- Яницкий О.** Отказ от шаблонов, ломка стереотипов: Размышления социолога // Коммунист.— 1987.— № 11.— С. 74—84.
- Яровая Е. В.** Потребности и общественная эффективность // Изв. АН СССР. Сер. экон.— 1986.— № 1.— С. 119—132.

(Далі буде)

ФОРУМ УЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ

29—30 вересня 1987 р. в Ужгороді проходила міжнародна наукова конференція «Велика Жовтнева соціалістична революція та її роль у світовій історії». Її організаторами були Комісія істориків СРСР і ЧССР, Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР та Ужгородський державний університет (УжДУ). На конференцію, присвячену 70-річчю Великого Жовтня, прибули вчені з ЧССР, Москви і Києва. У засіданнях форуму взяли участь партійні, радянські та комсомольські працівники, лектори і пропагандисти, вчителі-історики, викладачі-суспільствознавці УжДУ, широкий пропагандистський актив.

Відкрив конференцію голова радянської частини Комісії істориків СРСР і ЧССР акад. АН УРСР П. Т. Тронько. Він зазначив, що нинішній міжнародний форум, який є вісімнадцятим засіданням Комісії, сприятиме дальшому розвитку ідеологічної роботи, стане важливою віхою в науковому житті регіону. Від імені зарубіжних гостей форум вітав голова чехословацької частини Комісії перший заст. д-ра Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПЧ І. Кремпа. У своєму виступі він висловив щире вдячність за теплий прийом учених-істориків ЧССР і підкреслив, що вони внесли і внесуть гідний вклад у вивчення питань впливу ідей Великого Жовтня на розвиток історичного процесу в Чехословаччині та показу його всесвітньо-історичного значення.

Присутніх привітав секретар обкому Компартії України С. М. Турянця. У своїй доповіді «Великий Жовтень і Закарпаття» він розповів про долю трудящих краю в минулому та про успіхи, досягнуті ними за роки Радянської влади.

На конференції були заслухані доповіді чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової «Великий Жовтень і розвиток пролетарського інтернаціоналізму», д-ра істор. наук З. П. Яхимовича «Великий Жовтень і розвиток світового революційного процесу», д-ра істор. наук І. А. Петерса «Участь трудящих Чехословаччини в соціалістичному будівництві в СРСР — втілення ідей «Жовтня», д-ра істор. наук, В. Чади «Жовтнева революція та виникнення Чехословаччини», д-ра істор. наук М. Боучека «Жовтень і національно-демократична революція в Чехословаччині», д-ра істор. наук А. Габала «Наступність революційного процесу (на прикладі Чехословаччини)».

«Марксистська чехословацька історіографія Жовтневої революції» — такою була тема виступу д-ра істор. наук К. Германа. Про вплив Великого Жовтня на розвиток культури в ЧССР розповіли у своїх доповідях проф. Ф. Гейл та канд. істор.

наук В. Крехлер. Питання розвитку дружби й співробітництва між Радянським Союзом та ЧССР, зокрема Закарпатською областю і Східно-Словацьким краєм, розглядалися у доповіді канд. істор. наук М. Гайдоша. Маловідомі факти у діяльності більшовицьких організацій на Україні в період Жовтня висвітлив д-р істор. наук, проф. І. Ф. Курас. Про діяльність чехословацьких комуністичних груп у Києві в 1919 р. доповів канд. істор. наук В. Ю. Мельниченко.

Новизною та глибоким розкриттям теми відзначилися доповіді чл.-кор. АН СРСР П. В. Волобуєва «Великий Жовтень: історичний досвід вирішення загальнонаціональних завдань», акад. АН УРСР П. Т. Тронька «Великий Жовтень та історичні долі українського народу», чл.-кор. ЧСАН С. Цамбела «Жовтень і досвід чехословацьких комуністів у боротьбі за демократію та соціалізм».

Питання будівництва соціалізму в Чехословаччині знайшли своє відображення у виступах кандидатів історичних наук М. Барновського, Л. Слезака, Д. Гаврецького та інших.

З ужгородських учених-істориків з доповідями виступили д-р істор. наук Г. І. Шманько «Великий Жовтень і встановлення міжнародних відносин нового типу», канд. істор. наук С. Ю. Пруниця «Досвід Великого Жовтня та проблеми боротьби за єдність дій революційних сил», кандидати історичних наук, доценти М. П. Макара та І. М. Чаварга «Досвід КПРС у вирішенні національного питання».

В ході конференції доповідачам було поставлено численні запитання. З ряду теоретичних проблем між радянськими і чехословацькими вченими-суспільствознавцями розгорнулася плідна творча дискусія, відбувся жвавий обмін думками, що свідчило про перші результати перебудови у радянській і чехословацькій історичній науці. В дискусіях наголошувалося на необхідності подолання застійних явищ, про які йшлося на XXVII з'їзді КПРС та наступних пленумах її ЦК, по-новому ставилося питання про стратегію демократичних та антимонополістичних союзів.

На заключному засіданні конференції чл.-кор. АН СРСР П. В. Волобуєв підбив її підсумки. Він відзначив, що у виступах доповідачів порушувалися важливі питання теоретичного характеру. Доповідач вказав на ряд недостатньо вивчених тем.

Чл.-кор. ЧСАН І. Кремпа, у свою чергу, відзначив важливість зустрічей істориків СРСР і ЧССР.

Він підкреслив, що на відміну від попередніх вона відрізняється дискусією з ряду важливих проблем.

В обкомі Компартії України відбулася зустріч членів бюро з учасниками міжнародної конференції вчених-істориків. Перший секретар обкому Г. Й. Бандровський розповів присутнім про перебудову в області, навів приклади економічного і куль-

турного співробітництва між трудящими Закарпатської області і Східно-Словацького краю ЧССР. Для учасників конференції було організовано ряд культурно-мистецьких заходів.

Г. В. БОЖУК (Ужгород)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В КРАЇНАХ АЗІЇ, АФРИКИ І ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ»

Республіканська науково-теоретична конференція, організована та проведена Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка, Інститутом соціальних та економічних проблем, зарубіжних країн (ІСЕПЗК) АН УРСР та Інститутом історії АН УРСР, відбулася в Києві 8—9 жовтня 1987 р. Крім науковців столиці України, в роботі наукового форуму взяли участь провідні вчені московського Інституту Африки АН СРСР та Міністерства закордонних справ СРСР.

Вступним словом конференцію відкрив директор ІСЕПЗК АН УРСР, голова Наукової ради АН УРСР з історії міжнародного робітничого та національно-визвольного руху академік АН УРСР А. М. Шлепаков, який висвітлив вплив Великого Жовтня на весь хід світових подій. Зав. відділом Інституту історії д-р іст. наук І. С. Хміль у доповіді «Великий Жовтень — результат загальної закономірності світового революційного процесу» переконливо спростував фальсифікації буржуазних істориків щодо питань Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Учасники конференції обговорили широке коло питань, пов'язане з революціонізуючим впливом Великого Жовтня на боротьбу широких народних мас у колоніальних і залежних країнах, на піднесення національно-визвольного руху народів Азії, Африки і Латинської Америки. Так, було заслухано доповіді і повідомлення зав. відділом Інституту Африки АН СРСР д-ра іст. наук, проф. М. Д. Косухіна «Великий Жовтень і поширення марксизму-ленінізму в Африці»; канд. іст. наук Г. Г. Зибіної (КДУ) «Великий Жовтень і революційний рух народів арабських країн»; канд. іст. наук Б. М. Забарка (ІСЕПЗК АН УРСР) «Вплив Великого Жовтня на розвиток революційного процесу в Аргентині»; канд. іст. наук М. Д. Несука (ІСЕПЗК АН УРСР) «Зародження комуністичного та робітничого руху в Палестині», д-ра іст. наук І. Ф. Чернікова (ІСЕПЗК АН УРСР) «Великий Жовтень і солідарність Країни Рад з національно-визвольним рухом народів Сходу».

Сучасному етапу національно-визвольного руху, антиімперіалістичній боротьбі країн і народів, які скинули колоніальне ярмо, за зміцнення своєї незалежності, зовнішньополітичному курсу держав Азії, Африки і Латинської Америки та іншим актуальним проблемам були присвячені доповіді та повідомлення д-ра іст. наук Ю. М. Мацеяка (ІСЕПЗК АН УРСР) «Великий Жовтень і боротьба країн, що розвиваються, за економічну незалежність на сучасному етапі»; д-ра іст. наук, проф. В. В. Вахрушева (Москва, Міністерство закордонних справ) «Особливості боротьби країн, що визволилися, проти неоколоніалізму на сучасному етапі»; канд. іст. наук І. Г. Майдана (ІСЕПЗК АН УРСР) «Вплив Великого Жовтня на формування і розвиток дружніх радянсько-афганських відносин»; канд. іст. наук М. С. Хмельницького (КДУ) «Великий Жовтень і національно-визвольна боротьба народів півдня Африки»; канд. іст. наук З. І. Токаревої (Інститут Африки АН СРСР) «Багатостороння дипломатія африканських держав: проблеми та перспективи»; канд. іст. наук О. М. Левищенка (КДУ) «Західна дипломатія і проблеми півдня Африки в ООН»; канд. іст. наук С. П. Полюка (ІСЕПЗК АН УРСР) «Особливості взаємодії арабських країн щодо протидії ізраїльській агресії в 70-і рр.», заст. директора Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук І. М. Хворостяного «Палестинська проблема в міжнародних відносинах» та ін.

Виступи учасників конференції викликали жваву дискусію, в якій взяли участь, зокрема, заст. директора Інституту Африки АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР Г. Б. Старушенко та проф. КДУ, д-р юрид. наук К. С. Забігайло.

Учасники конференції обговорили інформацію Вченого секретаря Наукової ради АН УРСР «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» М. Д. Несука про стан вивчення проблем історії та сучасного розвитку національно-визвольного руху в наукових центрах і навчальних закладах Української РСР.

Б. М. ЗАБАРКО (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ОДЕСІ «ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І СТРАТЕГІЯ ПРИСКОРЕННЯ»

Таку назву мала наукова конференція, організована Одеським обкомом і міськкомом Компартії України, міжобласною науково-методичною радою викладачів суспільних наук Одеського вузівського центру, політуправлінням Одеського військового округу та ОДУ ім. І. І. Мечникова.

На ній працювали чотири секції:

- I. Ленінська партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції;
- II. Великий Жовтень та зміни соціально-політичного обличчя світу;
- III. Перебудова всіх сфер життя радянського суспільства — гідне продовження справи Жовтня;
- IV. Великий Жовтень та історичний досвід захисту соціалістичної революції. Загалом учасники конференції обговорили понад 50 доповідей та повідомлень з актуальних проблем історії, теорії та політики КПРС.

На порядку денному пленарного засідання — чотири доповіді. «Вдосконалення соціалізму — продовження справи Великого Жовтня» — тема виступу першого секретаря Одеського міськкому Компартії України Р. Б. Боделана. Він розповів про соціальний розвиток міста-героя, здійснення нових програм «Реформа», «Здоров'я» та інших, про роботу по патріотичному й інтернаціональному вихованню трудящих. Певну увагу доповідач приділив соціологічним дослідженням, які ведуться, зокрема, серед студентської молоді.

«Великий Жовтень і філософія історичного оптимізму» — проблема, яку висвітлив Герой Радянського Союзу, голова науково-методичної ради викладачів суспільних наук Одеського вузівського центру, д-р іст. наук, проф. Н. М. Якупов. За сім післяжовтневих десятиріч, підкреслив він, наукові передбачення В. І. Леніна довели свою життєву силу й практичну ефективність. Переміг і зміцнів, перевірений часом, новий суспільний лад. Ленінізм — це теорія і метод розв'язання найскладніших проблем сучасності, ідейно-теоретична основа активної революційно-перетворюючої діяльності народних мас. Далі Н. М. Яку-

пов спинився на тому, що останнім часом на сторінках ряду центральних журналів та газет з'явилось чимало різного роду сенсаційних статей, присвячених тінювим сторонам минулого. А ось матеріалів, в яких розкривається справжня героїка Жовтня і перших післяреволюційних років, на жаль, обмаль. Напевно, слід продовжити їх публікацію і після свята, урізноманітнюючи тематику й форму викладу.

«Діяльність КПРС по дальшій демократизації кадрової політики», — тема виступу канд. іст. наук О. П. Якубовського. Демократизація — єдиний шлях до активізації людського фактора. Як засвідчила практика, конфліктні ситуації у сфері національних відносин виникають найчастіше там, де ослаблено ідейно-виховну роботу, увагу до специфічних потреб та запитів громадян, коли в кадровій політиці не витримуються інтернаціональні норми. Слід постійно мати це на увазі, своєчасно пропонувати шляхи вирішення таких питань.

З доповіддю «Актуальні проблеми вивчення історії більшовицьких організацій України періоду підготовки й проведення соціалістичної революції» виступив заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р іст. наук, проф. І. Ф. Курас. Він підбив підсумки наукових розробок з питань історії більшовицьких організацій України, що побачили світ за останнє десятиріччя, визначив основні напрями і перспективи досліджень з цієї тематики. Серед них доповідач виділив такі, як діяльність більшовицьких організацій по інтернаціональному згуртуванню трудящих, їх участь у боротьбі проти об'єднаних сил зовнішньої та внутрішньої контрреволюції тощо. Крім того, І. Ф. Курас спинився на назрілих завданнях підготовки документальних публікацій учасників Великого Жовтня на Україні, мемуарів, збірників документів і т. ін.

На конференції було підбито підсумки роботи секцій, визначено проблеми, які вимагають свого дальшого вивчення.

П. І. ГУБА (Одеса)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЛУЦЬКУ «ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І РЕВОЛЮЦІЙНА ПЕРЕБУДОВА СУСПІЛЬСТВА»

17 жовтня 1987 р. у Луцьку відбулася науково-практична конференція на тему «Великий Жовтень і революційна перебудова суспільства». Її організували Волинський обком Компартії України, Замосцьський та Хелмський воеводські комітети

Польської об'єднаної робітничої партії. В роботі конференції взяли участь партійні, радянські працівники, ідеологічний актив Волинської області, Замосцьського й Хелмського воеводств, учені Луцького державного педагогічного інституту ім. Ле-

сі України, Люблінського університету імені М. Кюрі-Склодовської (ПНР), викладачі та студенти вищих навчальних закладів, учителі.

Учасники конференції заслухали доповіді другого секретаря Волинського обкому Компартії України В. І. Блаженчука «Діяльність Волинської обласної партійної організації по реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС по перебудові і прискоренню соціально-економічного розвитку, гідній зустрічі 70-річчя Великого Жовтня», а також секретаря Хелмського воєводського комітету ПОРП Вітослава Щасни «Прикордонне співробітництво партійних організацій і трудящих Хелмського, Замосцького воєводства ПНР і трудящих Волинської області».

Із співдоповідями виступили: д-р іст. наук, проф. В. П. Колесник (Луцьк) «Всесвітньо-історичне значення Великої

Жовтневої соціалістичної революції»; д-р іст. наук Еміль Горох (Люблін) «Великий Жовтень і його значення для Польщі» та Лешек П'янтковський (Люблін) «Ехо Великої Жовтневої соціалістичної революції у Південно-Східній Любеліщині»; канд. іст. наук, доц. П. А. Борковський (Луцьк) «Інтернаціональний характер Великого Жовтня і безпідставність буржуазних фальсифікацій».

Підбиваючи підсумки конференції, другий секретар Волинського обкому Компартії України В. І. Блаженчук відзначив її творчий характер, закликав учасників конференції використати її матеріали у практичній роботі по пропаганді ідей Великого Жовтня, дальшому розвитку братерських зв'язків між областю і воєводствами.

В. П. КОЛЕСНИК (Луцьк)

НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ «РУСЬКА ТРИЙЦЯ» І СЛОВ'ЯНСЬКІ КУЛЬТУРИ ЕПОХИ РОМАНТИЗМУ

150 років тому в друкарні Пештського університету у м. Буді побачив світ альманах «Русалка Дністрова», підготовлений «Руською трійцею» — Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким. Вихід його у світ знаменував собою початок нової, народної літератури на західноукраїнських землях і водночас — виникнення демократичної течії у суспільно-політичному русі галицьких українців. Тому, за словами І. Франка, «Русалка Дністрова» була «явищем наскрізь революційним».

Ювілей альманаху збігся із святкуванням 175-річчя з дня народження Маркіяна Шашкевича. Обидві ці дати широко відзначалися у нашій країні та за її межами. Наукова громадськість республіки вшанувала пам'ять галицьких «будителів» проведенням симпозиуму «Руська трійця» і слов'янські культури епохи романтизму» (Львів, 4—5 червня 1987 р.).

Він був організований Інститутом суспільних наук АН УРСР, Львівським держуніверситетом ім. І. Франка та Львівською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В роботі симпозиуму взяли участь близько 150 чол. — працівники науково-дослідних інститутів, промислових об'єднань, архівів, вузів та шкіл Львова та області. На 7 засіданнях було заслухано 50 доповідей і повідомлень істориків, філософів, літературознавців, філологів, мистецтвознавців та музикознавців з Москви, Києва, Єревана, Львова, Дрогобича, Тернополя, Ужгорода.

Симпозиум відкрив голова оргкомітету, директор Інституту суспільних наук АН УРСР д-р економ. наук М. В. Брик. З доповіддю «Руська трійця» — поборник суспільного і духовного прогресу, націо-

нального визволення й братерського єднання слов'янських народів» виступив канд. іст. наук Ф. І. Стеблій (Інститут суспільних наук АН УРСР, Львів). Він відзначив, що діяльність М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича мала яскраво виражений загальнодемократичний характер, а сама «Русалка Дністрова» стала сміливим викликом феодально-абсолютистській системі, політиці денационалізації і клерикальній реакції.

«Руська трійця» як спадкоємець ідей декабристів і найближчий попередник Кирило-Мефодіївського товариства зайняла визначне місце у національно-визвольному русі не лише українського, а й усіх слов'янських народів. Характерні риси загальнослов'янського культурного процесу в епоху романтизму були розглянуті у доповідях д-рів іст. наук І. І. Лещиловської та Л. О. Софронів (обидві — Ін-т слов'янознавства і балканістики АН СРСР, Москва), канд. мистецтвознавства В. А. Овсійчука (Львівське відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР) і канд. філолог. наук Л. І. Полякової (Львівськ. держ. у-нт ім. І. Я. Франка).

Канд. іст. наук Я. Й. Грицак та канд. філософ. наук І. В. Пославський (обидва — Ін-т суспільних наук АН УРСР, Львів), а також канд. економ. наук С. М. Злупко (Львівське відділення Ін-ту економіки АН УРСР) у своїх виступах проаналізували суспільно-політичні, філософські та економічні погляди «Руської трійці» та її найближчого оточення. Д-р іст. наук Я. Д. Ісаєвич (Ін-т суспільних наук АН УРСР, Львів) у доповіді «Зв'язки членів «Руської трійці» з польським суспільним рухом 30—40-х років» підкрес-

лив, що завдяки діяльності М. Шашкевича, І. Вагилевича й Я. Головацького демократична течія в громадсько-культурному житті галицьких українців виявилася глибше, ніж клерикальна.

У доповідях та повідомленнях канд. філолог. наук М. В. Гуця (Вид-во «Радянська школа», Київ), Л. І. Ільницької (Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаніка АН УРСР), канд. іст. наук М. М. Криля, кандидатів філософ. наук В. А. Моторного та Т. В. Полянної (усі — Львівськ. держ. ун-т ім. І. Я. Франка), кандидатів іст. наук В. І. Парубія та С. М. Трусевича (обидва — Ін-т суспільних наук АН УРСР, Львів), З. М. Матисякевича (Тернопільський фінанс.-економ. ін-т), Г. В. Божук, канд. філолог. наук С. С. Бобинця, д-ра філолог. наук М. І. ЗимоMRI, канд. іст. наук В. В. Палька (усі — Ужгородський держ. ун-т) було висвітлено міжнародний резонанс діяльності М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького, їх зв'язки з діячами Наддніпрянської України, Закарпаття, ряду слов'янських народів у 30—60-х роках XIX ст. Вірмено-слов'янським зв'язкам епохи Просвітництва і романтизму був присвячений виступ чл.-кор. АН Вірменської РСР В. Б. Бархудар'яна (Ін-т історії АН Вірменської РСР, Єреван). Значний інтерес викликала доповідь відповідального редактора журналу «Советское славяноведение» канд. філолог.

наук О. К. Кавка про історико-культурні паралелі у становленні української та білоруської народної літератури.

Історія дослідження «Трійцею» пам'яток матеріальної і духовної культури була висвітлена у виступах канд. філолог. наук О. А. Купчинського та канд. іст. наук Л. І. Крушельницької (обидва — Ін-т суспільних наук АН УРСР, Львів). Заступник голови правління Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури І. А. Кудин розповів про вшанування пам'яті видавців «Русалки Дністрової» на Львівщині.

Учасники симпозіуму визнали за доцільне регулярно проводити наукові форуми дослідників міжслов'янських громадсько-культурних зв'язків першої половини XIX ст. та висловили побажання щодо підготовки узагальнюючих праць з цих питань, а також повного видання літературної, наукової, публіцистичної та епістолярної спадщини М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького часів «Руської трійці».

Симпозіум у Львові завершився традиційним святом книги в музеї Івана Федорова. Його учасники взяли участь у відкритті меморіальної дошки діячам «Руської трійці» на будинку Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН УРСР.

Я. П. ГРИЦАК (Львів)

ЗУСТРІЧ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР З РУМУНСЬКИМ ЖУРНАЛІСТОМ

21 вересня 1987 р. відбулася зустріч співробітників Інституту історії АН УРСР із завідувачим відділом газети «Роминія лібере» («Вільна Румунія») — органу Національної ради Фронту демократії і соціалістичної єдності СРР К. Владом.

У своєму виступі він спинився на питанні про зростаючу керівну роль РКП у період побудови в Соціалістичній Республіці Румунії всебічно розвинутого соціалістичного суспільства. Доповідач підкреслив, що Румунська комуністична партія є виразником інтересів широких мас трудящих, життєвим центром всього політичного, економічного та соціального життя країни. У доповіді було вказано на особливості практичного здійснення керівної ролі партії в румунському суспільстві, що проявляються зокрема у поєднанні партій-

ного і державного керівництва на всіх рівнях, створенні партійно-державних органів.

К. Влад відповів на численні запитання, що стосуються критики і самокритики в РКП, розвитку соціалістичної демократії в СРР, розв'язання національного питання, ролі молоді в політичній системі Румунії, діяльності Товариства румунорадянської дружби. Гість розповів про висвітлення на сторінках румунської преси процесу перебудови, що відбувається нині в Радянському Союзі, підготовки до святкування 70-річчя Великого Жовтня.

Зустріч з румунським журналістом послужила кращому ознайомленню із соціально-політичним життям сучасної Румунії.

М. С. ТАРАНЕНКО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКОМ

9 жовтня 1987 р. на засіданні спеціалізованої ради з історії КІРС при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шев-

ченка відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук заступником директора Інституту іс-

торії партії при ЦК Компартії України В. Ю. Мельниченко на тему: «Комуністична партія — натхненник і організатор інтернаціонального згуртування трудящих у 1918—1920 рр. (На матеріалах України)».

Офіційні опоненти д-р іст. наук, проф. П. А. Голуб (Ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), д-р іст. наук, проф., акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор (Ін-т історії АН УРСР), д-р іст. наук, проф. Б. І. Корольов (Ін-т підвищення кваліфікації при КДУ) відзначили високий ідейно-теоретичний рівень, оригінальний, новаторський характер дисертації, її глибоко продуману структуру. Вони зупинилися також на окремих недоліках праці, що викликало плідну дискусію.

У численних відзивах, які надійшли на дисертацію й автореферат, відзначалося, що дисертант всебічно проаналізував й узагальнив досвід Комуністичної партії по

інтернаціональному згуртуванню трудящих у роки громадянської війни на Україні, розкрив зміст і напрями політико-виховної роботи парторганізацій республіки серед різних контингентів населення, показав роль інтернаціоналізму в згуртуванні робітничого класу, всіх трудящих у розгромі імперіалістичної інтервенції та внутрішньої контрреволюції.

Вузлових питань досліджуваної В. Ю. Мельниченко проблеми торкнулися у своїх виступах доктори іст. наук, професори Р. Г. Симоненко, І. Ф. Курас, П. М. Шморгун, В. О. Замлинський, Я. С. Қалакура.

Спеціалізована рада одногослосно ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. Ю. Мельниченку вченого ступеня доктора історичних наук.

М. М. САПУН (Київ)

У 1988 Р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:

Рычка В. М. ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ КИЕВСКОЙ ЗЕМЛИ. — 10 арк. 1 крб. 50 к.

У книзі досліджуються закономірності й особливості формування і розвитку державної території Давньої Русі. Виявлені й проаналізовані економічні, історико-географічні передумови утворення Київської землі, шляхи генезису, зародження й становлення її території, характер внутрішнього політико-адміністративного поділу.

Для наукових працівників, викладачів і студентів історичних факультетів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичним минулим.

НОВІ КНИГИ

- Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.**—К.: Політвидав України, 1987.—109 с.
- XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15—18 апр. 1987 г.: Стеногр. отчет.**—М.: Мол. гвардия, 1987.—Т. 1.—383 с.; Т. 2.—415 с.
- Материалы XVIII съезда профессиональных союзов СССР.**—М.: Профиздат, 1987.—192 с.
- Антифашистская солидарность в годы второй мировой войны, 1939—1945.**—К.: Наук. думка, 1987.—336 с.
- Великий Октябрь и защита его завоеваний : Защита социалистического Отечества.**—М.: Наука, 1987.—407 с.
- Взаимодействие культур СССР и США XVIII—XX вв.**—М.: Наука, 1987.—231 с.
- ВИД Л. Б., ИВАНОВ Е. А., КИРИЧЕНКО В. Н. Пути ускорения социально-экономического развития.**—М.: Экономика, 1987.—240 с.
- ВОЛКОВИНСКИЙ В. Н. Павел Петрович Постышев.**—К.: Политиздат Украины, 1987.—192 с.
- ГУСЕВ В. И., КРИЖАНОВСКИЙ В. П. В борьбе за осуществление ленинской тактики : Большевики Украины в массовых избират. кампаниях 1917 г.**—К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.—168 с.
- Гуцульщина : Ист.-этногр. дослідження.**—К.: Наук. думка, 1987.—471 с.
- Интернационалисты : Участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России, 1917—1920 гг.**—М.: Наука, 1987.—451 с.
- Интернациональное сотрудничество КПСС и ВСРП : история и современность.**—М.: Политиздат, 1987.—503 с.
- ИОФФЕ Г. З. Великий Октябрь и эпилог царизма.**—М.: Наука, 1987.—366 с.
- История государства и права Украинской ССР. В 3 т. Т. 1. История общественно-политического строя и права на Украине : [С древнейших времен до Велик. Окт. соц. революции].**—К.: Наук. думка, 1987.—317 с.
- Історія Києва. У 3 т., 4 кн. Т. 3. Київ соціалістичний. Кн. 2.**—К.: Наук. думка, 1987.—454 с.
- КОЕАЛЬ Б. И. Свет Октября над Латинской Америкой.—2-е изд.**—М.: Наука, 1987.—159 с.
- КОЕАЛЬЧЕНКО И. Д. Методы исторического исследования.**—М.: Наука, 1987.—439 с.
- МАЗУР В. Н. Развитие социализма : Некоторые вопр. теории : [Сб. науч. тр.].**—К.: Политиздат Украины, 1987.—282 с.
- НЕЖИНСКИЙ Л. Н. У истоков социалистического содружества : СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х гг. XX столетия.**—М.: Междунар. отношения, 1987.—272 с.
- Октябрьская революция: Вопр. и ответы.**—М.: Политиздат, 1987.—480 с.
- ОРЛОВ В. С. Рождение советской демократии. Февр. 1917 — июль 1918.**—М.: Мысль, 1987.—271 с.
- Партия Октябрьской революции : История КПСС в вопросах и ответах.**—М.: Политиздат, 1987.—240 с.
- ПОЛЯКОВ Ю. А. Великая Октябрьская.—2-е изд., испр. и доп.**—М.: Наука, 1987.—135 с.
- Реальный социализм : становление нового типа цивилизации.**—К.: Политиздат Украины, 1987.—238 с.
- СЕМКІВ О. І., СУЛЬЖЕНКО В. К., РАСПУТНИС Б. І. Інтернаціоналізм Великого Жовтня : історія і сучасність.**—Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1987.—166 с.
- Славою овіяні : Героїка комс. поколінь.**—К.: Молодь, 1987.—431 с.
- Справі революції відданий: [36. спогадів].**—Ужгород : Карпати, 1987.—200 с.
- СССР и Япония.**—М.: Наука, 1987.—427 с.
- СУХАРЕВ В. В. В. И. Ленин — историк международного коммунистического и рабочего движения : [Вопр. истории ком. и рабочего движения в тр. В. И. Ленина, 1917—1923 гг.].**—К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.—189 с.
- УМАНСКИЙ Л. А., ШАБОЛДИН С. С. Годы труда и побед, 1917—1987 : Попул. справочник.**—М.: Политиздат, 1987.—368 с.
- Фронты наступали : По опыту Великой Отеч. войны : Краткий ист.-теорет. очерк.**—М.: Наука, 1987.—254 с.
- Хроника революционного рабочего движения на Украине [1900—1917] : Справочник.**—К.: Наук. думка, 1987.—375 с.
- Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов : Сб. науч. тр.**—К.: Наук. думка, 1987.—119 с.
- ЧЕРНЯК Е. Б. Невидимые империи : Тайные общества старого и нового времени на Западе.**—М.: Мысль, 1987.—272 с.
- ШЕЛЕСТОВ Д. К. Историческая демография.**—М.: Высш. шк., 1987.—287 с.